

T.C.

MİLLÎ SAVUNMA ÜNİVERSİTESİ

ATATÜRK STRATEJİK ARAŞTIRMALAR VE

LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

**ARAP MİLLİYETÇİLİĞİ VE ORDU: ABDULFETTAH
ES-SİSİ DÖNEMİ MİSİR MİLLİYETÇİLİĞİ (2014-2023)**

Cemaleddin ASLAN

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Uluslararası İlişkiler ve Bölgesel Çalışmalar Ana Bilim Dalı

Uluslararası İlişkiler Yüksek Lisans Programı

Tez Danışmanı

Prof. Dr. Mehmet ÖZKAN

Ocak 2024

T.C.
MİLLÎ SAVUNMA ÜNİVERSİTESİ
ATATÜRK STRATEJİK ARAŞTIRMALAR VE LİSANSÜSTÜ
EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

ARAP MİLLİYETÇİLİĞİ VE ORDU: ABDULFETTAH ES-SİSİ
DÖNEMİ MİSİR MİLLİYETÇİLİĞİ (2014-2023)

Cemaleddin ASLAN tarafından hazırlanan tez çalışması 09.01.2024 tarihinde aşağıdaki jüri tarafından Millî Savunma Üniversitesi, Atatürk Stratejik Araştırmalar ve Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Uluslararası İlişkiler ve Bölgesel Çalışmalar Ana Bilim Dalı, Uluslararası İlişkiler Yüksek Lisans Programı **YÜKSEK LİSANS TEZİ** olarak kabul edilmiştir.

Prof. Dr. Mehmet ÖZKAN
Millî Savunma Üniversitesi
Tez Danışmanı

Jüri Üyeleri

Prof. Dr. Mehmet ÖZKAN, Tez Danışmanı
Millî Savunma Üniversitesi

Doç. Dr. Veysel KURT, Üye
İstanbul Medeniyet Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Abdullah ERBOĞA, Üye
Millî Savunma Üniversitesi

Danışmanım Prof. Dr. Mehmet Özkan sorumluluğunda tarafımca hazırlanan “ARAP MİLLİYETÇİLİĞİ VE ORDU: ABDULFETTAH ES-SİSİ DÖNEMİ MISIR MİLLİYETÇİLİĞİ (2014-2023)” başlıklı çalışmada veri toplama ve kullanımında gerekli yasal izinleri aldığımı, diğer kaynaklardan aldığım bilgileri ana metin ve referanslarda eksiksiz gösterdiğimi, araştırma verilerine ve sonuçlarına ilişkin çarpıtma ve/veya sahtecilik yapmadığımı, çalışmam süresince bilimsel araştırma ve etik ilkelerine uygun davrandığımı beyan ederim. Beyanımın aksinin ispatı halinde her türlü yasal sonucu kabul ederim.

Cemaleddin ASLAN

Sevgili Aileme...

TEŞEKKÜR

Bilgi ve tecrübeleriyle tezimin şekillenmesini sağlayan kıymetli danışman hocam Prof. Dr. Mehmet Özkan başta olmak üzere tez konusu ve danışman seçim aşamasında yönlendirmeleri için değerli hocam Prof. Dr. Bünyamin Kocaoğlu'na, eğitim hayatıma katkı sunan değerli hocalarıma ve ATASAREN'in yardımcı akademik kadrosuna teşekkür ederim. Hayatım boyunca bir an dahi maddi ve manevi desteklerini benden esirgemeyen ve her türlü süreçte yanımda olan sevgili ailem ve dostlarıma çok teşekkür ederim.

Cemaleddin ASLAN

İÇİNDEKİLER

TEŞEKKÜR	vi
KISALTMA LİSTESİ	viii
ÖZET	ix
ABSTRACT	x
1 GİRİŞ	11
2 MİLLİYETÇİLİK: LİTERATÜR VE TEORİ	15
2.1 Milliyetçiliğin Felsefi Kökenleri	18
2.2 Milliyetçiliğin Gelişimi	21
2.3 Milliyetçilik Yaklaşımları	23
2.4 Milliyetçilik ve Ordu	36
3 ARAP MİLLİYETÇİLİĞİ VE ORDU	40
3.1 Arap Milliyetçiliği	40
3.2 Pan-Arabizm	44
3.3 Irak ve Suriye’de Baas Partisi	50
3.4 Cemal Abdulnasır ve Arap Sosyalizmi	59
3.5 Mısır’da Ordunun Siyasi Güç Haline Gelişi	68
4 MİSİR MİLLİYETÇİLİĞİ VE ORDU	82
4.1 Kimlik	82
4.2 Eğitim	93
4.3 Kültür	100
4.4 Ulusal Mekân	105
5 SONUÇ	112
KAYNAKÇA	117

KISALTMA LİSTESİ

ABD	Amerikan Birleşik Devletleri
ASB	Arap Sosyalist Parti
BAC	Birleşik Arap Cumhuriyeti
BM	Birleşmiş Milletler
BMGK	Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi
CIA	Merkez İstihbarat Teşkilatı
IMF	Uluslararası Para Fonu
MK	Müslüman Kardeşler
MID	Askeri İstihbarat Dairesi
MOMP	Askeri Üretim Bakanlığı
NSPO	Milli Hizmet Projeleri Teşkilatı
OAPEC	Petrol İhraç Eden Arap Ülkeleri Örgütü
SKYK	Silahlı Kuvvetler Yüksek Konseyi
SSCB	Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği
UDP	Ulusal Demokrat Parti
UGP	Ulusal Gelecek Partisi

Arap Milliyetçiliği ve Ordu: Abdulfettah Es-Sisi Dönemi Mısır Milliyetçiliği (2014-2023)

Cemaleddin ASLAN

Uluslararası İlişkiler ve Bölgesel Çalışmalar Ana Bilim Dalı

Uluslararası İlişkiler Yüksek Lisans Programı

Yüksek Lisans Tezi

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Mehmet ÖZKAN

Bu çalışmada Mısır Arap Cumhuriyeti'nin Arap milliyetçiliği ile Mısır milliyetçiliği arasındaki pragmatik tutumu ordu ve milliyetçilik temelinde açıklanmaya çalışılmıştır. Çalışma nitel araştırma yöntemleri kullanılarak akademik yayın, rapor, belge, tez, basılı ve elektronik yayınlardan yararlanılmıştır. Bu doğrultuda öncelikle millet ve milliyetçilik kavramları üzerinde durulmuş, milliyetçilik yaklaşımları açıklanmış ve ordunun milliyetçilikle olan ilişkisi ele alınmıştır. Arap milliyetçiliğinin gelişmesi ile Pan-arabizm, Baas partisi ve Cemal Abdulnasır önderliğindeki Arap sosyalizmi incelenmiş ve Mısır Silahlı Kuvvetleri'nin Mısır'daki konumu açıklanmıştır. Devamında Mısır Milliyetçiliği, Abdulfettah es-Sisi yönetimindeki 2014-2023 yıllarını kapsayacak şekilde kimlik, kültür, eğitim ve ulusal mekânın inşası alt başlıkları incelenerek ile Mısır Silahlı Kuvvetlerinin durumu analiz edilmektedir. Sonuç bölümünde ise Abdulfettah es-Sisi döneminde uygulanan politikalar, milliyetçilik yaklaşımları ve Mısır Silahlı Kuvvetlerinin tutumu kapsamında tartışılarak Mısır milliyetçiliğinin geleceği anlaşılmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Arap milliyetçiliği, milliyetçilik, Mısır, Mısır milliyetçiliği, ordu.

Arab Nationalism and Army: Egyptian Nationalism Under Abdel Fattah El-Sisi (2014-2023)

Cemaleddin ASLAN

Department of International Relations and Regional Studies

Master of Art Thesis

Supervisor: Prof. Dr. Mehmet ÖZKAN

In this study, the pragmatic attitude of the Arab Republic of Egypt between Arab nationalism and Egyptian nationalism is tried to be explained on the basis of the army and nationalism. The study utilized qualitative research methods and benefited from academic publications, reports, documents, theses, printed and electronic publications. In this respect, firstly, the concepts of nation and nationalism were emphasized, nationalism approaches were explained and the relationship between the army and nationalism was discussed. Secondly, the development of Arab nationalism and Pan-Arabism, the Baath party and Arab socialism under the leadership of Gamal Abdul Nasser are analyzed and the position of the Egyptian Armed Forces in Egypt is explained. Then, Egyptian Nationalism is analyzed by examining the sub-headings of identity, culture, education and the construction of the national space, covering the years 2014-2023 under Abdel Fattah Es-Sisi and the situation of the Egyptian Armed Forces. In the conclusion section, the policies implemented under Abdel Fattah Es-Sisi, nationalism approaches and the attitude of the Egyptian Armed Forces are discussed and the future of Egyptian nationalism is tried to be understood.

Keywords: Arab nationalism, army, Egypt, Egyptian nationalism, nationalism.

Milliyetçilik ve ulus-devlet ideali, küresel siyaseti iki yüzyıldan fazladır tanımlayan en önemli iki dinamik olmuştur. Siyasal bağılıklar, siyasal yapılar, kimlikler, ekonomik yapılar, diplomatik ilişkiler, güç mücadeleleri, ulusal ve uluslararası hukuk, eğitim ve kültür politikaları, din politikaları, rejim modelleri, sömürgecilik ve insan hakları başta olmak üzere pek çok konudaki değişim ulus-devletin ortaya çıkmasıyla kurumsallaşma çabasına neden olmuş, devletlerce izlenen milliyetçilik politikaları ile de bu değişim meşrulaştırılmıştır.

Osmanlı İmparatorluğu'nun Arap vilayetleri, sömürgeci güçler tarafından ortaya atılan Sykes-Picot, Büyük Ortadoğu Projesi, Yeni Ortadoğu ve Akdeniz Birliği gibi çeşitli planlar aracılığıyla devletleştirilmiş ve yerel aktörlerin duygu ve hezeyanları kullanılarak bölge şekillendirilmiştir. Devletleşme süreci olarak kabul edilen bu süreçte siyasi vizyon olarak yerel seviyede farklı görüşler ortaya çıkmıştır. Kimileri merkezi iktidara başkaldırıp bağımsız devlet talebinde bulunmuş, kimileri de Osmanlı İmparatorluğu çatısı altında federe devlet talebinde bulunmuştur. Birinci Dünya Savaşı sonrası konjonktürde ise devletlerin asıl talepleri ulus-devlete geçmek olmuş ve halkı birleştirmek için ulusal politikalar takip edilmiştir. 19.yüzyıl sonunda başlayan süreç 20.yüzyıl'da da devam ederken oluşan yeni devletler, sınırlarını belirlemek ve uluslararası alanda tanınırlık elde etmek üzere hâkim güçlerin politikalarıyla uyumlu hareket etmişlerdir.

Mısır, bu doğrultuda diğer Arap Devletlerinden daha tecrübeli kadrolara ve istikrarlı siyasi geçmişe sahiptir. Mehmed Ali Hanedanlığı dönemi, İngiliz İşgali ve akabinde gelişen Mısır Milliyetçiliği ile manda ve himaye altında bulunan diğer Arap devletlerinden Mısır ayrılmaktadır. Hür Subaylar Darbesi ve Cemal Abdülnasır'ın karizmatik liderliği sonucu Arap milliyetçiliğinin bayraktarı olan Mısır Arap Cumhuriyeti, ihtiva ettiği El-Ezher gibi dini kurumlar ve Müslüman Kardeşler vasıtasıyla hem Arap hem de Müslüman toplumlar arasındaki yumuşak gücü ile popüler olmuş, coğrafyasının bulunduğu Nil Nehri ve başta antik Mısır mirası olmak üzere sahip olduğu kültürel miras ile hem Arap toplumu hem de bölgede önemli bir ülke olarak karşımıza çıkmaktadır.

Araplar arasında monarşi karşıtlığı ve sömürge karşıtı duruşu nedeniyle örnek alınan Mısır, 1950'li ve 1960'lı yıllarda Pan-Arabizm hareketi, Arap-İsrail savaşları ve Nasır'ın karizmatik liderliği ile popülerliğini liderlik konumuna çıkarsa da İsrail'e karşı yaşanan yıkıcı mağlubiyetler ve Arap devletlerinin ben-merkezci politikaları ile popülerliğini kaybetmiştir. Cemal Abdunâsır'ın ölümü sonucu Enver Sedat'ın başa geçmesi ve İsrail ile barış anlaşması imzalaması ve Batı'yla yakın ilişkiler kurması Pan-Arabizm'in birleştirici rolünü üstlenen Mısır'ın, Arap devletleri arasındaki liderlik rolünü bir daha geri almamak üzere terk etmesine neden olmuştur. Arap milliyetçilerinin yönetici erkte varlık göstermeye devam ettiği Irak ve Suriye'de Pan-Arabizm hareketinden vazgeçerek kendi dış politikalarını uygulamaya koymuş, bölgesel milliyetçilik politikaları takip etmeye başlamışlardır. Dış politika da seleflerine nazaran daha ılımlı bir politika takip eden Hüsnü Mübarek döneminde Arap birliğinden ziyade Mısır kimliğine önem verilmiş, bu tutum Irak-İran Savaşı'nda ve Kuveyt'in Irak tarafından işgalinde Mısır'ın etkisiz kalmasıyla sonuçlanmıştır.

Bu politika değişikliği esnasında Arap devletlerinin temel kurumları olan ve sahip oldukları bilgi ağı ve kapasiteleriyle siyasi iktidarın en önemli ortağı olan ordular azami derecede Batı'ya uyum sağlayarak hem menfaat devşirmekte hem de yerelde belirleyici aktör konumunu sürdürmeye çalışmışlardır. 1948'deki Arap-İsrail Savaşı ile Mısır Silahlı Kuvvetleri, Mısır siyasal hayatının konumlanmış, Hür Subaylar Darbesi ile de rejimin arkasındaki ana unsur olmuştur. Cemal Abdunâsır döneminde sivil soruşturma ve denetimden muaf tutulan Mısır Silahlı Kuvvetleri, Enver Sedat döneminde ekonomik olarak birçok imtiyaz elde etmiş ve Milli Hizmetler Proje Teşkilatı Kurulmuştur. Mısır Silahlı Kuvvetlerinin oldukça güçlendiği Mübarek döneminde, ordu kullanılarak rejimin güçlendirilmesi hedeflenmiş ve Mısır Silahlı Kuvvetleri'nin kapasitesi günbegün artarak yayılmaya devam etmiştir.

Ekonomik durgunluk ve siyasi çıkmaz sonucu oluşan protestoların Mısır Silahlı Kuvvetleri'nden destek görmesi ile Mübarek dönemi sona ermiş ve seçimlerde Müslüman Kardeşler'in desteklediği Adalet ve Hürriyet Partisi lideri Muhammed Mursi 2012'de Cumhurbaşkanı seçilmesiyle sonuçlanmıştır. Ümmetçilik ve milliyetçilik arasında denge politikası izleyen ve Cemal Abdunâsır başta olmak üzere Mısır Arap Cumhuriyeti'nin tüm rejim unsurları ile devam eden huzursuzluk ve çatışma hali, ordu tarafından tehdit olarak algılanmış ve gelişen siyasi olaylar sonucunda Mısır Silahlı Kuvvetleri 3 Temmuz

2013'te yönetime el koymuştur. 2014'te olağanüstü hâl altında gerçekleştirilen seçimler ile General Abdulfettah es-Sisi Cumhurbaşkanı olarak kabul edilmiştir. Sisi nezdinde, 3 Temmuz'a kadar perde arkasından atamalar ile ülkeyi yöneten Mısır Silahlı Kuvvetleri artık görünür hale gelerek hem siyasi hem de ekonomik hayat başta olmak üzere varlıklarını arttırma yoluna gitmiştir. Dolayısıyla Mısır Arap Cumhuriyeti'nde Arap milliyetçiliği ve Mısır Milliyetçiliği arasındaki denge ülkenin karakterini şekillendiren ana olgudur. Bu ikilemde Ordunun rolü giderek artmış ve Mısır Arap Cumhuriyeti'ni Mısır Silahlı Kuvvetleri'nin şirketleri ve kadroları yönetir hale gelmiştir.

Bu tezin amacı milliyetçilik yaklaşımları ve ordu ilişkisi bakımından 2014-2023 yılları arasındaki Abdulfettah es-Sisi yönetiminin Mısır Milliyetçiliği temelindeki politikalarını ele almak ve incelemektir. Tezin başlıca araştırma sorusu Abdulfettah es-Sisi ve ordu kontrolünde Mısır milliyetçiliğinin nasıl ve hangi politikalarla şekillendiğine cevap vermektir. Bu doğrultuda çalışmada nitel araştırma yöntemleri kullanılarak akademik yayınlar, raporlar, belgeler, tezler, basılı ve elektronik yayınlardan faydalanılmış, süreç analizine başvurularak Arap milliyetçiliği ve Mısır milliyetçiliğinin işlevsellikleri açıklanmıştır. Tez, Mısır milliyetçiliğini geliştirmesi ve yönlendirmesi doğrultusunda Abdulfettah es-Sisi yönetimindeki Mısır Silahlı Kuvvetlerinin rolünü incelemesiyle literatüre katkı yapmaktadır. Abdulfettah es-Sisi döneminin devam etmesi nedeniyle  alışma Cumhurbaşkanı seçildiği 2014 ile 2023 yılları arasındaki dönemle sınırlandırılmıştır.

Bu çalışmanın ikinci bölümünde milliyetçiliğin gelişimi dönemlere ayrılarak incelenecek, milliyetçilik kavramlarına izahat getirilerek milliyetçi yaklaşımlar açıklanacaktır. Milliyetçiliğin, ordu ve orduya bağlı kurumlarda oluşturduğu karşılıklı etki ve kapasite inşası incelenerek, ordunun siyasi rejim üstündeki etkisi ele alınacaktır.    nc  bölümde Arap milliyetçiliğinin felsefi kökenleri, önemli d ş n rl r ve fikirleri tartışılacaktır. Akabinde literatürdeki Arap milliyetçiliği tanımları ele alınarak Pan-Arabizm hedefleri ve sonuçları bakımından incelenecektir. Arap milliyetçiliğinin kurumsallaşabilen ve kısmen birleştirici olan iki hareketi Baas Partisi ve Arap Sosyalizmi kronolojik sırayla ele alınırken, İsrail-Arap savaşlarının Arap kimliğine ve milliyetçiliğine etkisi açıklanacaktır. Bölümün son kısmında ise tezin ana noktası olan Mısır Silahlı Kuvvetleri'nin Mısır Arap Cumhuriyeti'ndeki elde ettiği siyasi konumu ve bu konuma gelirken geçtiği evreler açıklanacaktır. Dördüncü bölümde Mısır milliyetçiliği

kimlik, eğitim, kültür ve ulusal mekânın inşası olmak üzere dört alt başlıkta ele alınacaktır. Ordunun Mısır siyaseti ve ekonomisindeki rolüne de değinerek kültürel ve eğitim sahalarında Mısır milliyetçiliğine yönelik politikalar özellikle Abdulfettah es-Sisi dönemi olmak üzere ele alınacaktır. Son bölümde de ordu ve milliyetçilik üzerinden Abdulfettah es-Sisi dönemi analizi yapılarak, Mısır milliyetçiliğinin durumu ele alınacaktır.

Soğuk savaş sonrası dönemde yayılan ekonomik politikalar ve küreselleşme ile milliyetçiliğin azalacağı varsayılsa da milliyetçilik geri dönmüş ve küresel siyasette merkezi bir yer elde etmiştir. Amerika Birleşik Devletleri, Fransa, Türkiye, Hindistan ve Macaristan'daki popülist milliyetçi hareketlerin yanı sıra başta Rusya olmak üzere milletini birleştirme amacını takip eden iktidarlar ve bölgesel-küresel çıkarlarını vatandaşlarına aktarmak isteyen tüm devletler milliyetçiliğe başvurumaktadırlar. Dolayısıyla milliyetçilik, iktidarlar ve siyasi liderler tarafından kendi gündemlerine hizmet etmek amacıyla kullanıla gelmiştir.¹

Eski Amerikan Başkanı Donald Trump'ın "Make America Great Again, Amerikayı Yeniden Büyük Yap!", eski Brezilya Başkanı Jair Bolsonaro'nun "fazer o Brasil grande de novo, em tradução livre, Brezilya'yı Yeniden Büyük Yap!" sloganı, Macaristan Başbakanı Victor Orban'ın Macar milletine vurgu yaparak milliyetçiliği kabul etmeyi kabul etmeme anlayışı, Hindistan Başbakanı Narendra Modi'nin Hindu milliyetçiliğini ilan ederek 2014 ve 2019 seçimlerini kazanması, Çin Halk Cumhuriyeti Başkanı Xi Jinping'in Han temelli milliyetçiliği, Sovyetler Birliği'nden bağımsızlığını kazanan Türkiye Cumhuriyetlerindeki dönüşüm ve dünyanın birçok noktasında gelişmeye devam eden milliyetçi akımlar milliyetçiliğin geçici olmadığını kanıtlamaktadır.²

Küresel çapta yayılan Covid-19 pandemisi, karar alma mekanizmalarının ve vatandaş sadakatinin kesinlikle ulusal nitelikte olduğunu bir daha göstermiştir. Küresel çaptaki pandemi, ulusal sınırları hiç olmadığı kadar keskinleştirdi ki uluslarüstü yapıya sahip olan Avrupa Birliği üye ülkeleri sınırlarını kapatmaya başladı. Oluşan küresel panik ortamında küresel liderler ulusal bayraklarının önünde ulusal seslenişler yaparak uluslarını koruma önlemlerine uymaya çağırdı. Tüm milliyetçilikler bir ülkenin vatandaşları ile vatandaşları olmayanlar arasında bir ayrım yaparken, kendi ülkelerinin vatandaşları arasındaki ırksal,

¹ "Understanding the New Nationalism" <https://www.project-syndicate.org/commentary/new-nationalism-three-factors-reaction-to-globalization-by-daron-acemoglu-2022-06> [Erişim Tarihi: 09.11.2023]

² Harris Mylonas and Maya Tudor, "Nationalism: what we know and what we still need to know" *Annual Review of Political Science*, Vol.24, (2021): 110.

dinsel ve etnik hiyerarşileri meşrulaştırma gayretindedir. Donald Trump'ın beyaz olmayanları, Narendra Modi'nin Müslümanları, Xi'nin Tibetlileri, Moğolları ve Uygurları ikinci sınıf vatandaş olarak görmesi buna örnek verilebilmektedir.

Akademik literatür incelediğinde milliyetçiliğin temelde milli siyasetin ve milli bağlılığın birçok çeşidini kapsayan geniş bir tanım ağına sahip olduğu görülmektedir. Milliyetçilik, demokrasileri yok etmek, savaşları başlatmak veya azınlıkları ötekileştiren bir faktör olarak ifade edilmekle birlikte mutlak monarşileri deviren, kendi kaderini tayin hareketini oluşturan ve ekonomik sömürge rejimlerini deviren hareketlerde merkezi rol oynayarak 18.yüzyıldan günümüze gelmiş önemli bir olgudur. Milliyetçilik hem giderek merkezileşen devletler için iç meşruiyet sağlama hem de milliyetçiliğin daha güçlü kitlesel orduların yaratılması ve sürdürülmesini sağlaması nedeniyle devletlerin kendi uluslarının yaratılmasında ve milliyetçiliğin yayılmasındaki aktif aracı olmuştur. Dolayısıyla bir asır öncesinde sayısı 60'tan az olan egemen devlet sayısı, günümüz itibarıyla uluslararası sistemde 200'i geçerek en geçerli siyasi örgütlenme biçimi olarak karşımıza çıkmaktadır. İklim değişikliği, küresel terörizm, küresel salgın hastalıklar, yoksulluk ve gelir eşitsizliği gibi insanlığın en önemli politik sorunlarını ele almak için ilk erk ulus-devlettir. Günümüz siyasetinde ulus-devletin hakimiyetinin yerleşik olması, ulus-devletin yükselişinin modern toplumun olmazsa olmazı olarak kabul edilmesine neden olmuştur.³

Millet ve milliyetçilik kavramlarına tanımlamalarında sorunlu bir durum söz konusudur. Genel olarak literatürdeki çoğu kavram kabul edilse de artık tanım sorunu çözülmüş ve yeni sorun tanımların tanınıp-tanınmama ve bakış açılarına göre değişiklik göstermesidir. Kesin tanımlamalardan kaçınılmasının ilk temel nedeni milliyetçiliğin varlığının sorgulanmasıdır. İkinci neden ise kavramların siyasallaşması ve siyasetle olan yakın ilişkisidir. Çünkü millet statüsüne kavuşmaya çalışan her grubun anlayışı kendini haklı çıkararak diğer grubun anlayışını geçersiz kılacak tanımlamalar getirebilmektedir. Bunun bir diğer nedeni ise siyasi inançların tanımlamaları yapanları da etkilemesidir.

Millet ve milliyetçilik tanımlamalarında bazıları dil, din, ırk gibi nesnel öğeleri bazıları ise millet olma bilinci ve bağlılık gibi öznel öğeleri ön plana çıkarmaktadır. Fakat genellikle öznel ve nesnel öğelerin bir arada kullanıldığı tanımlamalar müphemliği

³ A.g.m., 111-115.

gidermek amacıyla daha çok tercih edilmektedir. Fransız tarihçi ve milliyetçilik çalışmalarının öncülerinden Ernest Renan'a göre millet; ırk, dil ve din gibi meselelerle açıklanamayan, nasıl oluştuğuna bakılmaksızın bir ruh olarak kabul edilendir. Millet kendisini oluşturan bireylerin sürekli olarak onayına dayanmaktadır bu nedenle her gün tekrarlanan bir halk oylaması olarak görülür.⁴ Renan milleti tanımlarken sağlıklı bir akla ve sıcak bir kalbe sahip büyük bir insan topluluğunun ahlaki bir bilinç yarattığını ve bu ahlaki bilince millet dendiğini ifade etmektedir.⁵

Modernist akademisyenler, sanayileşme, kentleşme, matbaa ve sömürgecilğe karşı direnişten doğan modern olgular olarak millet ve milliyetçilik yaklaşımları üretmektedirler. Elie Kedouri'nin tanımına göre milliyetçilik 19.yüzyılın başlarında Avrupa'da icat edilmiş bir doktrindir.⁶ Kısaca, bu doktrin, insanlığın doğal olarak uluslara ayrıldığını, ulusların birbirlerinden ayrı, anlaşılabilir bazı karakteristik özelliklerle tanındığını ve tek meşru yönetim biçiminin, ulusun kendi kendini yönettiği sistem olduğunu savunmaktadır.⁷ Ernest Gellner, sanayileşme için yeterli eğitim almış işgücü gerektirdiğini ve bununda elitler eliyle yüksek kültür lehine standartlaştırılmış ulusal eğitim müfredatıyla sağlanabileceğini savunmuştur. Bu akademisyenler milliyetçiliği modernleşme sürecini hızlandıran bir çark olarak görmüşler ve bu nedenle modernist olarak adlandırılmışlardır.⁸ Anthony D. Smith'in tanımına göre milliyetçilik ideolojik bir hareket⁹, Ernest Gellner'in tanımına göre bir siyasi ilke ve kapsayıcı bir güç,¹⁰ James Kellas'ın tanımına göre milliyetçilik bir ideoloji ve davranış şekli ve Craig Calhoun'un tanımına göre bir düşünme, konuşma ve hareket biçimidir.¹¹ John Breuilly ise milliyetçiliği modern çağın en önemli ideolojisi olarak tanımlamaktadır.¹²

Daha geniş bir genelleme yapıldığında milliyetçiliği duygu olarak kabul edenler belirli bir kültürün, bir dilin ya da dinin gelişimine bakarak bu başlıkların milli bilinci nasıl oluşturduğunu araştırarak incelerler. Milliyetçiliği düşünce olarak kabul edenler milliyetçi aydınların sözlerine ve eserlerine dikkat çekerek incelemektedirler.

⁴ Umut Özkırımlı, *Milliyetçilik Kuramları Eleştirel Bir Bakış* (Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2020), s.17.

⁵ Ernest Renan, *Ulus Nedir?*, Çev. Gökçe Yavaş (İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 2016), 52.

⁶ Anthony D. Smith, *Milli Kimlik*, Çev. Bahadır Sina Şener (İstanbul: İletişim Yayınları, 1994), 118.

⁷ Craig Calhoun, *Milliyetçilik*, Çev. Bilgen Sütçüoğlu (İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2017), 16.

⁸ Harris Mylonas, and Maya Tudor, a.g.m., 113.

⁹ Smith, a.g.e., 121.

¹⁰ Ernest Gellner, *Milliyetçiliğe Bakmak*, Çev. Simten Çoşar, Saltuk Özertürk ve Nalan Soyarı, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2012), 12.

¹¹ Calhoun, a.g.e., 16.

¹² John Breuilly, "Reflections On Nationalism", *Philosophy of the Social Sciences*, Vol. 15, Issue 1 (1985): 65.

Milliyetçiliği siyasi hareket olarak kabul edenler ise siyasi çekişmeleri ve iktidar kavgalarını incelemektedirler.¹³ Milliyetçiliğin bu şekilde farklı konular üzerinden ele alınmasını incelemek amacıyla kökeni ve literatürdeki gelişimi ele alınacaktır.

2.1 Milliyetçiliğin Felsefi Kökenleri

18.yüzyılın sonunda Johann Gottlieb Fichte, Johann Gottfried Herder, Immanuel Kant ve Jean-Jacques Rousseau'nun düşüncelerine dayanan milliyetçilik çalışmaları literatürdeki yerini 1980'lerdeki yayıncılık faaliyetleri ile sağlamlaştırmıştır. Milliyetçiliğin felsefi kökenlerine değinirken Benedict Anderson'un "milliyetçiliğin Tocqueville'leri, Hobbes'ları, Marx ya da Weber'i yoktur"¹⁴ ifadesi milliyetçiliğin içerisinde bulunduğu belirsizliği açıklamaktadır. Milliyetçilik doğrudan bir kaynaktan çıkmamakta, çeşitli kaynakların felsefi yönlerini içeren bir düşünce biçimi olarak karşımıza çıkmaktadır. Milliyetçiliğin kökeni hakkındaki tartışmalarda Elie Kedouri, Alman romantik düşüncesine dikkat çekerek Johann Gottlieb Fichte ve Johann Gottfried Herder'ı işaret ederken literatürde Jean-Jacques Rousseau, John Stuart Mill'de felsefi kökenlerin oluşmasında önemli katkılarda bulunmuştur. Bu düşünürlerin milliyetçilik çalışmalarında önem görmelerinin sebebi modern milliyetçilik çalışmalarında sıklıkla vurgulanan "cumhuriyetçilik, kendi kaderini tayin hakkı, dil birliği, ırk birliği, bireysellik ve özgürlük" kavramlarını ortaya çıkaran ve düşünsel temellerini inşa etmiş olmalarıdır.

Johann G. Fichte'nin milliyetçilik çalışmalarında atıf yapılmasının sebebi birey ve devlete yapmış olduğu vurgudur. Dış dünyayı evrensel bilincin yansıması olarak kabul etmiş ve dünyanın "organik bir bütün" olarak ele alınması gerektiğini belirtmiştir. Bireyin bütün içerisinde yer alarak gerçekliklerini kazanabileceğini ve özgürlüğünün ancak bütünle yani özgür dünyayla özdeşleştiğinde gerçekleşeceğini savunmakta ve bunun içinse "organik devlet"e ihtiyaç olduğunu vurgulamaktadır. Fichte'ye göre birey ve devlet bir olduğunda bireysel özgürlük gerçekleşmektedir. Bu konuda Fichte tanımlamasını Alman devleti ve Alman milleti üzerinden inşa ederek, "bireysel özgürlük önce Almanlara sonra tüm insanlığa yayılmalıydı, çünkü insanlığa liderlik etme misyonu Alman milletin misyonudur" ifadesine dile getirmiştir. Fichte'nin kavramsallaştırmasına göre bireysel özgürlüğe inananlar ırk ve dil bakımında Alman

¹³ Özkırmılı, a.g.e., 67.

¹⁴ Benedict Anderson, *Hayali Cemaatler Milliyetçiliğin Kökenleri ve Yayılması*, Çev. İskender Savaşır (İstanbul: Metis Yayınları, 2020), 14-15.

olmasalar dahi Alman ya da gerçek millet olarak sayılacak; dil ve ırk bakımından Alman olup, bireysel özgürlüğe inanmayanlar ise öteki-yabancı sayılacaklardır.¹⁵

Johann G. Herder ise insanı insan yapan unsuru dil olarak tanımlamaktadır. İnsanı, konuştuğu dil ile kabul ederken her insanın bir dilin ve topluluğun ürünü olduğunu savunan Herder, ailenin bir milletin en küçük grubu olduğunu ve ailede konuşulan Dil'in, bireyin milletle ortak uzantısını oluşturduğunu ifade etmektedir. Aynı zamanda Dil'i düşünceye eş gören Herder, ortak dil konuşan insanların bir milletin kökenini oluşturduğunu savunarak Dil'in milli unsuru yansıttığını vurgulamaktadır. Toplumların doğa tarafından yaratıldığını ve milletlerin birbirine karışmasının doğaya aykırı olduğunu ifade eden Herder, Fichte'nin Dil'deki yabancı kelimelerin temizlenmesi fikrine de katılmaktadır.¹⁶

Alman romantik düşüncesinin temelini oluşturan Herder ve Fichte'nin düşünceleri ve kavramsallaştırmaları dikkate alındığında dil, millet ve devletin milliyetçilik düşüncesinin ana unsurları olduğunu söylemek mümkündür. Bu düşünce ve kavramların desteklenmesi büyük ölçüde milliyetçilik partizanlarının oluşmasını, eleştirildiğinde ise milliyetçilik kuramlarına dönüşmesini sağlamıştır. Sergilenen iki tutumda en nihayetinde milliyetçiliğin kuramlaşmasına katkıda bulunmuştur. Partizan olarak ifade edebileceklerimiz genelde milliyetçi tarihçilerdir. Milliyetçiliğin gelişmesinde önemli bir role sahip olan partizanlar, geçmişi tarayarak bir milletin varlığını kanıtlayacak delil ve bulguları ortaya çıkarmayı veya o bulguları yaratmayı amaç edinmekte, milli kültürün temel öğelerini oluşturan olan gelenek, görenek, sembol ve törenleri keşfetme ve tasarlamaktadırlar.¹⁷

Fakat milliyetçiliğin gelişmesinde her ne kadar Alman romantik düşüncesi hâkim olsa da diğer düşünürlerin katkıları da milliyetçiliğin gelişiminde mühim bir yere sahiptir. İngiliz düşünür John Stuart Mill'in millet düşüncesini cumhuriyetçi vatandaşlık kavramıyla birleştirmesi önemli bir örnektir. Milletin özgür yönetime ön koşul olduğunu savunan Mill'e göre özgür siyasi rejimler için türdeş bir milli kimlik ve milli birliği tesis etmek içinse ortak bir kamuoyu oluşturmak gerekmektedir. Bu denklemin ana unsuru ise ortak bir "yakınlık" hissidir ki onun olmadığı toplumlarda bir birlik oluşturulamaz. Mill'in

¹⁵ Özkırmılı, a.g.e., 33.

¹⁶ A.g.e., 35.

¹⁷ Anthony D. Smith, "Nationalism and the Historians", *Mapping The Nation*, ed. Gopal Balakrishnan, (Verso : London and New York, 1996), 175.

vurguladığı yakınlık hissi “ortak tarih, ortak anılar, etnik benzerlikler, dil ve din” olarak ifade edilmektedir. Bu doğrultuda Mill, nihai olarak temel siyasi birimin çok uluslu devletler yerine ulus-devlet olması gerektiğine vurgu yapmaktadır. Jean-Jacques Rousseau ise genel irade, bireysel irade, vatandaşlık ve vatansever açıklamaları ile toplumların birbirine engel oluşturabileceğini savunan düşünceleri farklı bir boyut kazandırmıştır. J. J. Rousseau’ya göre toplumsal yaşama en büyük tehlike toplum içindeki bir grubun diğer bir grubu egemenliği altına almasıdır. Bu tehlikeyi bertaraf etmek için genel iradeye (general will) dikkat çeken Rousseau, genel iradenin işlevselliğini sürdürebilmesi için toplumda vatandaşlık bilincinin yerleşmesi gerektiğini ifade etmektedir. J.J.Rousseau’ya göre bireysel irade sahibi “vatandaş” olan birey, topluma bağlılık duyarak toplumun çıkarlarını kendi çıkarlarının önüne koymayı öğrenecek, böylece genel irade ve bireysel irade karşılıklı olarak korunacaktır. J. J. Rousseau aynı zamanda vatandaşlık ile vatanseverlik kavramları arasında fark olduğunu savunarak, vatandaşlığın akılcı aklın ürünü olduğunu belirtirken, vatanseverliğin ise duygu ve insanın iç dünyası ile ilişkili bir kavram olduğunu açıklamış, vatanseverliğin vatandaşlığı tamamlayarak mükemmel hale getirdiğini ifade etmektedir.¹⁸

Alman romantikleri J.G. Fichte ve J.G. Herder ile John Stuart Mill gibi düşünmeyen İngiliz tarihçi Lord Acton ise tek bir millet ve tek bir merkezden yönetilen devlete nazaran farklı milletlerden oluşan ve farklı yönetim merkezlerine sahip devletlerin bireysel özgürlüğü daha iyi koruyacaklarına işaret etmektedir. Lord Acton’a göre farklı ırkları tatmin edemeyen bir devlet kendini lanetleyerek kendi canlılığını yok etmektedir. Çünkü farklı ırkların bulunduğu devlette milli birlikte ısrar etmek devrime ve despotluğa yol açabileceğini vurgulamaktadır.¹⁹ Benedict Anderson, milliyetçiliğin büyük düşünürlerce yaratılmamasından kaynaklı oluşan boşluğun kozmopolit ve çok dilli aydınların milliyetçiliğe tepeden bakmasına neden olduğunu ileri sürmüştür.²⁰ Anderson, aydınların bu tutumunun milliyetçiliğe “karşı” ve “taraf” olsalar da milliyetçiliğin Avrupa kökenli olduğunu öne sürmelerini engellemediğini belirtmektedir.²¹

¹⁸ Frederick M. Barnard, “Patriotism And Citizenship in Rousseau: A Dual Theory Of Public Willing?” *The Review of Politics*, Vol. 46, No. 2 (1984), 245-247.

¹⁹ Özkırımlı, a.g.e., 41.

²⁰ Benedict Anderson, a.g.e., 23.

²¹ A.g.e., 15, E. J. Hobsbawm, *1780’den Günümüze Milletler Ve Milliyetçilik “Program, Mit, Gerçeklik”*, Çev. Osman Akinhay (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 7.Basım, 2020), 25.

2.2 Milliyetçiliğin Gelişimi

Özkırımlı, 1918-1945 yılları arasındaki dönemi ilk milliyetçilik çalışmalarının yapıldığı dönem olarak kabul etmektedir. Bu dönemin en büyük özelliği milliyetçiliğin sistematik şekilde ilk kez incelenmesi olmuştur. Milliyetçilik bu dönemde Avrupa temelli gelişmiş, bilimsel metotlarla bir araştırma konusu olarak ele alınmış olmasına rağmen uyulması zorunlu bir norm olarak kabul edilmemektedir. Keza bu dönemde milliyetçiliğin tarihsel gelişim sonucu oluştuğu ileri sürülmüş ve karşılaştırmalı bakış açısı kullanılarak incelenmiş, biyolojik-organik benzetmelerden kaçınılmıştır. Bu dönemde yürütülen çalışmalar incelendiğinde milletin verili bir toplumsal kategori olarak ele alındığı ve milletin “en doğal ve en geçerli siyasi örgütlenme” olarak kabul edildiğini gözlemlemek mümkündür. Bu dönemde iki farklı türde çalışmalar mevcuttur. Bunlarda ilki milliyetçiliğin gelişmesini anlatan, millet öncesinden anlatıya başlayan, geleneksel kurumların zayıflıklarının açıklayarak modernleşmedeki çöküşüne dikkat çeken, iktidarın birden fazla siyasi merkez arasında bölüşülmesini eleştirilen ve çözülüş döneminde milli hareketlerin güçlenerek milli bir harekete dönüştüğünü böylece dağılmak üzere olan birliği yeniden topladığını ileri süren çalışmalardır. İkinci türdeki çalışmalar ise milliyetçiliği daha çok sınıflandırma veya milliyetçilik tiyolojileri üreten ve üretmeye çalışan çalışmalardır.²²

Benedict Anderson, bu durumu milliyetçiliğin büyük düşünürlerce yaratılmamasından kaynaklı oluşan boşluğun kozmopolit ve çok dilli aydınların milliyetçiliğe tepeden bakmasına neden olduğunu ileri sürmüştür.²³ Anderson, aydınların bu tutumunun milliyetçiliğe “karşı” ve “taraf” olsalar da milliyetçiliğin Avrupa kökenli olduğunu öne sürmelerini engellemediğini belirtmektedir.²⁴ Fakat hem Benedict Anderson hem de E. J. Hobsbawm milliyetçiliğin kurucu atalarını Carlton J. H. Hayes ve Hans Kohn olarak kabul görmektedir.²⁵

Carlton J. H. Hayes milliyetçiliği “ekonomik milliyetçilik, insancıl milliyetçilik, geleneksel milliyetçilik, jakoben milliyetçilik, liberal milliyetçilik ve kaynaştırıcı milliyetçilik” olmak üzere altıya bölmektedir.²⁶ Hans Kohn ise milliyetçiliği “Batılı İsteğe Bağlı Milliyetçilik” ve “Doğulu Organik Milliyetçilik” olarak ikiye ayırır. Batılı

²² Özkırımlı, a.g.e., 54.

²³ A.g.e., 23.

²⁴ Benedict Anderson, a.g.e., 15, E. J. Hobsbawm, a.g.e., 25.

²⁵ Benedict Anderson, a.g.e., 22, E.J. Hobsbawm, a.g.e., 37.

²⁶ Smith, Nationalism and the Historians, 182.

isteğe bağı milliyetçilik türünde milliyetçilik toplum sözleşmesine dayalı, orta sınıfların savunduğu, toplumsal ilerlemeyi önceleyen, akla önem veren, daha çoğulcu ve iyimser yapıya sahipken; Doğulu organik milliyetçilik ise orta sınıfın güçsüz kaldığı, gücünü aristokrasinin alt kesimleri ile aydınlardan alan, folklorik öğelerin daha fazla ön planda olduğu bir tür olarak sınıflandırmaktadır. Ayrıca Hans Kohn, Batılı isteğe bağı milliyetçiliği bireyci ve toplulukçu olarak ikiye ayırmaktadır; bireyci milliyetçilik Anglosakson toplumlara mahsusken, toplulukçu milliyetçilik Fransa modeli olarak ifade edilmiştir.²⁷ Bir diğer düşünür Louis Leo Synder ise kronolojik bir sınıflandırmaya giderek 1815 ile 1871 yılları arasını “Kaynaştırıcı Milliyetçilik”, 1871 ile 1900 yılları arasını “Dağıtıcı Milliyetçilik”, 1900 ile 1945 yılları arasını “Saldırgan Milliyetçilik” ve 1945 yılı ve sonrasını ise “Çağdaş Milliyetçilik” olarak sınıflandırmıştır.²⁸

Michael Mann ise milliyetçiliğin gelişimini siyasi süreçler üzerinden analiz ederek yüzyıllara bölerek şu şekilde açıklamıştır; 16.yüzyıl ve 17.yüzyıldaki dini çatışmalar Avrupa’da okuryazarlığın gelişmesine katkı sunmuş, 18.yüzyılda kapitalizm ve devlet oluşumunun paralel büyümesi, okuryazar kitlenin Avrupa nüfusunun üst ve bazı orta kademelerinde yayılmasını sağlamıştır. Fakat 18.yüzyıl ve 19.yüzyılda uzun süren mali krizler, savaşlar ve istikrarsızlıklar vatandaşların siyasallaşmasını ve politize olmasını teşvik ederek milliyetçilik düşüncesinin yayılmasını sağlamıştır. Mali krizler nedeniyle yöneticiler, sivil toplumla iş birliğine gitmek zorunda kalmış, savaş kredilerinin onaylanması ve düzenlenmiş vergilendirmenin kabul edilmesi karşılığında devletler, parlamenter meclis kurmaya, vatandaşlık haklarını genişletmeye ve kamusal alanı millileştirmeye zorlanmıştır. 19.yüzyıl ve 20.yüzyılda iletişim, ulaşım ve yönetim alanlarındaki altyapılarının gelişmesiyle aile ve sivil toplum üzerindeki devlet kontrolünün artması, eğitim ve meşru şiddet kullanım tekelinin devlete bırakılmasıyla birlikte vatandaşın ulusallaşmasına yatırım yapan devletler milliyetçiliği kişinin kimliğinin temel kaynağı haline getirmiştir. Böylece milliyetçilik gelişmiş ve yayılmıştır.²⁹

E. J. Hobsbawm ise Fransız devrimi ile doğan milliyetçilik 1918 yılında biten Birinci Dünya Savaşı ile ilk evresini tamamlamıştır. 1918 ile 1950 yılları arasında ise antifaşist

²⁷ Özkırmı, 55.

²⁸ Smith, Nationalism and the Historians, 184.

²⁹ Siniša Malešević, “Nationalism And Military Power in the Twentieth Century And Beyond” *Global Powers: Michael Mann’s Anatomy of the 20th Century and Beyond*, ed. Ralph Schroeder (Cambridge University Press: 2016), 127.

hareketlerin varlığı ile milliyetçiliğin doruk noktasına ulaştığını belirten E. J. Hobsbawm, 1950 ile 1999 yılları arasındaki son dönemi bölücü, parlayıcı, modernleşmeden korkan ve modernleşmeyi uzak tutmaya çalışan milliyetçilik olarak sınıflandırmaktadır.³⁰

Milliyetçiliğin literatürdeki gelişiminin ikinci dönemi olarak ele alındığı 1945 ile 1990 yılları arasındaki bu dönemde Amerikalı siyaset bilimcilerin katkılarıyla milliyetçilik çalışmaları Avrupa temelli olmaktan çıkmıştır. Bu dönemde yapılan çalışmalarda toplumsal gelişmeler modernleşme ölçüsünde ele alınırken, toplumların millet kurma süreçleri ve milliyetçiliklerine odaklanılmış, milliyetçiliğin kriz dönemlerinde kolektif ideolojilere geçişi sağlarken bir nevi uyuşturucu etkisine vurgu yapılarak millet'e geçiş dönemine özgü bir ideoloji olduğu tartışılmıştır.³¹

1990'dan günümüze içeren dönemde ise milliyetçiliğin neden halen önemli olduğunun sorgulanması gerekliliğinin farkına varıldığı, küreselleşmenin etkisinin eskiye nazaran çok daha gelişmiş olmasına rağmen neden halen en geçerli siyasal örgütlenme biçiminin ulus-devlet modelinin olduğu sorgulanmaya başlanmıştır. Dahası etnik azınlıklar, siyahlar ve kadınlar milliyetçilik tartışmalarında yer bulamazken bu dönem içerisinde yeni arayışların tartışmayı geliştireceğini savunarak ırkçılık, etnisite, kimlik, göç, vatandaşlık, feminizm ve postmodernizm gibi konular yer bulmaya başlamıştır. Bu dönemde milliyetçiliğe, kolektif ideolojilere geçiş sürecinde ortaya çıkan sorunların etkisini azaltarak, istikrarı sağlama ve yeniden bütünleşmeyi tamamlama rolü verilmiştir. Bu nedenle kriz dönemlerinde milliyetçilik varlığını daha da görünür kıldığı iddiası desteklenmiştir.³²

2.3 Milliyetçilik Yaklaşımları

Milliyetçiliğin gelişimi beraberinde farklı yaklaşımların veya teorilerin ortaya çıkmasına neden olmuştur.³³ Literatürde İlkçi/Primordialist yaklaşım, Modernist yaklaşım, Etno-Sembolcü yaklaşım ve Eleştiriler Yaklaşım olmak üzere dört yaklaşım mevcuttur. Primordial/İlkçi kavramı başlangıçtan beri var olan ve ilk yaratılan, geliştirilen anlamına gelmektedir. Kavram ilk olarak 1957'de tarihçi Edward Shills tarafından aile içi ilişkilerden söz etmek amacıyla kullanılmıştır. Aile üyeleri arasında mevcut olan bağın

³⁰ Özkırımlı, a.g.e., 135.

³¹ A.g.e., 56-58.

³² Özkırımlı, a.g.e., 62-63.

³³ Literatürde teori ve yaklaşım kavramlarının birbirini yerine kullanıldığının görülmesi üzerine bu tezde yaklaşım kavramı kullanılacaktır.

aile üyelerinin sürekli iletişiminden değil “kan bağına yüklenen güçten” kaynaklandığını belirterek bu kavramı kullanmıştır. Bu ilk olma, birincil olma özelliği her şeyden önce yaratılmış, sıfırdan beri var olmaya işaret etmektedir. Böylece milletler doğal ya da eski çağlardan beri var olan, verili yapılar olarak görülmektedir.³⁴ Clifford Geertz, bu İlkçi bağın toplumsal yaşamın verili olduğunu kabul ederek toplumsal yaşamın öğelerinden kaynaklanan bir bağ olduğunu belirtmektedir. Geertz, din, dil, kan bağı, belirli toplumsal alışkanlıklar ve diğer bağlara, insanların zorunluluk nedeniyle değil bağın kendisini önemli gördüğü için uyduğunu belirtmekte ve bu bağlara uymada insanın toplumsal etkileşimden ziyade doğal yakınlığa daha önem verdiğini belirtmektedir.³⁵

Milliyetçiliğin bir diğer teorisi olarak kabul edilen Etno-sembolcü milliyetçilik anlayışına sahip kuramcılar milliyetçilik analizlerinde kültüre ve etnik geçmişe odaklanmaktadır. Modernist kuramcılarla milliyetçiliğin modern çağın ürünü olarak kabul eden Etno-Sembolcü kuramcılar, bugünün milletlerini modern öncesi döneme ait etnik toplulukların devamı olarak görmektedirler. Onlara göre modern dönemin milletleri, yılanmış etnik kültürlerin devamı niteliğindedir. Dolayısıyla geçmişten gelen mitler, semboller, töreler milliyetçi söylemlerin ana argümanlarını oluşturmakla birlikte milliyetçiliklerin de içeriğini belirlemektedir.³⁶

Milliyetçiliğin diğer ana teorisi olan Modernist milliyetçilik teorisi, milletlerin ve milliyetçiliklerin modern çağa ait kavram ve olgu olduğunu ya modern süreçlerle birlikte ya da modern süreçlerin ürünü olarak ortaya çıktığını savunmaktadır. Modernistlere göre milletler, milliyetçilik çağında sosyolojik bir gerçektir ki milliyetçiliğin milletleri yarattığını ifade ederler. Milliyetçiliğin milletlerden önce olduğunu kabul etmelerine rağmen milliyetçiliğin yaşı hakkında farklı görüşler ifade edilmektedir. Liah Greenfeld, milliyetçiliğin yaşını İngiliz İç Savaşı olarak kabul ederken, Benedict Anderson Latin Amerika’daki bağımsız hareketlerinden, Peter Alter Fransız Devrimi’nden, John Breuilly ve Elie Kedouri ise Alman romantizminin çıkışından itibaren kabul etmektedir. Milliyetçiliği ana olgunun dönüşüm olduğu konusunda mutabık kalmakta olan Modernist milliyetçilik yaklaşımları incelendiğinde, “ekonomik, siyasi ve kültürel” olarak üç dönüşüm üzerine milliyetçiliği sınıflandırması mümkündür.³⁷

³⁴ Özkırmı, a.g.e., 75.

³⁵ Clifford Geertz, *The Interpretation of Cultures*, (New York: Basic Books, 1973), 259-260.

³⁶ Özkırmı, a.g.e., 191.

³⁷ A.g.e., 97-99.

Milliyetçiliği modernite açısından siyasi dönüşümle açıklayan Marksist tarihçi Eric J. Hobsbawm milletleri ve milliyetçilikleri bir toplumsal mühendislik ürünü olarak görmektedir. Hobsbawm'a göre en önemli olgu kuralları olan bir dizi alışkanlık ve uygulama olarak tanımladığı icat edilmiş geleneklerdir ki bu sayede süreklilik hissi yaratılmakta, geçmişle şimdi arasında köprü vazifesi kurulmaktadır. Bu icat edilmiş gelenekler hızlı sanayileşmenin yol açtığı toplumsal bölünme ve ayrışmalar karşısında toplumsal bütünlüğü korumak amacıyla daha çok modern toplumlarda görülürken aynı zamanda milli topluluk düşüncesine hizmet etmektedirler. Değişen ihtiyaçlara göre bilinçli olarak yeni gelenekler icat edilirken, bireyler arasında birlik ve dayanışmayı arttırma amacı güden milli bilinç ise en somut icat edilmiş gelenektir.³⁸

Hobsbawm'a göre milliyetçilik, milletlerden önce gelmektedir ve seçkinlerin ve kimi çıkar gruplarının çıkarları doğrultusunda bilinçli olarak ürettikleri ve şekillendirdikleri, tarihsel açıdan hiç de yeni olmayan bir olgu olduğunu savunmaktadır. Milliyetçiliğin yukarıdan seçkin insanlarca inşa edilen bir olgu olduğunu ama aşağısının yani halkın sıradan insanların umutları, ihtiyaçları, özlem ve menfaatleri incelenmeden anlaşılamayacağını ileri sürmektedir.³⁹ Çünkü E. J. Hobsbawm, milletleri icat edilmiş gelenek olarak kabul etmesindeki asıl neden, halkın siyasete katılarak var olan eski düzeni yıkmasından korkan seçkinler sınıfınca icat edilmiş olması olarak açıklamaktadır. E. J. Hobsbawm'a göre milletlerin icat edilmesindeki amaç ise kitlesel demokrasiye geçişin kontrollü bir şekilde uygulanarak, halkın var olan düzene olan bağlılığının korunmasıdır ki kurulu düzenin yıkılmasını geçmişle şimdi arasında köprü oluşturan millet ve icat edilmiş gelenekler engelleyecektir.⁴⁰

Bu doğrultuda Hobsbawm, halkı denetim altına almak ve sisteme kaynaştırmak için üç yol olduğunu ileri sürmektedir. İlk yol yeni kurumlar oluşturmaktır ki bunlar sendikalar, spor kulüpleri, festival gibi organizasyonlardır. İkinci yol ise yeni statü sistemleri ve toplumsallaştırma yöntemleri icat etmektir ki bunlar hiyerarşik eğitim sistemi, kraliyet törenleri vb. diğer yapılanmalardır. Son yol ise gerçek ve yapay grupların bütünlüğünü belirleyen ve simgeleyen topluluklar oluşturmaktır ki bunun en büyük örneği milletlerdir.⁴¹ Millet ise tarihsel olarak evrilmiş bir dil, toprak, ekonomik yaşam ve kültür

³⁸ A.g.e., 134.

³⁹ E.J. Hobsbawm, a.g.e., 25.

⁴⁰ Özkırımlı, a.g.e., 137-138.

⁴¹ A.g.e., 135.

aracılığıyla dışa vurulan psikolojik yapıdan oluşmuş bir topluluk⁴² olarak tanımlayan Hobsbawm'a göre milleti politik, kültürel veya başka bir boyutta ele almak mümkün değildir. Hobsbawm'a göre kendilerini bir milletin üyesi sayacak kadar yeterli büyüklükteki bir topluluk oluşturan insan toplulukları millet olarak görse de⁴³, milleti toplumsal bir birim olarak saymak için modern ülkesel (territoryal) devlete işaret etmektedir.⁴⁴ Ayrıca, Herder ve Fichte'nin vurguladığı gibi Hobsbawm'da millet oluşumunda Dil'e önem vermektedir. Dil'i modernitenin bir unsuru olarak gören Hobsbawm, modernite öncesinde Dil'in toplumlar üzerinde önemli bir unsur olmadığını belirtirken milliyetçilik açısından önemini şu şekilde açıklar; "bir halkı diğerinden, biz'i onlardan, gerçek insanları hakiki bir dil konuşamayıp yalnızca anlaşılmasız gürültüler çıkaran barbarlardan ayıran şeyin özüdür".⁴⁵ Dolayısıyla Hobsbawm, Dil'in politik bir tercih olduğunu belirtirken, kullanılan Dil'in her zaman milliyeti temsil etmediğini⁴⁶ vurgulayarak milliyetlerle devletlerin her noktada örtüşmediğini açıklamaktadır.⁴⁷

Modernist milliyetçilik teorisini kültürel dönüşüm üzerinden açıklayan Benedict Anderson ise milletin hem sınırlı hem de egemen olacak şekilde hayal edilmiş siyasi bir topluluk olduğunu belirtmektedir. Milletin sınırlı olmasını en büyük milletlerin bile sonlu sınırları bulunmaktadır ki bu sınırlar başka milletlerin sınırlarına uzanmaktadır. Dolayısıyla hiçbir millet insanlığın tümüyle örtüşmemektedir. Milletin egemen olduğunu ve bu egemenlikten doğan özgürlüğünün mihenk taşı olarak egemen devlette tezahür ettiğini belirten Anderson, milletin siyasal bir topluluk olmasını ise derin ve yatay bir yoldaşlık olarak tasarlanmaktadır ki Anderson'a göre her millette fiilen eşitsizlik ve sömürü ilişkisi mevcuttur.⁴⁸ Milletlerin hayali bir topluluk olduğunu belirtmesindeki neden ise en küçük milletin üyelerinin bile diğerlerini tanımayacak, onlarla karşılaşmayacak, hatta onlardan söz edildiğini duymayacak olmasına rağmen yine de her birinin kafasında birlikteliklerinin hayalini yaşamaya devam edecek olmasıdır.⁴⁹

Benedict Anderson'a göre 18.yüzyıldan beri siyasal rejimlere, ekonomik ve toplumsal yapılara göre şekillenen ve uyarlanma süreci geçirerek "hayali cemaat" tasavvuru

⁴² E.J. Hobsbawm, a.g.e., 20.

⁴³ A.g.e., 23.

⁴⁴ A.g.e., 25.

⁴⁵ A.g.e., 87.

⁴⁶ A.g.e., 131.

⁴⁷ A.g.e., 172.

⁴⁸ Benedict Anderson, a.g.e., 25.

⁴⁹ Özkırımlı, a.g.e., 165.

oluşturan milliyetçilik, bir kez ortaya çıktıktan sonra kopya edilebilir bir niteliğe bürünmekte ve basılı hafızada yerini almaktadır.⁵⁰ Bu niteliğin oluşmasında kutsal yazı dili olarak ifade ettiği Latincenin yerini yerel dillere bırakması kutsal cemaatlerin parçalanmasına ve bölgeselleşmesine yol açmıştır. Beraberinde dinin aşılama çalıştığı kader anlayışı, hayatın anlamsızlığı hissiyatı ve ölüm korkusunun etkisini yitirmesi ile dinin öneminin azalmaya başladığını vurgulamaktadır.⁵¹ Bunlara ek olarak Anderson'a göre zaman anlayışında devrim yaşanmıştır. Bu devrim dünyayı algılama biçimlerini kökünden değiştirmiş, milletin hayal edilebilmesini mümkün kılmıştır. Değişim orta çağın eşzamanlılık kavramında yaşanır. Geçmiş, bugün ve gelecek yoktur. Gelecek, geçmişte söylenenlerin gerçekleşmesinden ibaret, nedensel ya da zamansal bir ilişki yoktur ve her şey ilahi bir güç tarafından önceden belirlenmektedir. Anderson bu anlayış yerine türdeş içi boş zaman düşüncesini ortaya koyar. Bu görüşte saat ve takvimle ölçülebilen geçmiş, şimdi ve gelecek ayrımının bulunduğu zaman anlayışı mevcuttur. Böylece tarihte yolculuk eden geçmişten gelerek geleceğe uzanan bir topluluk hayal etmek mümkündür. Milletlerde zamanla birlikte devinirler. Hayal etmek ve kurgulamak önemli iki biçimdir. Kurgu sessizce ve sürekli olarak gerçekliğe sızmakta ve modern milletin ayırt edici özelliklerinden olan anonim topluluğa duyulan güveni yaratmaktadır. Din, dil ve zamandaki bu değişim milliyetçiliğin içine doğacak kültürel ortamı hazırlamaktadır.⁵²

Bu kültürel ortamın oluşmasında Anderson, aynı dil ve kültürü paylaşmanın iktisadi ve siyasi öğretilerin hızlı yayılmasını sağlayacağına dikkat çekmektedir. Bu amacın araçlarından biri olarak gördüğü kitlesel yayın organları olan radyo ve basılı yayının işitsel ve görsel olarak topluma nüfuz etmesi gerektiğini, aksi halde hayali topluluğun yani milletin işitsel ve görsel tasarısının eksik kalacağını ifade etmiştir.⁵³ “Göz aşık için neyse, dil de yurtsever için o’dur” ifadesinde Dil’in önemini altını çizen Anderson, dille geçmişin onarılarak dostluklar kurulacağını ifade etmektedir.⁵⁴ Anderson’ın dile verdiği önem ise milliyetçilik açısından hayatidir. Anderson’a göre dillerin en önemli özelliği hayali cemaatler üreterek tikel dayanışma grupları inşa edebilmelidir. Buradaki Dil’e

⁵⁰ Anderson, a.g.e., 182.

⁵¹ A.g.e., 37-38.

⁵² Özkırımlı, a.g.e., 171.

⁵³ Anderson, a.g.e., 76.

⁵⁴ A.g.e., 179.

yapılan vurgu dilin kendisinden ziyade yayın dilidir ki ulus olmak için siyasi bilincin uyuşmasını sağlayacak ana unsuru oluşturmaktadır.⁵⁵

Etno-sembolcü kuramcılarının başında gelen Anthony D. Smith, modern milliyetçiliklerin geçmişteki etnik toplulukların ve bağlantılarının dikkate alınmadan anlaşılamayacağını belirterek milletlerin kökenini etnik temellerde aramaktadır. Bu nedenle milletlerin oluşum sürecini geniş bir zamanı incelenmesi gerektiğini ifade eden Smith, milleti tarihi bir toprağı paylaşan, belirli bir ismi, ortak ümitleri ve tarihsel anıları, kitlesel bir kamu kültürü, ortak ekonomisi ile tüm üyeleri için geçerli hak ve ödevleri olan insan topluluğu olarak tanımlamaktadır. Bu nedenle milli kimlik çok boyutlu ve tek bir ögeye indirgenemeyecek kadar özellik içermektedir. A. D. Smith etnik topluluğun özelliklerini ise millete ek olarak ortak dayanışma duygusu, belirli bir anavatana duyulan bağ ve ortak kültürün ayırt edici bir veya birkaç ögesi ile ortak bir soy miti olduğunu sunar.⁵⁶

Etnik toplulukların bölünerek veya birleşerek oluştuğunu savunan Smith, birleşmenin farklı grupların bir araya gelerek etnik grup oluşturduğunu, bölünmenin ise siyasi ve dini sebeplerle etnik grupları bölebileceğini ifade etmektedir. Şehir devletlerinin birleşmesi, kavimlerin genişleyerek bir grubun diğer grubu yutmasıyla bu gerçekleşebilir. Savaş, göç, istila, sürgün, kölelik ve din değiştirme gibi olaylarsa etnik kimlikleri değiştirebilmektedir. Dolayısıyla etnik kimlikler değişmez değil ama kalıcıdır. Bu da değişikliklerin kültürel devamlılık düşüncesine ne ölçüde tesir ettiği ile alakalıdır. En köklü değişiklik bile devamlılık düşüncesini yok edemezken, etnik kimlikler kendini yeniler. Etnik kimlikler kendilerini yenilerken dini reformları, kültürel ödünçleri, halk katılımını, devlet kurmayı, askeri seferberliği, örgütlü dini, etnik seçilmişlik mitleri vb. birçok olayı kullanmaktadır.⁵⁷

A. D. Smith'e göre milliyetçilik; bazı üyelerinin halihazırda potansiyel birimi net olarak gördükleri bir topluluk adına özerklik (kendi kaderini tayin hakkını, otantik milli idarenin gerçekleştirilmesine yönelik kolektif mücadeleyi), birlik (milli birliğin sağlanması ve milletin tüm bireylerinin hiçbir fark gözetilmeksizin eşitliğini), özdeşlik (ortak yön, milli özün keşfi ve ona dönüşü simgeler) arayan ve bunu korumaya çalışan ideolojik bir harekettir. Milliyetçiliğin, milletleri kurmak ve ulus devleri ayakta tutmak, bir millete ait olma bilincini oluşturmak, millete ait olan dili sembolleştirmek, milli iradeyi içeren bir

⁵⁵ A.g.e., 156-158.

⁵⁶ Anthony D. Smith, a.g.e., 31-32.

⁵⁷ A.g.e., 49-50.

kültürel doktrin oluşturmak ve milli hedeflerin gerçekleşmesine yönelik reçete sağlayan siyasi ve toplumsal bir ideoloji oluşturmak üzere beş farklı şekilde kullanıldığını belirtir. Bu hususta Smith'in sunmuş olduğu gerekçeler için devlete olan ihtiyaç aşikâr olsa da Smith bu merkezi ilkelerin esasında milliyetçiliğin odağında kültürel bir doktrin olan siyasi bir ideoloji olduğunu anlatmaktadır.⁵⁸

Modernist milliyetçilik teorisini kültürel dönüşüm üzerinden açıklamayı tercih eden Ernest Gellner, milliyetçiliği, siyasi ve milli birimin uyumlu olması gerektiği savunan ilke olarak açıklamaktadır. Milliyetçiliği modern çağa özgü olduğu kabul eden Gellner, aynı zaman da milliyetçiliğin sosyolojik bir gerçek olduğunu da belirtmektedir. Gellner insanlık tarihini üç evrede incelerken milliyetçiliğin gelişimini de insanlık tarihine uyarlamıştır. Birinci evre olan avcı-toplayıcı toplum evresinde ne milletler ne de milliyetçiliği ortaya çıkaracak siyasi bir güç yoktur. İkinci evre olan tarımsal toplum evresinde ise güç dağılımı ve kültür insanların sahip olduğu statüye göre belirlenir. Seçkinler sınıfının oluşturan aristokrat, asker, din adamları ve bürokratlar ile halk sınıfını oluşturan çiftçilerden oluşan bir toplum yapısı vardır. Bu evrede kültür seçkinlere ait bir olgudur ve sınıfları ayırmada değer görerek, halka yansıtılmaz. Son ve üçüncü evre olan endüstrileşmiş-modern toplum olarak kabul ettiği bu evrede ise kültüre tüm bireylerin ihtiyacı vardır. Kültür ile toplumsal yapının ve siyasetin arasındaki dengenin değişmesi millet ve milliyetçiliğe ihtiyaç duyurmuştur.⁵⁹

Gellner'a göre milliyetçilik, siyasal birim ile milli birimin çakışmalarını öngören bir ilkedir, bir devletteki iktidar sahipleriyle yönetilenleri birbirinden ayırmamasını öngören bir siyasal meşruiyet kuramıdır.⁶⁰ Gellner milliyetçilik ile milletin aynı koşullara bağlı olmadan oluştuklarını ne devletlerin ne de milletlerin her çağ ve her türlü koşulda var olamayacağını savunmaktadır. Milliyetçilik, millet ve devlet arasındaki bağımlılığa dikkat çeken Gellner, taraflardan birinin olmaması durumundan diğerlerinin eksik kalacağını vurgulamaktadır.⁶¹ Milliyetçilik ilkenin tesis edilebilmesi için devletle kültürün evlenmesi gerektiğini ifade eden Gellner, devletin kültürün koruyucusu olduğunu ve bireyin de soy, mülkiyet, ikamet ile değil, bu kültüre iştirakiyle vatandaş

⁵⁸ A.g.e., 119-122.

⁵⁹ Özkırmılı, a.g.e., 149-150.

⁶⁰ Ernest Gellner, *Uluslar ve Ulusçuluk*, Çev. Büşra Ersanlı Behar ve Günay Göksu Özdoğan (İstanbul: İnsan Yayınları, 1992), 19-20.

⁶¹ A.g.e, 27.

olacağını belirtmektedir.⁶² Milliyetçiliğin milletlerin bir ürünü olmadığını aksine, milletleri meydana çıkaranın milliyetçiliğin kendisi olduğunu savunan Gellner, ölü dillerin yeniden canlanacağını, geleneğin icat edileceğini, eskiye has bir takım özelliklerin gündeme getirileceğinden bahsederken, milliyetçiliğin kullandığı kültürel parçaların çoğu kez gelişigüzel kullanıldığını savunmaktadır.⁶³

Gellner'e göre milliyetçilik özünde üst kültürün bir kültürün geçmişte birçok alt kültüre sahip olan bir topluma kabul ettirilmesidir. Ki bu üst kültür, siyasal, iktisadi ve eğitim bürokrasisinin uyumlarıyla gerçek hale gelirken, insanların bu kimliği korumaya giriştikçe milliyetçi kimlikle donanırlar ve kendi siyasi birimlerinin üyeleri olmak zorunda kalırlar.⁶⁴ Aynı zamanda milliyetçiliği birbirlerinin yerine geçebilir bireylerden oluşan anonim bir toplum olarak tanımlayan Gellner, bu toplumu da bir arada tutan şeyin herkesin paylaştığı bir üst-yüksek kültür olduğunu belirtmektedir.⁶⁵ Modernite öncesi dönemde toplumsal roller kesinkes belirli ve sabit iken, modern dönemde bu roller değişken ve herkese açık hale gelmiş, iletişim de ortama bağlı olmaktan çıkarak yaygınlaşmıştır.⁶⁶ Üretimdeki sürekli değişken bir iş bölümünün varlığı, sınıfsal hareketliliği arttırmakta, bu durumda uzlaşma ve uzmanlaşma gerektirmektedir. Uzmanlaşma için genel eğitime ihtiyaç duyulduğundan belirli bir seviyeye kadar kültür aktarımı yapılır. Böylece eğitim türdeşleşerek aileye bağlı eğitim yerini ortamdan bağımsız iletişime bırakır. Nihayetinde eğitim sayesinde modern insana bir kimlik sağlanarak onun kültüre sadakat beslemesi sağlanır.⁶⁷

Dolayısıyla modern öncesi toplumda kültürün görevi yapıyı korumakken, modern dönemde kültürün görevini yapının yerine geçmektir. Dahası modern çağda yüksek kültür tüm topluma egemen olmakta ve o toplumu tanımlamaktadır. Karmaşık kitlesel eğitim sistemine devam ettirebilmek ve denetleyebilmek için devlete ihtiyaç doğar. Milliyetçilik burada kültür ve devletin birbirini beslemesini sağlamaktadır. Fakat millet olma potansiyeline sahip her kültürel topluluk bunu başaramayabilir. Gellner, bunu başaramayan kültürlerin eksik kaldığını ve yönetilemeyen kültürler olduğunu, bunu

⁶² A.g.e., 50.

⁶³ A.g.e., 105-106.

⁶⁴ A.g.e., 8.

⁶⁵ A.g.e., 55.

⁶⁶ A.g.e., 91.

⁶⁷ A.g.e., 104.

başaranları ise bahçe kültürü olduğunu yani devlet tarafından özenle korunan ve beslenen kültürler olduğunu ifade etmiştir.⁶⁸

Siyasi dönüşüm üzerinden Modernist yaklaşımla milliyetçiliği açıklayan İngiliz tarihçi John Breuilly, milliyetçiliği üzerinde en az uzlaşa olan siyasi ideoloji⁶⁹ olarak kabul etmekte ve bu siyaset biçiminin belirli bir siyasi bağlam ve milletin hedefleri doğrultusunda anlamlı olduğunu belirtmektedir. Breuilly, bu bağlamın gerçekleşmesi için modern devletin doğuşuna önem atfetmekte, modern devletin hem milliyetçi siyaseti şekillendirdiğini hem de devlete sahip olmayı sağladığını belirtmektedir.⁷⁰ Breuilly, devlet ile millet arasındaki ilişkiyi sağlamak amacıyla iki yol sunmaktadır. İlk yol devletin millete kollektif kimlik sunarak bireysel kimliğini pekiştirmektir. Fakat bu kimlik Gellner'ın sunduğu gibi kültürel bir kimlik değil, siyasi bir kimliktir. Diğer yol ise bireylerden oluşan toplumu aynı zamanda vatandaş topluluğu olarak görerek, devlete bağlılığın liberal ve demokratik değerlerin benimsenerek gerçekleştirilmelidir. En nihayetinde millet vatandaşların toplamıdır.⁷¹

Modern devlet, belirli bir toprak üzerinde egemenliğin sahibidir. Egemenlik doğası gereği paylaşılmamakta ve bölünmemektedir ki devlet egemenliği bağlı iddiaları sınırlandıran, gerekçelendirilen ve uygulayan detaylı bir kurumsal yapıya sahiptir. Devletin faaliyetler hem iç hem de dış tehditlere karşı egemenliğini korumaya ve uygulamaya yöneliktir.⁷² Modern devletin gelişimi de milliyetçiliği de çeşitli şekillerde şekillendirmiştir; birbiriyle mücadele içinde olan teritoryal ve standart kültürü oluşmuş modern devlet.⁷³ Uluslararası devlet rekabeti, sivil toplumun kademeli olarak oluşması, kamusal devletin yeni iktidar iddiaları, yerleşik güç ve ayrıcalıklara sahip siyasi grupların muhalefeti gibi durumlarda ulusal bir muhalefet, hanedanlıkların yapısı nedeniyle adem-i merkeziyetçi idi. Fakat özel siyasi haklar talep etmenin sonucunda muhalefet milliyetçiliğe doğru kayabilmekte, hâkim grubun ayrıcalık savunusu tarihi milliyet iddialarıyla birleşirken, muhalif gruplarda eşit hak savunusu konusunda kültürel milliyetçilik iddialarıyla birleşebilmektedir. Böylece otantik bir milliyetçi muhalefet oluşabilmektedir.⁷⁴ Bu

⁶⁸ A.g.e., 36.

⁶⁹ John Breuilly, a.g.e., 65.

⁷⁰ John Breuilly, *Nationalism and the State*, (Manchester University Press, 1993), 353.

⁷¹ Özkırmı, a.g.e., 122-123.

⁷² John Breuilly, *Nationalism and the State*, 355.

⁷³ A.g.e., 359.

⁷⁴ A.g.e., 362.

nedenle Breuilly, milliyetçiliğin başarısız olduğunda ayırt edici olmaya devam edeceğini iddia etmektedir.⁷⁵

Gellner'a göre modernitenin anahtarı sanayileşmedir. Sanayileşme ister serbest piyasa ile örgütlenerek ister merkezi olarak kontrol edilerek gelişsin, hızlı ve sürekli değişimi tetiklemekte, önceye nazaran daha yüksek bir sosyal hareketliliği beraberinde getirmektedir. İçerdiği karmaşık iş bölümünden ötürü istihdam için standart bir dil ve okuryazarlık gibi şartlar sunarak farklı, uzmanlaşmış ve evrensel bir eğitim sistemi gerektirir. Böyle bir sistemi sürdürmek merkezi bir devlete ihtiyaç doğurmakta ve standart bir kültür üretmektedir.⁷⁶ Sanayileşmenin beraberinde getirdiği artan sosyal hareketlilikte standart kültürün oluşmasında John Breuilly milliyetçiliğin üç işlevine dikkat çekmektedir. Milliyetçiliğin üç ana işlevini iş birliği, harekete geçirme yetisi ve meşruiyet olarak sıralayan Breuilly, eşitsizliklerin ve dışlanmaların yaşandığı genellikle liberal olan toplumlarda dışlanan grupların kültürel kimliği siyasi programa çevirirken milliyetçilik akımının takip edebileceklerini vurgular. Bu sayede vatandaşlar topluluğu ile kültürel topluluk anlayışta bir araya gelir ve milliyetçiliğin değişkenliği ve kapsayıcılığı seçkinlerin işlerini kolaylaştırarak siyasi bir harekete dönüşümü hızlandırır.⁷⁷ İlk olarak standart kültüre ideolojik bir hareket kazandırmakta, ikinci olarak sanayileşme ve standart kültüre karşı oluşan gruplar elinde bir silaha dönüşebilmekte ve üçüncü olarak sanayileşme ve standart bir kültürün inşasına yardımcı bir güç olarak milliyetçilik işleyebilmektedir.⁷⁸

Renan'a göre millet bir hissiyat, bir ruhani ilkedir. Bu hissiyat-ruhani ilkeyi geçmiş ve şimdinin oluşturduğunu belirten Renan, geçmişi ortak zengin bir hatıralar mirasına (kahramanlıklar, büyük adamlar ve zaferler) sahip olarak açıklarken, şimdiyi ise ortak karara varma, birlikte yaşama arzusu, bölünmemiş mirası geliştirmeye devam etme iradesi olarak açıklamaktadır. Geçmişi milletler için bir sosyal sermaye olarak ele alan Renan, insanın gösterdiği fedakarlıklar ve çektiği acıların hissiyatı oluşturduğunu belirtmiş bunu da Sparta Marşı'nın "siz ne idiyse biz oyuz, siz neyseniz biz o olacağız" sözleriyle aktararak her vatanın kısaltılmış ulusal marşının olduğunu ifade etmektedir. Renan hissiyat yahut ruhani ilke olarak ifade ettiği milleti özetlerken insanın ne ırkının ne dilinin ne dininin ne de yaşadığı coğrafyanın kölesi olamayacağını, sağlıklı bir akla ve

⁷⁵ A.g.e., 378.

⁷⁶ John Breuilly, *Reflections on Nationalism*, 67.

⁷⁷ Özkırımlı, a.g.e., 126.

⁷⁸ John Breuilly, *Reflections on Nationalism*, 68.

sıcak bir kalbe sahip büyük bir insan topluluğunun ahlaki bir bilinç yarattığını ve bu bilince millet denildiğini vurgulamaktadır.⁷⁹

Banal milliyetçilik kavramını üreten Michael Bilig ise milliyetçiliği bir ideoloji olarak görmektedir. İdeolojinin sosyal dünyanın içinde yaşayanlara doğal dünya olarak görünmesini sağlayan davranış ve inanç alışkanlıklarını barındırdığını ifade eden Bilig, milliyetçiliğinde milletler dünyasının dünyanın doğal haliymiş gibi görünmesine sebep olan ideoloji olarak yorumlamaktadır. Dolayısıyla bu milli kimliğin yalnızca sahip olunmasını değil aynı zamanda hatırlatılmasını da doğal görmektedir. Bu hatırlanışı tarif eden Bilig, hatırlanışın diyalektik yapısına vurgu yaparak hatırlatma ile unutmanın varlığına dikkat çekerek, milliyetçiliğin banal şekilde yeniden üretimine önem vermektedir.⁸⁰ Ernest Renan da yüzyıl önce bir milletin yaratılmasında unutmanın – tarihsel hata olaraktan nitelendirmektedir- hayati önemine dikkat çekmektedir.⁸¹ Her millet kendine ait bir tarihe yahut toplumsal hafıza veya sosyal sermayeye sahip olması gerekir ki bu hatırlatma esnasında kendi kadimliğini kutlarken bir taraftan da tarihteki yenilgiyi unuttur.⁸² Renan'ın bunu belirtmesindeki vurgu milli birliğin sağlanmasında vahşetin rolüne dikkat çekmesidir ki örnek olarak yaklaşık bir yüzyıl süren terör sonucunda Kuzey ve Güney Fransa'nın birleşimini sunmaktadır.⁸³

Ancak Bilig'e göre bu diyalektik olduğundan daha karmaşıktır. Çünkü sürekli hatırlanıyormuş gibi görünürken aynı zamanda unutilan şey sadece geçmiş değil şimdi de unutulmaktadır. Kurulmuş-müesses milletlerde milli kimlik her an hafızadadır ki onu dalgalandıran rutinler günlük yaşamın içinde varlığını devam ettirmektedir. Ancak Bilig bu dalgalandırmaların gittikçe düşüncesiz yapısına vurgu yaparak hatırlamanın hatırlama olarak deneyimlenmediğinden unutulduğunu öne sürmektedir.⁸⁴ Yoğunlaşma sembolü olarak pragmatik bir araç olarak kullanılan, milletin kutsallığını ifade etmekte, kimi zaman protesto kimi zaman törenlerde kullanılmakta olan kamu binalarında, benzin istasyonlarında veya marketlerde asılı olan milli bayrakların, dolaşımda olan milli banknot ve bozuk paraların toplumda sadece dalgalandığını, günlük işlerinin peşinde koşan vatandaşların bunları fark etmediğini vurgulamaktadır.⁸⁵

⁷⁹ Ernest Renan, a.g.e., 50-52.

⁸⁰ Michael Bilig, *Banal Milliyetçilik*, Çev: Cem Şişkolar (İstanbul: Gelenek Yayıncılık, 2002), 49-50.

⁸¹ Ernest Renan, a.g.e., 37.

⁸² Michael Bilig, a.g.e., 54.

⁸³ Ernest Renan, a.g.e., 39.

⁸⁴ Michael Bilig, a.g.e., 50.

⁸⁵ A.g.e., 52-53.

Athony Giddens ise milliyetçiliği psikolojik bir olgu olarak tarif ederken varoluşsal güvenlik hissini oluşturan rutinlerin zarar görmesi ve aksaması durumunda milli duyguların artacağını savunur. Milliyetçiliğin olağanüstü durum ve koşullarda ortaya çıkan, olağanüstü ve heyecanlı bir ruh hali olduğuna dikkat çekerken milliyetçiliğin banallığına, rutinine zarar geldiğinde milliyetçiliğin artma durumunun milliyetçiliğe engel olduğunu, set çektiğini ifade etmektedir. Dahası banal milliyetçilik, rutinleşen milliyetçiliğin veya gömülü milliyetçilik, milliyetçiliğin hem taşıyıcısı hem de bariyerleri olarak görmektedir.⁸⁶

Milliyetçiliği eleştirel bakış açısıyla yaklaşan ve modern milleti feodalizmin yerine kapitalizmin geçmesiyle sonuçlanan tarihsel bir sürecin ürünü olarak ele alan Marx ve Engels ise bu geçiş ile Avrupa'daki toplulukları daha türdeş ve merkezi bir yapıya kavuşmasına yol açtığını belirtmiştir. Hegel'in tarihi ve tarihi olmayan milletler ayrımını dirilterek her iki düşünür de millet kavramını bir devlete sahip olan topluluklar için kullanırken, henüz bir devlet kuramamış topluluklar içinse milliyet kavramını kullanmışlardır. Bu kavramlaştırmaya göre milliyetler ya kendi devletlerini kurarak millet statüsüne yükselecekler ya da tarihsiz halklar olarak kalacaklardır. Tarihsiz halkları, kapitalist üretim biçimine uyum sağlayamadıklarından ötürü gerici bir niteliğe sahip olduğunu ve her türlü değişime karşı çıktıklarını belirtirken, bunun sebebi olarak varlıklarını sürdürebilecekleri yegâne rejimin eski-alışık oldukları rejim olması olarak açıklamaktadırlar. Ki ortak dilin, ortak coğrafyanın ve ortak geleneğin millet statüsü için yeterli olmadığını belirterek millet olmak için belirli bir ekonomik ve toplumsal gelişme düzeyine erişme ihtiyacını vurgularlar ki ilerici ve devrimci bir niteliğe erişme sağlanabilsin. Bu noktada Marx ve Engels, Polonya ve İtalya'daki milli hareketlerini desteklerken, Avusturya-Macaristan ve Rus İmparatorluğu'na karşı gelişen Çek, Slovak, Sırp ve Hırvat milli hareketlerini gerici olarak nitelendirmiştir.⁸⁷

Bu bakış açısına göre 1840-1847 Amerika Meksika Savaşı'nda Engels Amerika'yı desteklerken "Kaliforniya'nın onunla hiçbir şey yapamayacak olan tembel Meksikalıların eline geçmemesi şanslı bir gelişmedir" demiştir. Bu olay üzerinden değerlendirildiğinde Engels'in tutumunun milliyetçiliğe karşı olduğu görülmektedir. Fakat Marx ve Engels İrlanda'daki bağımsızlık hareketlerinde neden İrlanda'yı değil de milliyetçi hareketleri desteklemiştir. Ronaldo Munck'un yorumuna göre Marx ve Engels'in milliyetçilik

⁸⁶ A.g.e., 57.

⁸⁷ Özkırımlı, a.g.e., 44-45.

görüşünde değişiklikler yaşanmıştır. Onlara göre böyle bir durumda hem İngiltere hem de İrlanda için gereklidir çünkü bir başka topluluğu ezen bir millet, kendini zincirliyor demektir düşüncesi hâkim görüştür. İngiliz işçiler maaşlarının ve yaşam standartlarının düşüşünü İrlandalı işçilere karşı nefret ve karşıtlık içerisinde olacak bu da işçiler arasında bölünmelere ve burjuva sınıfının amacına ulaşacağına dikkat çekmektedir. Dahası İrlanda da Polonya gibi kendi devletini kurabilecek kapasiteye sahiptir. Bu nedenle tarihi millet olabilirler ve burjuvazi ile işçi sınıfı arasında sağlıklı bir mücadele yürütülerek tarihleri doğru sürdürülebilir. Kurulan devletlerde işçi sınıfı ile burjuva arasındaki mücadele edebilecek ve tarihin ilerleyişi devam edilebilecektir.⁸⁸

Marx, milliyetçiliği hem büyük bir siyasi dayanışma duygusunu birbirine bağlayan kolektif bir kimlik hem de devletleri yaratmayı, meşrulaştırmayı veya onlara meydan okumayı amaçlayan bir duygu olarak ifade etmektedir.⁸⁹ Marx'a göre işçinin milliyeti Fransa, İngiltere ya da Almanya değil, emek, bedava kölelik, kendi kendini satmaktır, işçiyi yöneten hükümet Fransa, İngiltere ya da Almanya değil sermayedir, doğduğu yerin havası Fransa, İngiltere ya da Almanya havası değil fabrika havasıdır ve işçiye ait olan topraksa Fransa, İngiltere ya da Almanya toprağı değil yerin birkaç karış altıdır.⁹⁰

Craig Calhoun'a göre Marx ve Engels'in en büyük yanılgısı işçilerin küresel kapitalist bütünleşmenin doğurduğu sıkıntılara yalnız "sınıfsal" kimliklerine sarılarak tepki vereceğini düşünmesidir. Halbuki toplumsal ve dini birçok kimlik işçilerin tepkilerini yönlendirmektedir.⁹¹ Montserrat Guibernau'ye göre ise Marx'ın bu düşünceye sahip olmasının sebebi Marx'ın antik yunandan modern döneme kadar tüm İnsanlık tarihini açıklamasındaki ana öge sınıf çatışması iken millet ve milliyetçiliği marjinal olgu olarak kabul etmektedir ki bu yaklaşımın sebebi insanlık tarihinin farklı evrelerini yeniden açıklayabilecek bir "grand theory" oluşturmaktır.⁹² Halbuki 19.yüzyıldada işçilerin anavatanı yoktur düşüncesini savunan Marksistler, 20.yy'ın başlarında milliyetçiliğin tarihsel bir güç olarak karmaşıklığını kabul etmeye başlamışlardır.⁹³

⁸⁸ A.g.e., 46.

⁸⁹ Harris Mylonas and Maya Tudor, a.g.e., 111.

⁹⁰ Montserrat Guibernau, "Nationalism, The Nation-State and Nationalism in the Twentieth Century", (Polity Press, 1996), 16.

⁹¹ Craig Calhoun, a.g.e., 32.

⁹² Montserrat Guibernau, a.g.e., 41-42.

⁹³ Partha Chatterjee, "Nationalism Today" *Rethinking Marxism* 24.1 (2012): 11.

2.4 Milliyetçilik ve Ordu

Modernist milliyetçi düşünürlerinden John Breuilly'e göre, modern milliyetçilik devletin merkezi bir rol oynadığı siyasi bir fenomen olarak anlaşılmalıdır.⁹⁴ Milliyetçilik modern devletle birlikte ortaya çıkmıştır. Modern devlet ise yöneticilerin birbirlerinin sınırları içerisinde egemenliğini tanıyan ve kamusal yaşam ile özel yaşam arasında keskin sınırları olan devlet modern devlettir. Bu devletler önceki devletlerden bölgeleri boyunca görece merkezileşmiş doğrudan yönetim kurumlarıyla ayrılmaktadırlar. Dolayısıyla halkın rızası veya ulusa güvenmeyle değil, mevcut güç merkezi olmalarıyla mühimdirler. Bu noktada J. Breuilly'e hak veren Charles Tilly'de milliyetçiliğin bir fikir ya da duygudan çok, savaşlar sonucu ortaya çıkan modern devletlerle birlikte ortaya çıkan⁹⁵, gelişen ve devletlerin bir gölgesi olan siyaset biçimi olarak tanımlamaktadır.⁹⁶

Modern çağda milliyetçilik sadece devlet meşruiyetinin temel kaynağı olmamakta aynı zamanda vatandaşları ve ulus-devletleri birbirlerine bağlayan sosyal bir yapıstırıcı olmaya devam etmektedir. Dolayısıyla milliyetçilik sayesinde devletler geniş kapsamlı eğitim sistemleri, evrensel okur-yazarlık, özel iletişim ağlarının yaygınlaşması, refah hükümleri, zorunlu vatandaşlık hakları vb. geniş altyapı güçlerinden beslenmektedirler. Bu nedenle milliyetçiliğin yükselişi ve gelişmesi devlet gücünün büyümesine bağlıdır. Devlet gücü arttıkça vatandaşların ulus-devlete olan bağlılığı artmaktadır. 19. ve 20. yüzyılda ulus-devlet daha yoğun ve güçlü hale gelmiş, halkları kendi sınırları ve yasalarıyla kontrol eder hale gelmiştir.⁹⁷

Uluslararası sistemin rekabetçi ortamı aynı zamanda milliyetçiliğin gücünü de belirlemektedir. Devletlerarası savaş, ulus bilincine sahip vatandaşların varlığını gerektirmektedir. Devlet organları, ulus merkezli eğitim sistemi düzenleyerek ve vatandaşlık hakları tanıyarak kişinin ulus-devletine var olandan daha büyük bir bağlılık duygusu beslemesini sağlayacak refah hükümleri oluştururlarsa ulusal dayanışmayı da teşvik etmiş olurlar. Böylece savaş başladığında yoğun milliyetçi tutumlara ek olarak düşman ulus-devletlere karşı kuvvetli bir düşmanlık duygusu yaratabilirler.⁹⁸

⁹⁴ Geoffrey Jensen, "Military Nationalism And The State: The Case Of Fin-De-Siècle Spain." *Nations And Nationalism* 6.2 (2000): 260.

⁹⁵ Ayşe Gül Altınay ve Tanıl Bora, "Ordu, Militarizm Ve Milliyetçilik", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce 4*, Ed. Murat Gültekinil ve Tanıl Bora (İstanbul, İletişim Yayınları, 2002): 140.

⁹⁶ Charles Tilly, "The State Of Nationalism." *Critical Review* 10.2 (1996): 304-305.

⁹⁷ Siniša Malešević, a.g.e., 127.

⁹⁸ A.g.e. 12.

Savaşta ise devletler vatandaşlarını birleştirmek ve savaşın maliyetini karşılayabilmek için milliyetçiliği desteklemeyi bir çözüm olarak görmektedirler. İnsanlar savaşın yıkıcı sonuçlarını ödemeye hazır hale getirirler. Bu hedeflere gidilirken devletler okuryazarlığı artırma girişiminde bulunmaktadır. Bunun amacı kitlesel okuryazarlığı teşvik ederek yaygınlaştırmaktır. Okuryazarlığın yaygınlaşması, devletlerin barış zamanında büyük ordularını eğitmesini ve savaş zamanında bu kitleleri daha hızlı seferber etmelerini sağlayacaktır. Dahası kitlesel okuryazarlık hem askerleri hem halkın her tabakasını özellikle kadın ve çocukları propagandaya daha açık hale getirmekte, milliyetçi ideolojinin yayılmasını kolaylaştırmaktadır. Eğitim sisteminde yayılan ortak bir yazılı dil ve tarih gerçeği, milliyetçi ideolojiyi kendi kendini doğrulayan bir hale getirmektedir. Herhangi bir savaş hali öngörüldüğünde, liderler gerekli hazırlık ve fedakarlıklar için halktan destek istemekte ve propagandadaki yoğunluğunu arttırmaktadırlar. Dolayısıyla milliyetçilik, devletlerin savaş öncesi ve sonrasında kitlelerin enerjilerini ve fedakârlık duygularını harekete geçirme yeteneğini arttırmaktadır.⁹⁹

Profesyonel ordular ihtiva ettikleri özerk güçleri ve kapasiteleri nedeniyle siyasi kurumlardır. Silahlı kuvvetlerin siyasete katılmasının kaçınılmaz olduğu, fakat katılımın kapsam ve türünün sivil kontrol ile alakası olduğunu vurgulanmıştır.¹⁰⁰ Buradaki önemli nokta, Huntington'ın da belirttiği üzere profesyonelleşen güvenlik kurumunun siyasallaşması ve sivil kontrolü sınırlı şekilde kabul etmesidir. Ana görevi devletin sınırlarının korumak olan orduların güçlü ve profesyonelleşen silahlı kuvvetleri, edindiği organizasyon yapısı, geniş ekonomik kaynakları, istihbarat edinimleri ile algıyı kontrol etme ve cebir kullanma tekelleri, mobilize olma hızları ve devletin dış ilişkilerinde iş birliğine gidilebilecek ana unsur olmaları sebebiyle hükümetlerin kriz durumlarında yeterli yönetimi sağlayamama durumlarında devleti güvence altına almak için eyleme geçebilmektedirler. Bu davranışın temelinde hem devleti iç ve dış tehdit ile çatışma ve krizlerden koruma hissi öne çıkarken hem de mevcuttaki kapasite ve potansiyelin sağladığı eyleme geçme dürtüsü bulunmaktadır. Dolayısıyla yürütmedeki güçlük, ordunun müdahale etme eğilimini güçlendirmekte ve pretoryen bir devlet oluşturabilmektedir.¹⁰¹

⁹⁹ Barry R. Posen, "Nationalism, The Mass Army, and Military Power." *International Security* Vol. 18, No. 2 (1993): 81.

¹⁰⁰ Cenker Korhan Demir, "Ordular Arap Ayaklanmalarına Neden Farklı Tepki Verdiler? Silahlı Kuvvetlerin Kararını Etkileyen Faktörler", *Ortadoğu Etütleri*, Volume 8, No 1, 2016, 20.

¹⁰¹ A.g.m., 30.

Janowitz'e göre ordular her daim bir noktada siyasallaşmakta ve ulusal güvenlik konularına müdahalede bulunarak güç kazanmak ve bu gücü pekiştirmeye çalışmaktadırlar. Keza ordular güvenlik konularında kendilerini en yetkili yapı olarak görmekte ve iktidardaki hükümetten ziyade devlete hizmet ettiğini iddia etmektedirler. Bu duruma karşın hükümetler, orduları kontrol edebilmek için ordularını bilinçli olarak zayıflatmayı yahut birtakım ekonomik ve siyasi tavizler vererek kontrol etme girişiminde bulunabilmektedirler.¹⁰²

“Savaş devleti, devlet de savaşı yarattı” savını sunan Tilly, aradaki karşılıklı bağımlılığa vurgu yapmaktadır. Devletlerarası savaşların hem bir devletin statüsünü önemli ölçüde arttırdığını hem de bireyleri iç çatışmayı azaltabilecek şekilde ulusal terimlerle tanımasını hızlandırdığı öngörülmüştür. Uluslararası sistemden gelen baskılara yanıt veren liderler, ulus inşası sorunlarını çözmek amacıyla savaş yapımına yatırım yapabilmektedirler. Çünkü ulusal kaynaşma-birleşmenin liderlere getirilerinin yüksek olması liderleri savaşa girmeye yatkın hale getirebilmektedir.¹⁰³

Orduların milliyetçilikle ilişkilendirilmesinin ana sebepleri zorunlu askerlik üzerinden vatandaş orduları kurularak, rejimin devamını sağlayacak halk kitlelerinin oluşturulmasıdır. Bu doğrultuda kimi milletler kadınlarını da erkekler gibi askerlik hizmetine kabul ederken, kimi milletler yalnız erkekleri kabul etmektedir. Askerlik hizmeti acemi, muvazzaf, kariyer subaylığı gibi dallara ayrılarak hem ordunun kadroları profesyonelleştirilmek istenmekte hem de gelecek nesillerin babaları ulusal doktrinden geçirilmektedir. Ordular, devletler tarafından ideal vatandaş yaratma projesi olarak görülürken aynı zamanda da devletin ana savunucusu rolüne bürünürler. Böylece ordular, tehdit ve çatışma durumu öncesi, sırası ve sonrasında yeterli halk desteğini sağlayabilmek adına kimlik siyaseti takip ederek, asker temini sağlayabilmekte ve kurumsal rolünü güçlendirebilmektedirler.

Neredeyse tüm devletler için savaşlar ve ordular kurucu rol oynamış, her milliyetçi ideolojinin orduya verdiği konum farklı olmuştur.¹⁰⁴ Amerikan ordusu, kendisini Amerikan tarihinin merkezine koyarak, askere kabul propagandalarında ülkenin kültürünü, kimliğini ve tarihini katıldığı savaşlar üzerinden tesis ederek, Amerikalının vatansever, cesur ve onur kavramlarını kullanmaktadır. Böylece ulusal kimliğin

¹⁰² A.g.m., 31.

¹⁰³ Harris Mylonas and Maya Tudor, a.g.m., 116.

¹⁰⁴ Ayşe Gül Altınay ve Tanıl Bora, a.g.m., 140-142.

yaratılmasında mobilize olunması sağlanmıştır.¹⁰⁵ Türk Ordusu, ise Atatürk döneminden beri hem vatanın hem de rejimin koruyucusu olarak görülürken, Türk milliyetçiliğinin temeline Ordu-millet miti konularak, Türk milletinin tarihler boyunca en hususi özelliğinin asker olmaktır. Askerlik, Türk milleti için en kutsal vazife, ağustos ayı Türk'ün zaferler ayı, şehitlik yüce kavram, Türk tarihi fetihler ve savaşlar tarihi gibi varsayımlarla Milli kimlik oluşturulmuştur.¹⁰⁶

Mısır Arap Cumhuriyeti'nde Mısır Silahlı Kuvvetleri vatandaşlarının fiziki güvenliğini sağlama görevine ek olarak sosyoekonomik ihtiyaçlarının karşılanma görevini de yürütmektedir. Bu sistem Nasır'ın popülist otoriter refah sistemini kapsamaktadır ki gıda maddesi, konut, enerji, ulaşım, iş garantisi, ücretsiz eğitimi içermektedir. Bunun karşılığında vatandaştan talep edilen şey körü körüne itaat ve ordu liderliğindeki modernleşme sürecine katılımdır. Bu hususta Abdulfettah es-Sisi selefleri Cemal Abdulnasır ve Enver Sedat gibi hizmetleri ve kamu mallarını verimli bir şekilde kullanmaktan ziyade işsizliği azaltmak ve sadakat satın almak için yüksek kamu istihdamını tercih etmiştir. Bunun sonucunda devlet, sahip olduğu 6,5 milyonluk işgücüyü en büyük istihdam sağlayıcısı konumunda bulunmaktadır.¹⁰⁷

Dolayısıyla ordular, ulus devletlerin kuruluşunda özel bir yere sahiptirler. Modern ulusal kimliklerin kurucusu ve ilerleticisi olmuşlardır. Mısır Arap Cumhuriyeti'nde de aynı gelişmeler yaşanmış, ordu ulusal kimliğin ana taşıyıcısı olmuştur. Toplumsal hayatın her alanında varlık göstermeye çalışan Mısır Silahlı Kuvvetleri ekonomiden siyasete, kültürden dine tüm alanlarda belirleyici ve karar verici olarak ulusun gelişimini sağlamaya çalışmaktadır. Bu doğrultuda içerisinde bulunan konjonktürden etkilenmesine doğal olarak önce Arap milliyetçiliği, akabinde de Mısır milliyetçiliğinin gelişimi incelenecektir.

¹⁰⁵ "Group 1 – The Military And Nationalism"

<https://nationalismstudies.wordpress.com/2011/02/09/group-1-the-military-and-nationalism/> [Erişim Tarihi: 28.03.2023]

¹⁰⁶ Ayşe Gül Altınay ve Tanıl Bora, a.g.m., 140.

¹⁰⁷ Christian Achraimer, *Egyptian Foreign Relations Under Al-Sisi: External Alignments Since 2013* (Routledge, 2023), 41.

3.1 Arap Milliyetçiliği

Osmanlı İmparatorluğu'nun zayıflaması başta Askeri öğrenciler arasında olmak üzere yeni reform taleplerinin doğmasına neden olmuştur. Eğitimlerini Avrupa'da tamamlayan ve kültürleri daha Avrupalı olan Jön Türkler ve Arap öğrenciler çözümün siyasi değişimde olduğuna inanmaktadırlar.¹⁰⁸ Jön Türkler, İmparatorluğu'n içerisinde bulunduğu duruma çözüm olarak laik ve milliyetçi devlet politikasının uygulanması gerektiğini savunurken, iktidarın ekonomik zenginlik ve askeri güç gibi somut etkenlerin sonucu olarak görülmesi gerektiğini vurgulayarak, iktidarın maddi ve manevi güçlerin bir araya gelmesiyle oluşmadığı benimseyerek Osmanlı İmparatorluğu'nu ulus-devlete dönüştürmüşlerdir.¹⁰⁹ Bu dönüşüm esnasında filizlenmekte olan Arap milliyetçiliğinin, Türk milliyetçiliğine ve Pantürkizm'e karşı muhalif tutumu ve İttihat Terakki Cemiyeti'nin Türk merkezci Osmanlıcılığına karşı ortaya çıktığı iddia edilmiştir. Bunda sırasıyla 1908, 1911 ve 1912'de kurulan Türk Derneği, Türk Yurdu ve Türk Ocakları gibi kurumların etkisi önemlidir. Bu doğrultuda Osmanlı Ordusu'ndaki Arap subaylar Ahmed Kadri, Avni Cahid el-Kadri ve Muhammed Rüstüm Haydar, Jön Türkler gibi Jön Araplar Cemiyetini kurmuştur.¹¹⁰

Araplar, Avrupalı devletlerin gücünün milliyetçilik, milli birlik ve milli bağlılıktan düşünseler de Osmanlı İmparatorluğu'nun Müslüman bölgelerinde bu durumun siyasi bir dönüşüm olarak gerçekleşmesi zaman almıştır. II. Meşrutiyet sonrası Türk ve Arap elitler arasındaki bölünmeyi derinleştiren “Asker Türk, dindar Arap”, “arkadan hançerleyen Arap”, “Türk idari yapısında Arapsızlık”, “Türkler İslam'ı otoriterleştiriyor”¹¹¹ gibi çeşitli slogan ve savlar bir taraftan elitlerin kopuşunu hızlandırırken diğer taraftan da Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılışı ve eski Arap vilayetlerinde İngiliz ve Fransız manda

¹⁰⁸ Albert Hourani, “Near Eastern Nationalism Yesterday and Today.” *Foreign Affairs*. 42 (1963): 127.

¹⁰⁹ Kemal Karpat, *Ortadoğu'da Osmanlı Mirası ve Ulusçuluk* (Ankara: İmge Kitabevi, 2001), 152.

¹¹⁰ Mahmoud Haddad, “The Rise of Arab Nationalism Reconsidered”, *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 26, No. 2 (1994), 213-216.

¹¹¹ Kemal Karpat, a.g.e., 142.

yönetimlerinin kurulması ile Araplar lehine beklenen bu siyasi dönüşümün gerçekleşmesi ertelenmiştir.¹¹²

Keza milliyetçiliğin, ithal edilen bir düşünce olmasından ötürü Araplar arasında da milliyetçilik konusunda bazı farklılıklar mevcuttur. 20.yüzyılın başlarında Arap milliyetçi yazarların oldukça az kısmı Sudanlıları, Kuzey Afrikalıları, Mısırlıları ve Arapça konuşan herkesi Arap olarak görerek Arap milletine dahil etseler de genelde Arap ulusunu Suriye, Irak ve Arap yarımadasıyla özdeşleştirmişlerdir. Bunun sebebi ilk Arap milliyetçiliklerinin bu bölgelerde görülmesidir.¹¹³

Birinci Dünya Savaşı sonrası oluşan milliyetçi hareketler büyük ölçüde liberal Avrupa düşüncesinden türemişlerdir ve anayasal hükümet, evrensel eğitim, kadın hakları ve entelektüel özgürlüğe olan inanç milliyetçiliklerinin temelini oluşturmaktadır. Fakat unutmamak gerekir ki bu dönemde yeni devletler kurulmuştur. Bu durum bağımsızlığın istikrarsızlaştırıcı bazı etkilerinin ortaya çıkmasına sebep olmuştur; bağımsızlık sonrası toplumsal güçlerin birbirleriyle ve hükümetleriyle olan ilişkilerinin yeniden tanımlanması gerekliliği, imparatorluk hükümetinin sınırlayıcı ve istikrar sağlayıcı gücünün yokluğu, bazı Arap devletlerinin sınırları ile milli düşüncesinin sınırları arasındaki uyumsuzluk milli kimlik oluşumunu da etkilemiştir. Bu durumda tüm reform ve devrimlerin tavandan tabana şeklinde gerçekleşmesine yol açmış, dolayısıyla milliyetçiliğin ilkelerini halk değil, yöneticiler ve elitler belirlemiştir.¹¹⁴

İlk Arap milliyetçileri Osmanlı İmparatorluğu'nun Lübnan ve Suriye bölgesinde ortaya çıkmıştır. Bunun nedeni İmparatorluk sınırları içerisinde Türk ve Müslümanların belirli bir önceliğe sahip olduğu düşüncesinin ortaya çıkması ve özellikle Hristiyan Araplar tarafından benimsenerek kendi milli hareketlerinin oluşmasıyla gerçekleşmiştir.¹¹⁵ Bu dönemde 19.yüzyıl boyunca Araplar Batı'ya karşı kimi zaman Müslüman, kimi zaman milliyetçi hareketin üyesi olarak yanıt vermek zorunda kalsa da bu dönemdeki hareketler örgütlü bir yapıya bürünememiştir.¹¹⁶

İranlı Pan-İslamcı olan Cemaleddin el-Afgani (1839-1997), Mısır'ın köklü eğitim kurumu olan Ezher Üniversitesi'ndeki öğrencilere yabancı tahakkümünden kurtulmanın

¹¹² Albert Hourani, a.g.m., 130.

¹¹³ A.g.m., 130.

¹¹⁴ A.g.m., 132.

¹¹⁵ Albert Hourani, Çağdaş Arap Düşüncesi, Çev: Latif Boyacı ve Hüseyin Yılmaz, (İstanbul: İnsan Yayınları :1994), 288.

¹¹⁶ Çağatay Okuyan, "Arap Milliyetçiliği", Ankara Üniversitesi SBF Dergisi, C. 56, S. 02 (2001): 162.

tek yolu olarak İslami reformu sunmuştur.¹¹⁷ İslam'ı güçlendirecek yabancı unsurları almayı ve İslam'a entegre etmeyi savunmuş ve Pan-İslam düşüncesini tüm Müslümanların etnik, dilsel ve kültürel farklılıklara bakmadan tek bir millet olduğunu ve bu Pan-İslam hareketini sömürge karşıtı bir harekete büründürmek istemiştir.¹¹⁸ Aynı zamanda İslam'ı canlandırmaya ve öznel yorumlardan korumaya çalıştığı düşüncesi nedeniyle selefi olarak adlandırılmaktadır. Arap milliyetçiliği ile ilişkisi reform hareketinde Araplara İslam'ın meşru temsilcisi sıfatını vermesiyle gelişmiştir.¹¹⁹

Afgani'nin öğrencisi ve Ezher Üniversitesi öğretim üyesi olan Muhammed Abduh ise milliyetçiliğin, dinin herkesi kapsayan yönüne zarar verdiğini belirtmesi ve milli eğitime dini eğitimi de ekleme arzusuna rağmen¹²⁰ İslam'ı uyanışın yahut İslami modernizmin gerçek İslam'a dönerek gerçekleşeceği düşüncesi ile Arap milliyetçiliğine önem katmıştır. İslam'ın temel referanslarına dönüşünü şiddetle savunan Abduh, bunun için atalarının İslam'ına işaret etmiş ve bu atalarda Arap'tır. Bu nedenle Müslümanların gelişiminde Arapların ve Arap kültürel liderliğinin gerektiğini vurgulamıştır.¹²¹

Araplarla İslam'ın ayırt edici noktasını bulmak amacıyla İslam öncesi tarihe dikkat çeken erken dönem milliyetçileri ise Müslümanların İslam'dan önceki dönemi "cahiliye dönemi" olarak tanımlamasından ötürü İslam'la bağlarını kesememişlerdir. Arap milliyetçiliğinin kapsamının İslam'ın kapsamından daha dar olması, Arapları topluluğun kökeni arayışında Arap diline yönlendirmiştir. Fakat bu yöneliş beraberinde birtakım sorunlar meydana getirmiştir. Arapçanın günlük konuşma dili ile yazım dili arasındaki farklar Arap milliyetçileri için durumu karmaşık hale getirmiştir ki Arap dünyasının yüzde 20'den azının fasih Arapçayı konuştuğu göz önüne alındığında, Dil'in milliyetçilik mesajını yaymak için sınırlı bir araç olacağı görülmüştür. Dolayısıyla ortak Arapçanın konuşulmaması milliyetçileri Pan-Arabizm'i gerçekleştirmek konusunda sıkıntıya düşürmektedir. Hangi lehçenin ya da hangi şivenin kabulü konusunda çelişkili tartışmalar Arap milliyetçiliği için sıkıntılar doğurmuştur.¹²²

Arap milliyetçiliğinin kurucu babası¹²³ olarak görülen Satı el-Husri, önceleri Osmanlılık fikrine inanmış bir eğitimci olarak çalışmalarını bu yönde gerçekleştirse de Osmanlı

¹¹⁷ A.g.m., 162.

¹¹⁸ Tibi, a.g.e., 117.

¹¹⁹ A.g.e., 121.

¹²⁰ A.g.e., 120.

¹²¹ Çağatay Okuyan, a.g.m., 163.

¹²² A.g.m., 154.

¹²³ Bassam Tibi, *Arap Milliyetçiliği* (İstanbul: Yöneliş Yayınları, 1998), 12.

İmparatorluğu'nun yıkılmasıyla bu durum yerini Arap milliyetçiliğine bırakmıştır. Satı el-Husri'nin düşüncelerinde din önemli bir yer tutmazken, Arap milletinin temellerini dil ve tarih birlikteliğinde görmüştür. Bu temeller üzerine inşa edilecek Arap Birliğine, seküler bir anlayışla işlenecek modern eğitim yoluyla varılacağını ifade etmiştir. Arapça konuşan herkesi Arap olarak tanımlayan¹²⁴ Satı el-Husri, Alman ulusal birliğinin oluşumunda dil ve tarih vurgusu yapan ve etnik kökeni sadece Almanlarla sınırlamayan J. G. Fichte'den etkilendiği söylenebilmekte ve hatta popülist bir Alman hayranı olduğu da düşünülmektedir.¹²⁵ Keza dine karşı sergilediği mesafeli duruş sayesinde Satı el-Husri'nin görüşleri Baasçılar ve Nasırcılar üzerinde etkili olmasını sağlamıştır.

Hilafet karşıtı fikirlerinin yayımlandığı *Ümmü'l-kurâ* ve II. Abdülhamid'in yönetimini konu edinen *Tabâ'i'u'l-istibdâd* adlı eseri Arap milliyetçileri tarafından önemsenmesini sağlayan Abdurrahman b. Ahmed Kevakibi'nin Arap milliyetçileri arasında popüler olmasının sebebi ise Müslümanların ve Arapların geri kalmasının ana sebebi olarak Osmanlı İmparatorluğu'nu görmesidir. Osmanlı'nın en güçlü vakitlerde dahi İslam'a hizmet etmediğini, Abbasi hilafetine son verdiğini ve Arap eserlerini yok ederek dine büyük zarar verdiğini iddia etmekte, İspanya'nın, Hindistan'ın ve Orta Asya'nın gayrimüslimlerin yönetime girmesinden dahi Osmanlıyı sorumlu tutmaktadır. Kevakibi, Türkler'in Arapları sevmediğini varsaymakta, bunu da İslamiyet'i kabul etmelerine rağmen Arapçayı ve Arap kültürünü benimsememelerine bağlamaktadır. Ona göre İslam ve Araplık birbirinden ayıramamakta, İslami uyanışın sadece Araplar tarafından sağlanabilecektir. Bu nedenle hilafet merkezini Mekke ve halifenin Kureyş kabilesine mensup bir Arap'ta olmasını talep etmektedir. Kevakibi'nin fikirlerinin dikkate değer olmasının sebebi Nasır'ın ölümünden sonra dahi eserlerinin neşredilip popüler kitap olmasından kaynaklıdır.¹²⁶

II. Abdülhamid muhalifi, İttihat Terakki mensubu ve Hareket ordusu askeri olan Aziz Ali el-Mısri, II. Meşrutiyet sonrası İstanbul'daki hanesinde Arap subayları toplayarak gizli faaliyetler yürütmüş bir Arap milliyetçisidir. Bu faaliyetler neticesinde "Kahtaniyye" adlı gizli cemiyeti kuran grubun lideri olan el-Mısri¹²⁷ ve arkadaşlarının amacı Osmanlı

¹²⁴ Michael C. Hudson, *Arab Politics The Search for Legitimacy*, (Yale University Press: New Haven and London, 1977), 39.

¹²⁵ Tibi, a.g.e., 12.

¹²⁶ Ş. Tufan Buzpınar, "Kevâkibî, Abdurrahman b. Ahmed" <https://islamansiklopedisi.org.tr/kevakibi-abdurrahman-b-ahmed> [Erişim Tarihi: 28.04.2023]

¹²⁷ George Antonius, *Arap Uyanışı - Arap Ulusal Hareketinin Öyküsü*, (İstanbul, Selenge Yayınları: 2021), 92.

İmparatorluğunu Avusturya-Macaristan İmparatorluğu şekline büründürerek bir Türk-Arap eşitliğine dayanan ikili monarşi yapısına dönüştürmektir.¹²⁸ Cemiyetin üyeleri takibe alınmasının ardından cemiyet kendini feshetmiştir. Aziz Ali el-Mısri, başarılı bir Osmanlı subayı olarak önce Yemen’de çıkan İmam Mütevekkil Alellah Yahya b. Muhammed’in öncüsü olduğu isyanı bastırmak için yürütülen müzakerelerde aracı olmuş, akabinde Libya’da İsmail Enver Paşa ile bölge halkını İtalyanlara karşı direniş göstermesi için teşkilatlandırırsa da Enver Paşa’nın İstanbul’a dönüşünden sonra komutayı kaybetmiş ve Libya’nın düşmesinden sorumlu tutulmuştur. İstanbul’a dönmesinin akabinde kendisine olan tepkilerden ötürü İttihat ve Terakki’den ayrılarak sadece Osmanlı ordusunda görev alan Arap subayların üye olabileceği yeni bir gizli örgütlenmeye giderek “Ahd Cemiyetini” kurmuş, cemiyet Şam, Halep ve Musul’da şubeleşmiştir.¹²⁹

1914’te zimmetine para geçirmek ve vatan ihanet suçları yargılamasından idama mahkûm edilse de cezasında önce indirim sonra da affa gidilmiştir. Kazım Karabekir’in aktarımına göre Enver Paşa’nın önünde İttihat ve Terakki’ye katılan Aziz Ali’nin¹³⁰ serbest bırakılmasını Enver Paşa sağlamıştır. Osmanlı karşıtı faaliyetlerine Mısır’da İngiliz destekli bir Arap devleti kurmayı planlasa da İngilizlerin destek vermeyi reddetmesi sonucu 1916’da Şerif Hüseyin ile harekete geçmeye karar vermiş ve Şerif Hüseyin’e katılmıştır. Şerif Hüseyin ile devletin yapısı ve kapsamı konusunda anlaşamayan Aziz Ali el-Mısri, Şerif’in bağımsız bir Arap devleti isteğini bir Türk-Arap İmparatorluğu kurulması fikri nedeniyle reddetmiştir.¹³¹

3.2 Pan-Arabizm

Berberi nüfusuyla Fas ve Cezayir ile sahip olduğu Kürt nüfusuyla Irak haricinde Arap devletleri dünyadaki en homojen devletlerdendir. Mısır, Ürdün, Suudi Arabistan, Yemen ve Libya dil ve kültür bakımından neredeyse tamamen Arap’tır. Lübnan, Suriye, Tunus, Kuveyt ve Körfez ülkelerinde ise küçük etnik-dilsel azınlık bulunmaktadır.¹³² Arap

¹²⁸ “Arap Milliyetçiliği” <https://www.turkyurdu.com.tr/yazar-yazi.php?id=1680> [Erişim Tarihi: 10.05.2023]

¹²⁹ Ş. Tufan Buzpınar, “Mısri, Azîz Ali” <https://islamansiklopedisi.org.tr/misri-aziz-ali> [Erişim Tarihi: 29.04.2023]

¹³⁰ Kazım Karabekir, “İttihat ve Terakki Cemiyeti: 1896-1909” (İstanbul: Emre Yayınları, 1993), 186-187.

¹³¹ Mahmoud Haddad, a.g.m., 215.

¹³² Michael C. Hudson, “Arab Politics The Search for Legitimacy”, (New Haven and London, Yale University Press, 1977), 38-39.

coğrafyası, Afrika, Asya ve Avrupa arasında stratejik bir konuma sahip olması, üç tek tanrılı dinin ve birçok medeniyetin başarılı olması, dünyadaki en büyük enerji kaynaklarının deposu olması nedeniyle önemli bir konumdadır. Bu faktörler yükseliş için bir güç kaynağı olurken, gerilime dönemlerinde birer yük haline gelmektedir. Birlik olmanın sloganik kaldığı coğrafyada yabancı, yerli ve bölgesel aktörler mevcut ayrılıkları azami şekilde kullanarak kendi çıkarlarına hizmet eden gündemler oluşturmuş ve oluşturmaya da devam etmektedir.¹³³

Pan-Arabizm ise tüm Arapların tek bir siyasi birlik altında birleştirilmesini hedefleyen ideolojidir. Birinci Dünya savaşı sonrası gelişmiş bir ideoloji olarak karşımıza çıkmakta ve Osmanlı İmparatorluğu'ndan ayrılmış Arap vilayetlerinden doğan yeni devletlerin yönetimleri tarafından çeşitli maksatlar için kullanıla gelmiştir. Manda yönetimi altında iktidarlarını sürdürmeye ve gelişen milliyetçilik hareketleri çerçevesinde Pan-Arabizm , bağımsızlık süreçleri ve Arap-İsrail savaşları sırasında Arap yöneticiler ve halkları arasında popüler hale gelmiştir. En başarılı örneği 1958-1961 yılları arası varlığını sürdüren Birleşik Arap Cumhuriyeti olsa da siyasi hırslar sebebiyle Pan-Arabizm'in son bulması için yirmi yıl yeterli olmuştur. Karizmatik liderliği Araplarca kabul edilmiş olan Cemal Abdulnasır dahi, Arap devletlerini bir araya getirmekte zorlanmış, bunun başarsa dahi kalıcı kılamamıştır. Bunda Arap devletlerinin ben merkezci tutumları etkili olmuştur.

Kleindeutsch ve Grossdeutsch ekolleri arasındaki mücadele Araplar arasında da var olabilme potansiyeli taşımaktadır. Kleindeutsch, Avusturyasız bir Almanya isterken, Grossdeutsch ise Avusturya'yı içeren bir Almanya istemektedir. Almanya hiçbir zaman tam olarak birleşmemiş, Prusya tarafından ortaya çıkarılmıştır. Çeşitli Arap yönetimlerinin gönüllü olarak tek bir Arap devleti altında birleşmesinin zor görüldüğü bu durumda da Arapların ya da Arap dünyasının Prusyalaşması ya da siyasi parçalanmaya devam etmesi muhtemeldir. Bu dönemde Arap milliyetçileri İngiliz, Fransız ve İtalyan mandasının tahakkümü altında olan ve sömürgeci güçleri kovmak isteyen milliyetçiliği benimseyen Araplarla iş birliği yapabilmektedir. Fakat her Arap yönetimi Prusya olmak istiyorken, kimse Bavyera olmak istememektedir. Açıkçası, her Arap yönetimi merkezin kendisi olmasını talep ederken, hiçbir Arap yönetimi bir Arap devletine katılım gösterme niyetinde değildir.¹³⁴

¹³³ Hafez Ziad, "The Arab Renaissance Project: the debates and critique" *Contemporary Arab Affairs*, Vol. 4 No.1 (2011): 62.

¹³⁴ Richard H. Pfaff, "The function of Arab Nationalism" *Comparative Politics* Vol. 2, No.2 (1970): 155.

Pan-Arabizm'in gerçekleşmesi için birden çok girişim olsa da nihayetle bu fikir Arap Birliği'nin kalıcı olmasıyla sonuçlanmıştır. Bu konudaki ilk çaba Şerif Hüseyin'in oğlu olan Irak Kralı I. Faysal Haşimi'nin, Irak, Suriye, Filistin, Ürdün ve Hicaz arasında bir Konfederasyon oluşmasını savunmasıdır. Bu proje Mısır, Lübnan ve Suudi Arabistan tarafından kabul edilmese de bölgedeki Araplara etki etmiştir. 1933 yılında Kral Faysal'ın ölmesini takiben kardeşi Ürdün Kralı Abdullah Haşimi bu projeyi devam ettirmeyi amaçlayarak önce Suriye ve Ürdün'de ile bir birlik oluşturmayı sonra Irak ve Filistin'inde bu birliğe katılımını planlamıştır. Aynı dönemde Irak Başbakanı olan Nuri Said Paşa'da Irak merkezli bir Arap Birliği fikrini desteklemiş fakat Kral Abdullah ile Nuri Said Paşa'nın ihtilafı ve Mısır ile Suudi Arabistan'ın muhalif tutumları bu projenin gerçekleşmesine engel olmuştur. Pan-Arabizme muhalif olan Suudi Arabistan'ın muhalif tutumu Filistin sorununun ortaya çıkmasıyla değişiklik göstermiş, Mısır, Suriye ve Irak'taki siyasi gelişmelerde Arap birliğinin oluşma ihtimalini arttırmıştır. Fakat Mısır'da ortaya çıkan Müslüman Kardeşler ile Baas'ıların ideolojik tartışmaları, Arap Birliği fikrine olumsuz etkilerde bulunmuştur. İslami kimliği öne çıkaran Müslüman Kardeşler ile sosyalist ve laik kimlik temelli Baas, birlik üzerinde mutabakata varamamıştır. Bu nedenle 1930'ların sonu itibariyle Mısır, Suriye ve Irak eksenli bölgesel milliyetçilikler ortaya çıkmaya başlamıştır. İkinci Dünya Savaşı sırasında İngilizlerin Mısır ve Irak üzerindeki kontrolü azaltması ve Fransa Manda Yönetiminin Suriye'de son bulmasından sonra Arap Birliği fikri tekrardan canlanmaya başlamıştır.¹³⁵

Bir diğer Pan-Arabizm girişimi ise İkinci Dünya Savaşı sırasında gerçekleşmiştir. Nisan 1941'de Alman Afrika Kolordusu'nun İtalyan ordusunu takviye etmek için gönderilmesi ve Hayfa limanını ele geçirmesi üzerine İngiltere Sekizinci Ordusu, Mısır'a çekilmek zorunda kalmıştır. Bu durumda İngiltere diplomasiyi kullanarak Arap Birliği ve bağımsızlığını destekleme sözü vererek liberal milliyetçilerin prestijini arttırmış, 29 Mayıs 1941 Mansion House'ta İngiliz Dış İşleri Bakanı Robert Anthony Eden Kraliçenin Arapların şu anda sahip olduklarından daha büyük bir birlik derecesi için arzu ettikleri her türlü plana tam destek vereceklerini ilan etmesi ile gelişmeler hızlanmıştır.¹³⁶ İngiltere Dış İşleri Bakanı Robert Athony Eden'in 1943'te tekrarlayan "İngiliz Hükümeti Araplar arasında ekonomik, kültürel veya siyasi birliği teşvik edecek her türlü harekete sempatiyle

¹³⁵ Zekeriya Kurşun, "Panarabizm" <https://islamansiklopedisi.org.tr/panarabizm> [Erişim Tarihi: 02.04.2023]

¹³⁶ Majid Khadduri, "Towards an Arab Union: the League of Arab States." *American Political Science Review* Vol.40 No.1 (1946): 91-92.

bakacaktır, ancak herhangi bir planın inisiyatifinin Arapların kendilerinden gelmesi gerektiği açıktır. Bildiğim kadarıyla henüz genel kabul görecektir böyle bir plan hazırlanmamıştır” açıklamasından sonra Ürdün Kralı Abdullah harekete geçerek Arap Konferansı önerisinde bulunmuştur.

Irak 1932’den beri Pan-Arabizm’in en aktif temsilcisi olsa da Mısır’ın Arap Birliği’ni kuranın hem Araplar hem de bölgedeki diğer devletler üzerinde prestijli konum elde etme gerçeği Mısır Başbakanı Nehhas Paşa tarafından önemsenmiştir. Nil vadisi üzerinde Sudan-Mısır birlikteliği çağrısı yapan Mısır, aynı zamanda Arap devletler arasında da iş birliğinin geliştirilmesi gerektiğini vurgulamakta, bu çağrılarda 1943’te İskenderiye’de Arap doktorların buluşmasıyla gerçeğe dönüşmekteydi. Ayrıca Mısır Başbakanı Nehhas Paşanın çağrıları yanıt bulmaya başlamış, Irak Başbakanı Nuri Said Paşa Ağustos 1943’te Mısır’a ziyaret gerçekleştirmiş ve projenin gizli yürütülmesi hususunda karar alınmıştır. Fakat Irak Başbakanı planı Büyük Britanya’nın Kahire’deki Dış İşleri Bakanı R. G. Case’e iletmesi ile plan deşifre olmuştur. Plana göre Suriye, Lübnan, Filistin ve Ürdün tek devlet altında birleşecek; bu devletin halkı devletin hükümet şeklini kendi belirleyecek; bir Arap Ligi kurulacak ve Irak ile Suriye hemen, diğer Arap devletleri isterlerse katılacak; Arap Birliği Daimi Konseye sahip olacak ve idarecisini üye devletler belirleyecek; Arap Birliği Konseyi savunma, dışişleri, para birimi, iletişim, gümrükler ve azınlık haklarının korunmasından sorumlu olacak; uluslararası garanti altında Filistin’deki Yahudiler yarı özerkliğe sahip olacak; Kudüs’e serbest giriş ve ibadeti sağlamak için üç teokratik din üyelerinde komisyon kurulacak ve Maruniler Osmanlı İmparatorluğu’nda olduğu gibi ayrıcalıklı bir rejime sahip olacaktır.¹³⁷

Suriye Hükümeti tam bir Arap birliğinden yana taraf olmuş, Cumhurbaşkanı Şükrü el-Kuvvetli “Suriye, Arap Birliği bayrağı dışında, kendi bayrağından daha yüksek bir bayrağın gökyüzünde dalgalanmasını reddedecektir” ifadesini kullanmıştır. Ancak Lübnan Başbakanı Riyad el-Sulh’un Nehhas Paşa ile Kahire’deki 9-13 Ocak 1944 görüşmeleri, Suriye’nin sergilediği tavrının yayılmasına yeterli olmasa da Arap Devletleri Birliği için iş birliği sözü almasını sağlamıştır. Suudi Arabistan Kralı İbn Suud’un temsilci Şeyh Yusuf 11-19 Ekim ve Kasım 1943’te Kahire’ye gelmiş ve Nehhas Paşa ile görüşmüştür. Yemen Kralı İmam Yahya’nın temsilcisi Vakıflar Bakanı Seyid Hüseyin el-Kabsi’de Şubat 1944’te Kahire’ye gelerek görüşmeleri gerçekleştirmiştir.

¹³⁷ A.g.m., 94.

Görüşmelerde yavaşlık hissine kapılan Nehhas Paşa açıklama yaparak Arap Birliği görüşünü halen yoğun şekilde desteklediğini ve yaz aylarında bir konferans düzenleyeceğini bildirdi.¹³⁸

25 Eylül 1944'te Mısır Başbakanı Nehhas Paşa İskenderiye'deki Antoniades Saray'ında toplantıyı başlatmıştır. Bu saray aynı zamanda 1936'da İngilizlerin Mısır'a bazı haklar verdiği ve yönetimi paylaştığını deklare eden antlaşmayı imzaladığı saraydır. Taraflarda Filistin'in delegesinin olmaması üzerine Filistin milliyetçisi Musa Alami çeşitli Arap partilerin temsilcisi olarak Filistin davasının temsilcisi olarak sunulmuştur. Toplantı sonunda Suriye'nin tek bir merkezi hükümetin olduğu tam bir birlikten yana olduğunu belirtmesine karşın diğer Arap ülkelerinin bu kadar ileriye gitmeye hazır olmadığı görülmüştür. Bunun üzerine Irak ve Ürdün, tüm Arap ülkelerinin egemen eşitliği temelinde bir birlik önermiş, Mısır, Suriye, Lübnan, Suudi Arabistan ve Yemen öneriyi kabul etmişlerdir.

Bir diğer Pan-Arabizm girişimi olan Büyük Suriye Planı'na gelince Suriye ve Lübnan fikri desteklese de Ürdün Kralı Abdullah'ın devletin kralı olmak şartıyla planı destekleyeceğini bildirmesi üzerine Suriye, cumhuriyet rejimini terk etmek istememesi ve Osmanlı idaresi altında Suriye'nin eski bir vilayeti olan Ürdün'ün Suriye Cumhuriyeti'ni ilhak etmesini olumlu karşılamamıştır. Aynı durum Lübnan ve Filistin'inde tepkisini çektiği için Büyük Suriye planı olumlu karşılanmamış, Suudi ve Yemenli temsilciler alınacak kararlarda merkeze danışma gerekçesiyle geciktirici tutum sergilemişlerdir. Filistin delegesi Musa Alami ayrıca Filistin'in Arap ülkelerinin elinde bir emanet olduğunu, Filistin kurtuluşunun tamamen onların ortak hareket etmesine bağlı olduğunu belirtmiştir. Bu bağlamda Yahudilere satılabilecek toprakları satın almak için özel bir fon kurulması ve Arap davasını Amerikan ve İngiliz kamuoyuna sunmak maksadıyla Londra ve Washington'da birer Arap bürosu kurulması kararları alınırken, bu aşamada federasyon şeklinde dahi olsa tam bir birliğin kabul edilmeyeceği belirtilerek sadece Arap devletlerinden oluşan bir Arap Devletleri Ligi kurulmasına karar verilmiştir.¹³⁹

25 Eylül 1944'te imzalanan İskenderiye Protokolü ile Arap birliğinin amacı iki veya daha fazla üye devlet arasında ortaya çıkabilecek herhangi bir anlaşmazlığı şiddete

¹³⁸ A.g.m. 95-96.

¹³⁹ A.g.m., 97.

başvurmadan çözmek ve hiçbir Arap ülkesinin yabancı bir güçle başka bir Arap ülkesinin çıkarlarına zarar vermemesi olarak ifade edilmiştir. 22 Mart 1945'te de Hazırlık Komitesi tarafından hazırlanan yirmi esas ve üç ek maddeden oluşan Pakt imzalanmıştır. Pakt, birliğin amaçlarını Arap devletlerini birbirine bağlayan yakın ilişkileri ve sayısız bağları güçlendirmek, aralarında yakın bir iş birliği gerçekleştirmek amacıyla siyasi faaliyetleri koordine etmek ve bağımsızlıklarını korumak için bir araç olarak açıklamaktadır. Mısır, Irak, Suriye, Lübnan, Suudi Arabistan, Yemen ve Filistin kurucu üyelerdir. Libya 1953'te, Sudan 1956'da Tunus ve Fas 1958'de, Kuveyt 1961'de, Cezayir 1962'de, Güney Yemen 1967'de, Bahreyn, Umman, Katar, Birleşik Arap Emirlikleri 1971'de, Moritanya 1973'te, Somali 1974'te, Filistin Kurtuluş Teşkilâtı 1976'da Cibuti 1977'de ve Birleşik Komor Cumhuriyeti 1993'te Arap Birliğine üye olmuştur.¹⁴⁰

Arap Birliğine yalnızca Arap devletler üye olabilmekte, üyelere oluşan bir Konsey bulunmaktadır. Konseyin amacı gelecekte barışı ve güvenliği garanti altına almak ile ekonomik ve sosyal ilişkileri düzenlemek için kurulabilecek uluslararası kuruluşlarla iş birliğini sağlamaktır. Arap Birliği, sanayi ve tarımda dahil ekonomik ve mali konular, iletişim ve ulaşım, kültürel konular, milliyet, pasaport, vize, yargılama ve suçluların iadesi ile ilgili konular ve sağlık üzerine yakın iş birliğini de amaçlamaktadır. Ayrıca Birlik, Genel Sekreter, sekreter yardımcıları ve diğer yetkililerden oluşan Genel Sekreterliğe sahiptir. Üye devlet, birlikten çekilmek isterse bir yıl önceden bildirmek kaydıyla çekilebilecektir.¹⁴¹ Arap Birliği farklı yerlerde toplanabilse de Arap Birliği'nin daimî merkezi Kahire olmuş, fakat bu karar Mısır'ın Camp David Antlaşmasını imzalamasının akabinde 1979'da Tunus'a nakledilerek Mısır'ın üyeliği askıya alınmıştır. 23 Haziran 1989'da Fas'ın Kazablanka şehrinde bir araya gelen Arap Birliği zirvesinde Mısır'ın birliğe geri dönüşü kabul edilmiştir.¹⁴²

Pan-Arabizm, Altı Gün Savaş'ından sonra çöküşe geçmiştir. Arap rejimleri hayatta kalsa da Kahire ve Şam'daki pan-Arapçılar hayal kırıklığına uğramıştır. Arap devletler sisteminin kırılganlığı pan-Arabizm fikrinin büyümesini kaybetmesine neden olmuştur.¹⁴³ Arap milliyetçiliğinin ilk başlarda başarılı olmasının sebebi Manda yönetimi altında

¹⁴⁰ “Üye Devletler” <http://www.leagueofarabstates.net/ar/aboutlas/pages/countrydatadetails.aspx?rid=12> [Erişim Tarihi: 02.04.2023]

¹⁴¹ Majid Khadduri, a.g.m., 98-99.

¹⁴² Ekmeleddin İhsanoğlu, “Arap Birliği” <https://islamansiklopedisi.org.tr/arap-birligi> [Erişim Tarihi: 02.04.2023]

¹⁴³ Fouad Ajami, “The End of Pan-Arabism.” *Foreign Affairs*, Vol. 57, No. 2, (1978), 357.

sömürgecilik karşıtı bir kimlik hareketine dönüşmesidir. Balfour Deklarasyonu ve Sykes-Picot Anlaşması ile Batı tarafından ihanete uğradığı düşünerek Arapların travma yaşadığını ileri süren Fouad Ajami, bu durumun Araplarda iz bırakarak birlik bağı oluşturmuştur. Pan-Arabizm, Cemal Abdül Nasır'ın karizmatik liderliğiyle oluştuğunu, geliştiğini ve bittiğini ileri süren Ajami, ideolojinin çıkışını bir takım yayıncı, genç subay ve entelektüelin çabası olarak görmüştür. Nasır'ın ölümüyle birlikte teori ve duygularını kitlelere yayacak, Batı Beyrut, Amman ve Bağdat'taki gençleri hükümetlerine karşı heyecanlandırabilecek bir karizmatik lider yoktur ki bu durum Arapların devlet sistemini benimsemesini ve hatta normalleşmesine katkıda bulunmuştur.¹⁴⁴

Askeri yenilgiler, gerileyen ekonomik koşullar, iç savaşın hali, artan despotizm, Arap devletlerinin içe kapanma hali, “benmerkezcı” tutum ve tavırları ile çökmüş ulusal güvenlik anlayışları başta olmak üzere Arap milletinin geçirdiği onca badire Arap milliyetçiliğinin yapısal bir dönüşüm geçirerek, ideoloji olmaktan çıkarmış; kültürel ve politik özelemlerin bir ifadesine dönüşmüştür. Birlik, demokrasi, bağımsız kalkınma, ulusal bağımsızlık, sosyal adalet ve kültürel yenilenme gibi kavramlar tartışılrsa da tek bir anlam bütününe oluşması ekonomik, siyasal, dini ve toplumsal menfaatler açısından mümkün görülmemektedir.¹⁴⁵

3.3 Irak ve Suriye’de Baas Partisi

7 Nisan 1947 yılında Arap Baas Partisi kurulmuş, başta Suriye ve Irak olmak üzere tüm Araplar üzerinde etki sahibi olmuştur. Baas kelime anlamı olarak diriliş demek olduğundan Arap Yeniden Diriliş Partisi olarak telaffuz edilmektedir. Diriliş kelimesinin kullanılma amacı Avrupa karşısında geri kaldığı düşüncesine kapılan Arapların yeniden yükselişe geçme arzusunu ifade etmesidir. Baas Partisinin kuruluşundaki önemli aktörler Mişel Eflak, Selahaddin el-Bitar ve Zeki el-Arsuzi'dir. Mişel Eflak Ortodoks bir Rum, Salahaddin Bitar Sünni burjuva aileden gelme bir Müslümandır ve Zeki Arsuzi ise alevi bir Suriyelidir. Mişel Eflak'ın Baas Partisi sekreteri olmadan önce öğrencilerine şatafat ve paraya düşkünlük karşısında sade bir hayat tutumu sergilemeye teşvik etmiş, dürüst ve sade bir hayat anlayışı yaymaya çalışmıştır. Bu tutumları siyasetteki yolsuzluk ve siyasi hayatın getirdiği fırsatçılığa karşı başlarda sergilendiği müşahade edilse de zamanla bu

¹⁴⁴ A.g.m., 366-368.

¹⁴⁵ Hafez Ziad, “The Arab Renaissance Project: the debates and critique” *Contemporary Arab Affairs*, Vol. 4 No.1 (2011): 64.

durum yerine aksine bırakmıştır. Zeki Arsuzi'nin ise alevi bir Suriyelidir. Yine Fransa'nın Sorbonne Üniversitesi'nde felsefe eğitimini tamamlayan Arsuzi, başta Fichte olmak üzere Friedrich Nietzsche ve Henri Bergson'ın takipçisi olarak bilinmektedir. Suriye'de Fransız mandasına olan karşıtlığı sebebiyle öğretmenlik görevine son verilmiştir.¹⁴⁶

Selahaddin Bitar, Baas'ın temellerinin 1935'te manda karşıtı tutumlarını ele alan ve Mişel Eflak ile çıkarmakta oldukları el-Tavla (Öncü) adlı dergi ile attıklarını ifade etmiştir. 1936'da İngiltere'de de İşçi Partinin hükümete gelerek Mısır ile kapitülasyonları kaldıran, karşılıklı elçi atanmasını sağlayan ve Mısır'daki askeri varlığın azalmasını öngören İngiltere-Mısır Antlaşması'nın¹⁴⁷ imzalanması aynı yıl Fransa'da Halk Cephesinden Leon Blum hükümetinin başa gelmesiyle Suriye ve Lübnan'da açılım yapmaya karar vermiştir. Suriye'de Ulusal Blok hükümetinin kurulsu da bunun bağımsızlık yolunda büyük bir adım olduğu Bitar ve Eflak'ın başını çektiği öğrenci hareketleri tarafından benimsenmemiş ve hükümet ile araları açılmaya başlamıştır.¹⁴⁸ Irak'ta Reşid Ali el-Geylani'nin İngiliz yanlısı Nuri el-Said'e karşı devrim girişimi sırasında Suriye'de bağımsızlık talebinde bulunan ve Fransa'nın Suriye'yi terk etmesini amaç edinen İhya el-Arabi (Arap Diriliş) hareketini kuran Selahaddin Bitar ve Mişel Eflak,¹⁴⁹ bu hareket sayesinde Arap gençlerini Suriye Komünist Partisine olan ilgisini çekmeyi başarmıştır. Selahaddin Bitar bu eğilimin sebebinin Suriye'de herhangi bir siyasi hareketin Arap milliyetçiliği dışında gerçekleşmesinin mümkün olmadığını ifade ederek gösterir.¹⁵⁰

Bu bakımdan Baas partisinin ideolojik temelleri İhya el-Arabi hareketinde atılmıştır. Baas, başlarda sosyal bir ideolojiyi değil, ulusal bir ideolojiyi savunmuştur. Manda yönetimi altında bulunan o dönemde ilk amaç ve aynı zamanda aşılması gereken ilk sorun ulusal bağımsızlığın sağlanması olmuştur. Bu nedenle Bitar, kuruluş yılları olarak adlandırdığı dönemdeki yazılarında Arap ulusu gibi birliğini sağlayamamış bir ulusun sosyal meseleleri ulusal meseleden ayrı olarak ele almaması gerektiğini ifade etmiştir.¹⁵¹ Bu nedenle Baas Partisi'nin baskın ideolojisi Arap milliyetçiliği olmuş ve Araplığın diğer tüm hedeflerden daha üstü tutulduğu gözlemlenmiştir. İkinci Dünya Savaşı'nı takip eden

¹⁴⁶ Doğan Şentürk, Doğan Şentürk, *Ortadoğu'da Arap Birliği Rüyası – Saddam'ın Baas'ı* (Alfa Yayınları, 2003), 47-50.

¹⁴⁷ Anthony Eden and Moustapha El-Nahas, "Anglo-Egyptian Treaty of Alliance, 1936." *Current History* Vol.22, No.128 (1952): 232.

¹⁴⁸ Salah ed-Din al-Bitar vd. "The Major Deviation of the Ba'th Is Having Renounced Democracy." *MERIP Reports* 110 (1982): 22.

¹⁴⁹ Doğan Şentürk, a.g.e., 49.

¹⁵⁰ Salah ed-Din al-Bitar, a.g.m., 22.

¹⁵¹ A.g.m., 22.

süreçte Fransa'dan bağımsızlığını kazanan Suriye ve de-kolonizasyon sürecinin başladığı Orta Doğu coğrafyası Soğuk Savaşın oluşturduğu iki blok arasındaki güç mücadelesinde önemli bir yer tutmaya başlamıştır. Bu bölgedeki bağımsızlık hareketleri kısmen Sovyet tecrübesinden ve Lenin'in öngördüğü kendi kaderini tayin (Lenin self-determinasyonu, etnik ve ulusal grupların kendi geleceği hususunda hürce karar vermesi, askeri uyuşmazlık sonrası toprak paylaşımında bir prensip ve de-kolonizasyon sürecinde anti emperyalist bir tutum olarak ifade etmektedir.)¹⁵² hareketinden yola çıkmışlar ve kalkınma modeli olarak sosyalizmi benimsemişlerdir. Bu aşamada milliyetçilik ve sosyalizm ideolojisi birbirini beslemiştir.¹⁵³

1948'de Bağdat'ta "Arap Baasçıları'nın Sözleri"ni Mişel Eflak, "Arap Siyaseti Üzerine" adlı broşürü de Selahaddin Bitar dağıtmaktadır. Bu broşürler Şam'da kurulan yeni parti Arap Baas Partisi'ni tanıtmaktadır. Bağdat'ta Suriye'den gelen öğrencilere yapılan propaganda sayesinde Arap Baas Partisi Irak'ta da temellerini atmıştır. Arap Baas Partisi Ortadoğu'daki tüm Arap devletleri tek bir çatı altında toplama hedefine sahiptir. Sosyalist reformlar gerçekleştirmek, büyük üretim araç ve fabrikalarını millileştirmek, sermaye ve özel girişimi devam ettirmek, mülkiyeti sınırlandırmak ve sosyal adaleti sağlamak ana politikalarıdır.¹⁵⁴

Baas'ın ideolojisi kurulurken Mişel Eflak partinin amacını ulusal özgürlük tabanında bir araya getirdiği "Birlik", "Hürriyet" ve "Sosyalizm" temelli geliştirmiştir. Eflak'ın bu tutumunu partinin kuruluşunda geçirdiği koşullara bakıldığında anlamak mümkündür. Çünkü bu dönemin özelliği bölgedeki Arap çoğunluklu halkların emperyal amaç güden Avrupalı devletlerin tahakkümlerini aşma çabalarının olduğu ve milliyetçilik akımlarının yükselişe geçtiği bir dönem olmasıdır. Bu noktada birlik, hürriyet ve sosyalizm kavramları Arap ulusunun mücadelesine yeni bir dinamizm ve heyecan verecek, mücadeleyi manevi bir savaşa dönüştürdüğü görülecektir.¹⁵⁵

Mişel Eflak'ın oluşturduğu parti programına göre "Birlik", Arap birliğinin sağlanması adına verilen savaştır. Eflak, birliği anlatırken Baas'ın Suriye de doğduğunu fakat yabancıların çizdiği yapay ve ulusal sınırları reddettiğini vurgulamaktadır. Ona göre

¹⁵² Antonio Casesse, *Self-Determination of Peoples: A Legal Reappraisal*, (Cambridge University Press; 1995), 16.

¹⁵³ Özge Özkoç, "Suriye Baas Partisi: Kökenleri, Dönüşümü, İzlediği İç ve Dış Politika (1943-1991)", (Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Üniversitesi, Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, 2007), 28.

¹⁵⁴ Meryem İmamzade, *Irak Dosyası*, (İstanbul: Akabe Yayınları, 1991), 35-38.

¹⁵⁵ Doğan Şentürk, a.g.e., 91.

birliği sağlamak için girişilen savaş; özgürlük, kurtuluş ve sosyalizm için verilen savaştan ayrılamazdır ki Arap birliğini sosyalizmden daha nde görmektedir. Bu noktada Eflak, Arap birliğini sömürgeciliğe karşı verilen mücadele olarak görmekte, bu mücadelenin dinamiğini toplumsal mücadele olarak tanımlamakta ve Arap topraklarındaki suni ve engelleyici ayrılıklara karşın birlik mücadelesinin verilmesi gerektiğini savunmaktadır. Eflak, Arap Birliğinin kurulmasını tek bir devlet altında toplanma idealini baltalağığını ve Arap dünyasındaki ayrılığın kabulünün tasdikinden başka bir şey olmadığını ifade etmektedir. Pan-Arabizmi savunan Mişel Eflak, Arap Birliği'nin kurulmasının gerçek bir birlik yolundaki kısa bir adım olmadığını aksine yanlış atılmış bir adım olduğunu savunmaktadır.¹⁵⁶

Eflak'ın birlik kurgusunda değindiği diğer nokta ise İşlam ile Araplar arasındaki bağdır. Ortodoks bir Hristiyan olan Mişel Eflak'a göre İşlam, Arap milletin dünyaya tanıtan bir yüzüdür ve Arapların sadece Arap olan özelliklerinin kaynağını teşkil etmektedir. Dolayısıyla aynı zamanda İşlamiyet'i etik değerlerin kaynağı olarak gören ve Arap milliyetçiliğine katkı sunacağına inanan Eflak, İşlam'ı bir Arap medeniyetinin ürünü olarak görmektedir. İşlam peygamberi Hz. Muhammed'i de Arap ulusunun kurucusu, Arap dili Arapçayı da vahiy dili olarak kabul etmektedir.¹⁵⁷ Bu tutumun sergilenmesinde Arap toplumunun çoğunluğunun Müslüman olmasının büyük payı vardır. Laik bir gelecek tahayyül edilse de birlik amacıyla bu tutumun sergilenmesi gerekliliği ve mevcuttaki siyasal rakibi Suriye Komnrist partisinin dine olan uzak duruşundan faydalanılmak istenerek Müslümanları parti altında toplamak amacı güdülmektedir.¹⁵⁸

“Hürriyet” kavramını Arap topraklarındaki yabancı egemenliğine ve i sömürüsüne karşı verilen mücadelede gizli olarak bulunduğunu iddia eden Eflak, yeni bir toplum yaratmak ve halkı bu hedefe yönlendirmek için nc elitlere ihtiyaç olduğunu savunmaktadır. Bu amaçla kollektif liderlik olarak adlandırılan bu liderlik örneğinde iktidar, kitleler adına öncüler tarafından kullanılmaktadır. Sosyal adaletin tesisi için sosyalizmi savunan Eflak, yönetici grubun tasfiyesini ve emperyalizmden kurtulmanın gerekliliğine dikkat çekerek özgürlük ve sosyal adalet arasındaki karşılıklı döngünün bu şekilde sağlanacağını iddia etmiştir.¹⁵⁹

¹⁵⁶ A.g.e., 99-101.

¹⁵⁷ A.g.e., 100.

¹⁵⁸ Kamel Abu Jaber, *Arap Baas Sosyalist Partisi, Tarihi, İdeolojisi ve rgt*, (Ankara: Altınok Matbaası, 1970), 156.

¹⁵⁹ Doğan şentürk, a.g.e., 101-102.

1953 yılında Ekrem Hurani'nin Arap Sosyalist Partisi ile birleşen Baas'ın adı Arap Baas Sosyalist Partisi olmuştur. Baas'ın sosyal adaleti sağlama da Sosyalizme biçtiği rol Avrupa ve Sosyalizmi ve Komünizmden farklıdır. Baas sosyalizmi, batı demokrasisi ve Marksist anlayışa karşı çıkmakta ve yerel olduğunu iddia etmektedir. Bunun sebebi Arapların birliğini ve gelişimini savunan Baas'ın sosyalizm Arapların ekonomik ve sosyal sorunlarını çözmeye yaramayan olarak görmesidir. Bu nedenle Baas'ın sosyalizme bakışı amaç olarak değil, sorunları çözmeye sosyalizmi araç olarak görmesidir. Mevcuttaki işçi sınıfının zayıflığı, bilinçli köylü sınıfının olmayışı ve ücretli orta sınıfın varlığı başlıca dengesizliklerin sebep olarak görülmektedir. Sosyalizmin sadece ekonomik bir sistem olarak görülmediği, aynı zamanda bireyi toplumsal aktivitelere katılarak saygınlık kazanmasını sağlayacak değerler bütünü olarak gören Baas, sosyalizmi milliyetçi davasına hizmet için araç olarak kullanmaktadır. Bu tutumdaki sebep ise sosyalizmin amaç olarak kabul edildiğinde Arap düşüncesini, onun geleceğini ve özgürlüğünü tahrip edecek olmasıdır.¹⁶⁰

Arap Baas Sosyalist Partisi'nin tüzüğüne ana prensipleri incelendiğinde Arap milliyetçiliğinin hedefinin açıklandığı görülmektedir. Birlik ve Arap Milletinin hürriyeti adlı birinci prensipte Arapların anavatanını ekonomik ve siyasi birlik olduğunu, Arap milletinin ayrı yaşayamayacağını, Arap milletinin kültürel bir birlik teşkil ettiğini, Arap şuurunun doğmasıyla aralarındaki tüm ihtilafların ortadan kalkacağını ve Arap anavatanının Araplara ait olduğunu belirterek devlet işlerini idare, zenginliklerden yararlanma ve kaderini tayinin sadece Araplara ait olduğunu belirtilmiştir. İkinci prensipte Hürriyet temalı olarak ifade ve eylem yapma hakkına tanınan özgürlük alanları, sosyal adaletin sağlanmasını esas gören vatandaşların değerlerini özgürce yaşamasını sağlama hedefinde olduğunu belirtmektedir. Üçüncü prensipte Arap milletinin misyonu hakkındadır. Buna göre Arap milletinin misyonu beşerî değerleri yenilemek, ilerlemeyi hızlandırmak ve milletler arasındaki karşılıklı yardım ve uyumu arttırmaktır. Bu nedenle Arap Baas Sosyalist Partisi, sömürgecilik ve onun beraberinde getirdiklerinin suç oluşturduğunu savunmuş ve Arapların müstemlekecilerle mücadele ederken, güçlerini de hesaba katarak bağımsızlık için savaşılan tüm milletlere yardım etmesi gerektiğini vurgulamıştır.¹⁶¹

¹⁶⁰ A.g.e., 102-103.

¹⁶¹ Kamel Abu Jaber, a.g.e., 188.

Bu doğrultuda Mişel Eflak, Cemal Abdulnasır'ın Arap Birliği'ne giden yolda istediği hamleleri gerçekleştirilmesini sağlayan destekçisi olmuş, Birleşik Arap Cumhuriyeti için Baas'ı dahi kapatmayı kabul etmiştir. İktidarda beklenen eşitliğin sağlanmaması üzerine BAC kabinesinde ve bürokrasisinde istifalar yaşanmış, 1960'ta Salah Cedit önderliğinde Baas faaliyetlerine tekrar başlaması ve 28 Eylül 1961'deki Albay Abdülkerim Nahlavi'nin Suriye'deki darbesi ile Suriye BAC'tan ayrılmıştır. BAC'ın başarısızlığı karşısında Cemal Abdulnasır direnme içgüdüğü sergileyerek tekrardan birliği reaktif etmek istese de Suriye'deki sayısı az olan Mısır kuvvetleri ve gerekli kuvvetlerin hızlı bir mobilize edilememesi nedeniyle dağılmayı kabul etmek durumunda kalmıştır.¹⁶²

1963'te Nasır taraftarı ordu subaylarından Casim Elvan karşı darbe girişiminde bulunsa da ordu kanlı bir şekilde darbeyi bastırmıştır. Bu sırada askeri kanat ile sivil kanat arasındaki ayrışmalar sonucu 1965'teki 8. Kongre'de Mişel Eflak seçimi kaybedince yerine Munif Rezzaz seçilmiştir. Gelişen olayalar sonrası 21-23 Şubat 1966'da Salah Cedit ve Hafız Esed darbe yaparak ülkenin "Suriye Cumhuriyeti" olan adını "Suriye Arap Cumhuriyeti" olarak değiştirmiş, 9. Parti kongresinde de Salah Cedit liderliğe getirilirken otoriteyi sağlamak adına Savunma Bakanı Muhammed Umran'ı tutuklamışlardır. 1967 Arap İsrail savaşında itibarı zedelenen Salah Cedit, 1970'te Ürdün'deki iç savaşta Filistinlileri destekleyerek popülaritesini arttırmak uğruna Ürdün'e hava saldırısı emri verse de Savunma Bakanı Hafız Esed bunu kabul etmeyerek 13 Kasım 1970'te darbe yapmış ve ülkedeki tüm yönetime el koymuştur.¹⁶³ 18 Kasım 1970 ile 22 Şubat 1971 arasında Ahmet el-Hatib Cumhurbaşkanlığı'nın ardından 1971'de Cumhurbaşkanı seçilen Hafız Esed öldüğü sene olan 2000 yılının 10 Haziran'ına kadar bu görevi devam ettirmiştir. Hafız Esed'in başa gelmesi ile Suriye halkının ve Baasçılar için Sosyalist Arap Baas Partisi'nin Suriye ayağının sona erdiği düşüncesi hâkim olmuştur.¹⁶⁴

Temelleri Fransızlar tarafından atılan Suriye Ordusu, 1920'de "Gönüllü Fransız Manda Gücü" ile teşkilatlanmış, 1925'te düzenli birlik halini alarak "Özel Levant Askerleri" olarak değişmiştir. Humus şehrinde beş yıl ardından Harp Okulu açılmış ve yerleşik

¹⁶² John F. Devlin, a.g.m., 1396-1400.

¹⁶³ "Baas: Arap milliyetçiliğinin partisi" <http://arsiv.ntv.com.tr/news/134815.asp> [Erişim Tarihi: 05.04.2023]

¹⁶⁴ "Baas Partisi'ni Irak ve Suriye'deki yoldaşları yok etti" <https://www.indyturk.com/node/268131/d%C3%BCnyadan-sesler/baas-partisini-irak-ve-suriye%E2%80%99deki-yolda%C5%9Flar%C4%B1-yok-etti> [Erişim Tarihi: 05.04.2023]

orduyu oluşturacak subay kadroları yetiştirilmeye başlanmıştır. İkinci Dünya Savaşı sonrası adını Levant Kuvvetleri olarak değiştirilen Özel Levant Askerlerinin üst düzey subay kadroları Fransızlardan oluşurken, subay ve erlerin ekseriyeti azınlık konumunda olan Nusayri ve Dürzilerden müteşekkildi. Bağımsızlığın kazanılmasıyla Suriye Cumhuriyeti Milli Ordusu olan bu yapı, toplumsal yapıya zıt şemasıyla Fransızlarca dikkatlice oluşturulmuş ve halkı değil, rejimi korumakla görevli olduklarını ithafen “Rejim Ordusu” olarak kabul edilmişlerdir.¹⁶⁵

Irak’ta ise Baas Partisi 1949 yılında kurulmuş, 1951 yılında Baas Ulusal Önderliği tarafından tanınmıştır.¹⁶⁶ Irak’ta monarşinin sona erdiği 14 Temmuz 1958’de Tuğgeneral Abdülkerim Kasım darbesiyle cumhuriyet ilan edilmiştir. Birleşik Arap Cumhuriyeti’nin kurulumundan sonra birlik yanlısı Baasçı subaylar Kasım tarafından tehdit olarak görülmesi ve kendisine suikasttan yaralı kurtulsa da 8 Şubat 1963’teki General Abdüsselam Arif darbesinden kaçamamıştır. Abdülkerim Kasım beş yıllık iktidarında pan-arapçı subayları tasfiye ederek, Arap toplumuyla arasına mesafe koymuştur.¹⁶⁷ General Arif’in devlet başkanı olduğu Irak’ta General Ahmed Hasan el-Bekir yardımcısı olmuş, 9 ay sonra Baasçılar tasfiye edilmiştir. 1966’da Abdusselam geçirdiği helikopter kazasında ölmesini müteakiben kardeşi Abdurrahman Arif devlet başkanı olmuştur. 17 Temmuz 1968 darbesiyle birlikte Ahmed Hasan el-Bekir Devlet Başkanı, Saddam Hüseyin’de yardımcısı olarak Baas Partisi Irak’ta yönetimi devralmaktadır.¹⁶⁸ Darbeyi takiben Devrim Komuta Konseyi kurulmuş, konseye üyelik için Baas’a üye olma şartı getirilerek tek parti rejimi dönemi başlatılmıştır.

Yöneticilerinin çoğunun Tikritli olan Irak Baas Partisi yöneticileri millet olarak Arap, dini olarak Sünni Müslümanlardır. Sünnilerin Irak’ta azınlıkta olması ve yönetimin kendilerinde olması ile Suriye’de Nusayriilerin azınlıkta olup yönetiminde olmaları ile aynıdır. 1979 yılında Saddam Hüseyin General Hasan el-Bekir’in hastalığını mazeret göstererek darbe gerçekleştirmiş ve 2003 yılına dek sürecek olan iktidarını başlatmıştır. Ordu’daki konumunu pekiştirmek üzere kendisine mareşal unvanını almıştır.¹⁶⁹

¹⁶⁵ Ortadoğu Notları (22): Suriye Tarihi ve Baas Partisi (2)”
http://www.haberdurus.com/haber/ortadogu_notlari_22_suriye_tarihi_ve_baas_partisi_2-48152.html
[Erişim Tarihi: 05.04.2023]

¹⁶⁶ “The Iraqi Baath Party”, <http://www.aljazeera.com/archive/2005/06/2008410121344236996.html>
[Erişim Tarihi: 12 Ocak 2023]

¹⁶⁷ John F. Devlin, a.g.m., 1401.

¹⁶⁸ Doğan Şentürk, a.g.e., 113.

¹⁶⁹ “Irak Baas’ı” <https://www.tesadernegi.org/irak-baasi.html> [Erişim Tarihi: 04.04.2023]

Saddam Hüseyin, Irak'ın petrolden gelen kaynaklarını ordusunu geliştirmek için kullanarak ordusunu Kara Kuvvetlerini güçlendirmiş, 164.000 çiftçiye toprak reformu ile toprak sahibi yapmıştır. Bu gelişmelerle petrol gücüyle bölge liderliği görevini yüklenmeye çalışmıştır. Saddam yönetimi Molla Mustafa Barzani ile muhtariyet içeren Cezayir Antlaşması'nı imzalasa da 1974'te Kuzey Irak bölgesinde çıkan iç savaş sonucu 130 bin Kürt İran'a sığınmış, İran Kürtleri ile yakınlaşmıştır. Humeyni'nin seçilmesi sonucu Saddam Cezayir Antlaşmasından çekilirken, Irak Kürtleriyle İran Kürtlerinin bağını kesme amacıyla İran'daki Sanondaj bölgesini 4 Haziran'da bombalamıştır. İran'daki Kuzistan Arapları muhtariyet isterken onlara da siyasi destek veren Saddam yönetimi İran Devrimi'nin Irak'taki Şii nüfusunda oluşturduğu etki çerçevesinde Haziran 1979'da Necef ve Kerbela'da Bekir es-Sadr liderliğinde çıkan isyanlar sonucu İran'a 22 Eylül 1980 günü savaş açmıştır. Irak'ın kozmopolit yapısı etnik sorunların çıkmasını kaçınılmaz kılmıştır.¹⁷⁰

İran-Irak savaşı tarafların birbirlerinin petrol kuyularını vurması ekonomik sıkıntıya sokmuş, dışarıdan silah yardımı almaya çalışsa da ABD ve SSCB tarafından her ikisine de silah ambargosu uygulanmıştır. Bu durum Arap Birliği içerisinde de ayrılıklara sebep olmuştur. Muammer Kaddafi'nin Libya'sı ile Hafız Esed'in Suriye'si İran'ı desteklerken Ürdün, Mısır, Suudi Arabistan ve Kuveyt Irak'ı desteklemiş; Suudi Arabistan'ın 50 milyar dolar karşılığında İran'ın savaştan çekilmesi teklifini İranlıların 150 milyar olarak reddedince savaş yıllara yayılmıştır. 1983'te Savaşın Basra Körfezi'ne sıçramasını takiben İran Çin'den aldığı Silkworm füzeleriyle Amerikan tankerleri bombalayınca, ABD'de de İran petrol platformları vurmuştur. Savaş ABD'nin 3 Temmuz 1988'de İran yolcu uçağını düşürmesi sonucu oluşan kamuoyu ve BMGK 598 No'lu karar ile bitmiştir.¹⁷¹ Savaş sonrası Irak Baas Partisi'ndeki Şii nüfusu arttırılarak Şiilerin güveni kazanılmaya çalışılmıştır. İran Devrimi'nin Şiilik ihracını durduğunu düşünen Saddam, radikal bir adım atarak Irak bayrağına Allah'ın en yüce ve her şeyden üstün olduğunu ifade eden "Allahuekber" ibaresini yazdırmış, silahlanmaya devam etmiş, İsrail ve ABD'yi hedef alan açıklamalar yaparak Arap dünyasının liderliğine göz kırpmıştır.

İran savaşı esnasında Saddam Arap ülkelerinden aldığı 50 milyar dolarlık borçları borç olarak görmemesi ve Kuveyt'in bunu kabul etmemesi, 1973'teki Kuveyt sınırındaki Varbah ve Bubiyan adalarını 99 yıllığına kiralaması karşılığında Kuveyt sınır

¹⁷⁰ Prof. Dr. Fahir Armaoğlu, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi* (İstanbul: Kronik Kitap, 2020), 583-584.

¹⁷¹ A.g.e., 585.

anlaşmazlığını çözme teklifinin reddi ve Kuveyt'in Büheyla bölgesindeki petrol faaliyetleri ile Irak'ın Basra'ya çıkışını dar olmasının İran tarafından provoke edilmesi sonucu Saddam Kuveyt'i 1 Ağustos 1999'da işgale başlamış, 28 Ağustos'ta adını Kadime koymuş olsa da BMGK'nın 660 ve 661 No'lu ambargo kararları sonucu 17 Ocak 1991'de İngiliz ve Amerikan filoları tarafından başlatılan Çöl Fırtınası Harekatı ile Irak kuvvetlerini vurması ve 24 Şubat'taki kara harekatı sonrası Irak birlikleri çekilmeye başlamıştır.¹⁷²

11 Eylül İkiz Kuleler saldırısının akabinde ABD'nin değişen güvenlik algısı sonrası Kuzey Kore, İran ve Irak "Şer Eksenini" olarak kabul edildi. Irak aynı zamanda ikiz kuleler saldırısından sorumlu olan el-Kaide'ye destek vermek ve kitle imha silahları kullanmakla suçlanmakta idi. ABD ve İngiltere kuvvetleri 20 Mart 2003'te Irak'a Özgürlük Operasyonu'nun başlatarak Irak'a saldırdı. Üç hafta içerisinde Bağdat'a girilmesi sonucu Irak'taki Baas rejimi fiilen sona ermiş, ABD başkanı G.W.Bush ise 1 Mayıs 2003 tarihinde savaşın bittiğini açıklamış, 14 Aralık 2003'te Saddam yakalanarak Kazımiye'de 30 Aralık 2006 günü idam edilmiştir.¹⁷³

Baas'a katılım incelendiğinde ülkelerinde azınlık konumunda ve yönetici erki baskıcı olarak tanımlayan gençlerin, yönetici elitlerin gücünü kırma isteği ve pan-Arap milliyetçiliğine olan inançları nedeniyle muhalefet içerisine girmişlerdir. Irak'ta da Baasçılığa katılanlar aynı Suriye, Ürdün ve diğer ülkelerdeki gibi muhalif gençlerden oluşmaktadır.¹⁷⁴ Fakat Baas başta olmak üzere tüm Arap milliyetçileri "ebedi misyona sahip tek bir Arap Ulusu" sloganına sahip çıkarken, fikirlerini uygulamaya koyacak ve değişimi değiştirecek birçok fırsat bulmasına rağmen tek bir Arap ulus-devleti fikrini gerçekleştirmeyi tercih etmemişlerdir.¹⁷⁵ Nasır'a karşı Arap dünyasının lideri olmak isteyen Irak, pan-Arabizm konusunda Mısır'ın rakibi olmuştur. Nasır sonrası dönemde etkisizleşen ve siyaset üretme konusunda verimsizleşen Sedat yönetimi İran devrimi ile popüleritesini kaybetmiştir. Irak'ın Kuveyt işgali ve koalisyon güçlerinin Irak'a saldırması ile Irak, Arap kamuoyundaki liderlik iddiasını kaybederek Mısır'ı rakipsiz bırakmıştır.¹⁷⁶

¹⁷² A.g.e. 585-586.

¹⁷³ "Irak Baas'ı" <https://www.tesadernegi.org/irak-baasi.html> [Erişim Tarihi: 04.04.2023]

¹⁷⁴ John F. Devlin, a.g.m., 1404.

¹⁷⁵ Rashid Khalidi, "Arab Nationalism: Historical Problems in the Literature", *The American Historical Review* (1991): 1366.

¹⁷⁶ Mehmet Özkan, "Mısır Dış Politikasında Filistin ve Bölgesel Yansımaları" *Akademik Orta Dogu C.4 S.1* (2009): 83.

3.4 Cemal Abdulnasır ve Arap Sosyalizmi

18 Aralık 1914'te İngiltere'nin resmi himayesine giren Mısır'da 1919'da Sa'd Zağlul Paşa tarafından Vefd Partisi kurulmuştur. Vefd Partisi Başkanı Sa'd Zağlul ulusal özerklik, anayasal hükümet, Süveyş kanalı üzerinde kontrol istemektedir. 28 Şubat 1922'de tek taraflı olarak Mısır bağımsızlığını ilan etmiştir 28 Ocak 1922'de İngiltere Mısır'da monarşiyi ilan etmiş ve 15 Mart 1922'de Mısır yönetici statüsünü Kral'a yükselterek Kavalalı ailesinden Hidiv I. Ahmed Fuad, Mısır Kralı olmuştur.¹⁷⁷ Kral, Başbakanı tayin etme ve görevden alma, meclisi feshetme, senato başkanını ve beşte ikisini tayin etme hakkı ve kanunları veto etme hakkı gibi oldukça geniş yetkililerle donatılmıştır. Ancak güvenlik, iletişim, savunma ve yabancı hakları üzerindeki kontrolü, Sudan ile ilgili konuları tamamen kendinde tutmaktadır. Dolayısıyla Mısır, İngiltere çatısı altında bir nevi yerel özerklik sağlamıştır. 1924'te seçimleri kazana Vefd Partisi, yasal ve toplumsal bir sekülerleşme programı başlatsa da İngiltere ve Mısır arasındaki çekişme sonucu ortaya çıkan istikrarsız yönetim yapısı nedeniyle devam edememiştir. 1927'deki vefatı sebebiyle Sa'd Zağlul'un vefatından sonra Vefd partisinin başına Nehhas Paşa geçmiştir.¹⁷⁸

1936'da İngiltere'de de İşçi Partinin hükümete gelerek Mısır ile kapitülasyonları kaldıran, karşılıklı elçi atanmasını sağlayan ve Mısır'daki askeri varlığın azalmasını öngören İngiltere-Mısır Antlaşması imzalanmıştır.¹⁷⁹ 28 Nisan 1936'da Kral I. Fuad'ın ölümünden yeni kral oğlu Faruk olmuştur. Nehhas Paşa, Kral Faruk'un yetkilerini sınırlandırma girişiminde bulununca Kral, Nehhas Paşayı 1937 Aralık'ın da görevden alsa da 4 yıl gibi kısa süre de Nehhas Paşa tekrardan Başbakan olmuş ve 1945'te Arap Birliği'nin kuruluşunda önemli liderlik göstermiştir. 1945'te Arap Birliği'nin kurulması ile Pan-Arabist düşünce Arap coğrafyasında yer bulmaya başlamıştır. Bu sırada İngilizlerin desteği ile Filistin'e göç eden Yahudilerin Siyonist emelleri karşısında Arap devletleri arasındaki farkındalık artmıştır. 1947 yılında sonradan İsrail'in kurucu devlet başkanı olacak Menahem Begin önderliğindeki terör örgütü Irgun, İngiliz Filistin Yönetimi'nin merkezi olan Kudüs'te King David Otel'i'ne saldırıda bulunarak 91 kişiyi öldürmüştür.¹⁸⁰

¹⁷⁷ Albert Hourani, *Arap Halkları Tarihi*, Çev. Yavuz Alogan (İstanbul: İletişim Yayınları, 1997), 373.

¹⁷⁸ Fahir Armaoğlu, a.g.e., 159-161.

¹⁷⁹ Eden and Moustapha El-Nahas, a.g.m., 232.

¹⁸⁰ "Timeline of the Middle East in the 20th Century" <https://teachmideast.org/articles/timeline-of-the-middle-east-in-the-20th-century/> [Erişim Tarihi: 03.04.2023]

29 Kasım 1947’de Birleşmiş Milletler’de yapılan Taksim oylaması ile Filistin’in İngiliz Mandası altında Yahudi Devleti, Arap Devleti ve Kudüs Devleti olarak üçe bölünmesi onaylanmıştır.¹⁸¹ Bu kararın akabinde Filistin ve Yahudi tarafları arasında çatışmalar başlamış, 15 Mayıs 1948’de İngilizlerin Filistin’den çekilmesini takiben İsrail bağımsızlığını ilan edince, Mısır, Ürdün, Irak, Suriye ve Lübnan’ın oluşturduğu Arap kuvvetleri Filistin’e girerek Doğu Kudüs’e kadar ilerlemiştir. Bu hareketin amacı Deir Yasin bölgesinde Yahudilerin Filistinlilere uyguladıkları kanlı saldırıların engellenmesi, komşu Arap ülkelerinde büyüyen Filistinli mültecini krizi gerekçe gösterilmiş, kanun ve düzenin yeniden tesis edilmesi hedeflenmiştir. İsrail kuvvetleri de el-Halil Dağlarına kadar olan bölgeyi ele geçirerek Kudüs’e giden ana yolun kontrolünü sağlamış, Gazze şeridi haricindeki Necef Çölünü ele geçirmişlerdir.¹⁸² Böylece Arap milleti ilk kez ortak bir tehdide karşı birlik olmuşlar ve Pan-Arabizm ilk kez başarılı olmuştur.

BMGK tarafından arabulucu olarak seçilen İsveç Kızılhaç Teşkilat Başkanı Kont Folke Bernadotte’nin taraflar arasında ateşkes girişimleri de sonuçsuz kalmış, Bernadotte Kudüs’ün Yahudi kontrolündeki bölgede Stern teröristleri tarafından öldürülmüştür. İsraililerin Gazze, Han Yuris ve Rafa’yı ayırarak Sina Yarımadası’nın içine girmesi sonucu Mısır iç kamuoyu karışmaya başlamış, bu durum karşısında İngilizler harekete geçerek Mısır’la yapılan 1936 ittifaka dayanarak müdahale edeceğini belirtmesi üzeri İsrail çekilmek zorunda kalmıştır. Akabinde arabulucu çalışmaları sonrası 24 Şubat 1949’da İsrail, Mısır ile Genel Mütareke Antlaşması, 23 Mart 1949’da Lübnan ile Mütareke, 3 Nisan 1949’da Ürdün ile, 20 Haziran 1949’da da Suriye ile mütareke antlaşması imzalayarak bağımsızlığını deklare etmiştir. Mütareke antlaşmaları sonrasında da BM, 11 Mayıs 1949 tarihli 273 Sayılı karar ile İsrail’i BM üyeliğini kabul etmiştir. Savaşın sonunda 1 milyon Filistinli mülteci hale gelerek komşu Arap devletlerine sığınmışlardır.¹⁸³

1948 savaşı sonrası bölgenin korunmaya muhtaç olduğu gerçeği karşısında Arap milliyetçiliği yükselişe geçmiştir. Suriye’de 1949’da Genelkurmay başkanı Albay Çiçekli

¹⁸¹ “Resolution Adopted on the Report of the Ad Hoc Committee on the Palestinian Question (181)”, <https://documents-dds-ny.un.org/doc/RESOLUTION/GEN/NR0/038/88/PDF/NR003888.pdf?OpenElement> [Erişim Tarihi: 10.03.2023] 2-3.

¹⁸² “Arap-Israeli Wars” <https://www.britannica.com/event/Arab-Israeli-wars#ref340992> [Erişim Tarihi: 04.04.2023]

¹⁸³ Kamuran Gürün, *Dış İlişkiler ve Türk Politikası (1939’dan Günümüze)*, (Ankara, Siyasal Bilgiler Fakültesi, 1983), 303-304.

darbe ile başa geçmiş, Ürdün'de Kral Abdullah suikast sonucu öldürülmüş, Mısır'da 1952'de Kral Faruk Hür Subaylar Darbesi sonucu yerini altı aylık oğlu Kral Ahmed Fuat'a bir yıl sonra da yapılan seçimlerle General Necip'e bırakmıştır. Savaş sonrası Arap devletlerine karşı uygulanan silah ambargosunun kaldırılmasını müteakiben Mısır, Ürdün ve Irak'a silah satışı başlasa da bu durumun İsrail'i Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği ile yakınlaştıracaklarını iddia eden Fransa ve ABD'nin ısrarları sonucu İngiltere ile deklarasyon yayınlayarak silah satışına sınırlama getirilmiştir. Bu kararı Arap devletleri tehdit olarak algılamış, İsrail'i ortadan kaldırma imkanlarının yok edilmesi fikrine karşın Araplar Arası Müşterek Savunma İttifakı ve Ekonomik Paktını 13 Nisan 1950'de kurmuşlardır. Paktı, Mısır, Suudi Arabistan, Lübnan, Suriye ve Yemen kuruluşta, Irak 1951'de ve Ürdün ise 1952'de imzalamıştır.¹⁸⁴

Mısır Başbakanı Muhammed Nehhas Paşa 15 Ekim 1951'de 1936 yılında imzalanan Mısır-İngiltere anlaşmasının feshedilmiş olduğunu ve İngiliz korumasında olan Sudan ile Mısır'ın birleştiğini açıklamıştır. Bu karar neticesinde Mısır'da İngiliz karşıtlığı artmış, Mısır Polis teşkilatı ile İngiliz askerlerinin çatışması sonucu 41 Mısırlı, 3 İngiliz ölmüştür. 26 Ocak 1952'de Kahire'de polisin yabancıların oturduğu evlere, otellere saldırması sonucu Kral Faruk, Nehhas Paşayı görevden alarak yerine Ali Mahir Paşayı atamıştır. Bunun sonucunda Enver Sedat ve General Necip, İskenderiye'de Kral Faruk'a giderek Mısır'ı terk etmesini bildirmeleri ile Hür Subaylar Darbesinin temelleri atılmıştır.¹⁸⁵

26 Temmuz 1952'de Hür Subaylar Darbesiyle başa geçen Devrimci Komuta Konseyi, monarşi, İngiliz işgali ve Mısır'daki yabancı siyasi nüfuza karşı olarak darbeyi gerçekleştirdiğini açıklamıştır. Cemal Abdunasır, darbenin hedeflerini şöyle sıralamıştır; ilk hedef emperyalizmin ve onun Mısırlı hainler arasındaki elemanlarının yok edilmesi, ikinci hedef toprağa ve üzerinde yaşayanlara hükmeden feodalizmin sona erdirilmesi, üçüncü hedef bir zümrenin çıkarlarına hizmet eden tekelliliğin ve sermayenin hükümet üzerindeki kontrolünün sona erdirilmesi, dördüncü hedef ilk üç hedefin sonucu olan sömürü ve despotizmin yok edilerek sosyal adaletin tesis edilmesi, beşinci hedef güçlü bir ulusal ordu inşa etmek ve nihai hedef ise sağlam bir demokratik sistemin kurulmasıydı.¹⁸⁶ Konsey içerisinde Marksist subaylar, Müslüman Kardeşler mensubu subaylar ve Albay Cemal Abdunasır'ın başını çektiği Arap milliyetçisi olan subaylar

¹⁸⁴ A.g.e., 304-305.

¹⁸⁵ A.g.e., 311-312.

¹⁸⁶ Sara Salem, "Anticolonial Afterlives of Egypt – The politics of Hegemony", (Cambridge University Press, 2020), 120.

bulunmaktadır. Anti-komünist olan Cemal Abdülnasır, Mısır'ı Batı'dan tamamen bağımsız hale getirmek ana hedefini takip etmektedir. Devrim Komuta Konseyi, Nil Deltasında Mısır'ın en büyük tekstil fabrikasında isyan çıkaran işçileri tutuklayıp, ikisini idam edince protestolarda artış görülse de toprak reformunun açıklanması ile Mısır normale dönmüştür.¹⁸⁷

Toprak reformuna göre toprak sahipliği 200 fedanla sınırlandırılmakta, toprak sahibinin iki ya da daha fazla çocuğu varsa 100 fedan daha fazla toprağa sahip olma hakkı tanınmakta, el koyulan toprakların dağıtılmasına, hak sahiplerinin eski toprak sahiplerine yüzde 3 faizle 30 yıl boyunca taksit ödemesi ve toplamda Kraliyet ailesinin 178 bin fedan toprağının kamulaştırılmasına karar verilmiştir. Bu reform sayesinde tarım amaçlı kiralamalarda zorunlu indirim yapılması sonucu çiftçinin gelirinde yüzde 50 net gelir sağlanmış, reformların parlamenter rejim altında engellenmesinde rol oynayan büyük toprak sahiplerinin etkisi oldukça azaltılmış, korkulduğu gibi tarımsal üretimde de ciddi bir düşüşe neden olmamıştır.¹⁸⁸

Hür Subaylar, General Muhammed Necip'i monarşi karşıtı olduğu ve darbeyi ordu içerisinde popüler ve seçkin olduğu için başa getirerek darbenin ciddi bir görüntüye ulaşmasını sağlamayı hedeflemişlerdir. Necip'in uzlaşmacı, sakin ve lider karakterli oluşu ile Sudanlı olması Sudan politikası açısından müzakerelerde önemli bir figür olarak görülmüştür. Fakat başından beri ihtilalin asıl lider Cemal Abdülnasır'dı ki iktidar mücadelesine girmeye çalışsa da General Necip 1954 Ekim'inde istifa etti.¹⁸⁹ Vefd'li bakanlar ve Kral Faruk çevresindekileri mahkemelerle ve ev hapsiyle pasivize eden Hür Subaylar 16 Ocak 1953'te tüm siyasi partilerin feshedildiği, üç yıllığına tüm yönetimin ihtilal konseyine geçtiği ve kapatılan siyasi partilerin tüm fonlarına el konulduğunu açıklamıştır. Mart ayında Krallığı, haziran ayında da monarşi lağvedilmiş, "bey" ve "paşa" lakapları kaldırılmış ve Cumhuriyet resmen ilan edilmiştir.¹⁹⁰ Müslüman Kardeşler ise Hür Subayların rahatsız olduğu tek topluluk olarak kalmış bunda Müslüman Kardeşlerin darbeden lehine kazanımlar elde etmek ve iktidara ortak olmak istemesi ileri sürülmektedir. Hür Subaylar, Müslüman Kardeşlerin darbe sürecinde oynadığı rolün farkında olsa da iktidardan pay vermek istememekteydi. 1954'te Cemal Abdülnasır'a düzenlenen bir suikast teşebbüsünün faalinin Müslüman Kardeşler mensubu olduğu iddia

¹⁸⁷ Peter Mansfield, "Nasser and Nasserism." *International Journal* Vol.28 No.4 (1973): 672-673.

¹⁸⁸ A.g.m., 671-672.

¹⁸⁹ A.g.m., 674-675.

¹⁹⁰ A.g.m., 673, Kamuran Gürün, a.g.e., 312.

edilerek Müslüman Kardeşler suikasttan sorumlu tutuldu. Abdülnasır suikast girişiminden sonra Müslüman Kardeşler örgütünü yasaklamış, üyeleri tutuklamış ve binlerce üyesi ceza evine atılmıştır.¹⁹¹

Cemal Abdulnasır'ın ekonomi politikası ise sosyalizm temelli oluşmaktadır. Nasır'a göre sosyalizm olmadan ne ulusal bağımsızlık ne gerçek demokrasi ne de ekonomik anlamda gelişmiş bir ülke olmak mümkün değildir. Nasır sosyalizmin ekonomik yönünü şu şekilde tarif etmektedir; ulaşım ve lojistik hatları ile diğer kamu hizmetlerinin de tarif olduğu ekonomik altyapı kamu mülkiyetine geçmeli, sanayinin çoğunluğu kamunun elinde olmalı ve özel sanayi varsa da kamu sektörünün kontrollü altında olmalı, ithalatın tamamı ile ihracatın en az yüzde 75'i kamu mülkiyetinde olmalı, banka ve sigorta şirketleri kamu sektöründe yer almalı ve toprakta özel mülkiyet aile başına 100 fedan/60 dönüm ile sınırlandırılırken, toprağın sömüren sövmeyen olarak ayırım yapılması öngörülmektedir.¹⁹²

Dolayısıyla Nasır'ın 1961 kararnamesi ile gerçekleştirmeye başladığı reformları içeren Arap sosyalizmi olarak ifade ettiği sosyalizmi, Ortodoks sosyalizmden ayrılmaktadır. Nasır, İslam'a dair vurgular yaparak halkın kendisine karşı sempatisini güçlü kılmayı başarmış ve özel mülkiyet yolunu açarak orta ve üst sınıfın çekincelerini gidermiştir. Ateist devlet, proletarya diktatörlüğü, kollektif devlet çiftçiliğini reddederek, her alanda fırsat eşitliğine inandığını belirtirken bir taraftan da gereken mülk sahiplerine ağır vergi yükleme, toprak mülkiyetini sınırlandırma, büyük toprak sahiplerinin topraklarına el koyarak 3'te 1'ini tarım kooperatiflerine dönüştürme ve 3'te 2'sini topraksız köylüye dağıtmasını içeren reformlar geniş çaplı desteğe neden olmuştur.¹⁹³ Böylece Nasır, alt ve orta gelir grubuna mensup vatandaşlar, kamu personelleri ve köylü çiftçilerin desteğini alarak bir ittifak kurmuş ve rejimini meşrulaştırmaya çalışmıştır.¹⁹⁴

Nasır'ın Arap Sosyalizm'i olarak açıkladığı politikalarını Marksistler, zenginliğin radikal bir dağılımının sağlanmadığı ve eski burjuva tasfiye edilirken yerine teknokrat ve subaylardan oluşan yeni bir burjuvanın oluşturulduğu eleştirisi getirirken, sağcı ve liberaller ise oluşturulan muazzam ölçekteki devlet aygıtında bürokrasinin verimsiz

¹⁹¹ “Nâsır’dan Bugüne Mısır”, İlkay Meriç, <https://marksist.net/ilkay-meric/nasirdan-bugune-misir>, [Erişim Tarihi: 08.04.2023]

¹⁹² Peter Mansfield, a.g.m., 684.

¹⁹³ “Nâsır’dan Bugüne Mısır”, İlkay Meriç, <https://marksist.net/ilkay-meric/nasirdan-bugune-misir>, [Erişim Tarihi: 08.04.2023]

¹⁹⁴ Veysel Kurt, “Otoriter Arap Rejimlerinde Değişim, Süreklilik ve Ordu: Karşılaştırmalı Perspektiften Mısır ve Suriye” (Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2016), 99.

olacağını, sermayenin kaçabileceğini ve yurtdışındaki mali kredisinde düşüş yaşanabileceğine dikkat çekmişlerdir. Bu eleştirilere Nasır yönetimi 1956-1966 yılları arasında yüzde 6-7 oranındaki büyüme oranları, artan oranlı vergilendirme, Süveyş Kanalı İdaresi ve Mısır Devlet Petrol Şirketi gibi büyük devlet kuruluşlarının gelirlerini açıklayarak kamunun iyi yönetildiğini ve toprak reformunun başarılı olduğu cevabını vermişlerdir.¹⁹⁵

Kral Faruk'un İngilizlerle anlaşmaya varamadığı Süveyş krizi konusunu Hür Subaylar 19 Ekim 1954'te yaptığı anlaşma ile sonuca ulaşmıştır. Anlaşmaya göre İngilizler yirmi ay içerisinde Kanal bölgesindeki üslerinden çekileceklerdir. Bu duruma eş zamanda Mısır'ın Bağdat Paktına katılmasını reddetmesi ve Irak Başbakanı Nuri Sait Paşa'nın Arap Ligi'ni İngiltere ve Amerika'nın katılımıyla bir savunma paktına çevirme fikri Nasır'ın tepkisine yol açmış, Kahire'de düzenlenen Arap Ligi Dışişleri Bakanları toplantısında birlik dışında bir ülkeyle savunma paktı yapılmamasını önerse de Lübnan, Suriye, Ürdün ve Irak karşı çıkmışlardır. Bağdat Paktının imzalanmasını kendisine tehdit olarak gören İsrail ile paktın Arap birliğine zarar vereceğini ve İsrail'in işine yarayacağını düşünen Mısır arasındaki gerginlik sınırdaki vur kaç saldırıları savaşa evrilerek 1955'te iki ülke savaşa girmesine neden olmuştur. İngiltere'nin de savaşa girmesiyle birlikte Mısır, Suriye ve Suudi Arabistan'la Ekim 1955'te askeri bir ittifaka imza atmış, Bağdat Paktına Tunus, Fas ve Cezayir'inde Mısır'ın yanında yer alması Nasır'ı popüler hale getirmiştir.¹⁹⁶

Bu durum karşısında İngiltere ve ABD, Nasır'ın şahsi prestiji için önemli olan Asvan barajını finansmanını karşılamaktan vazgeçeceklerini 19-20 Temmuz 1956'da ilan edince Nasır 26 Temmuz 1956'da İskenderiye'de Süveyş kanalını devletleştirdiklerini açıklamıştır. Dönemin en büyük güçlerinden olan ABD ve İngiltere'ye karşı atılan bu adım sonucu Nasır, Mısırlıların gözünde ulusal bir kahramana evrilirken, Araplar için de doğal lider konumuna erişmiştir.¹⁹⁷ Bunun sonucunda İsrail, Fransa ve İngiltere arasında yapılan anlaşmaya göre 29 Ekim 1956'da Sina'dan saldırı başlatarak beş gün içinde Gazze'yi ele geçirerek Süveyş Kanalı'nın doğusundaki Sina yarımadasını işgal etmiş, İngiliz ve Fransız birlikleri kanala indirme yapmışlardır. ABD'nin taraflara baskısı ve 5 Kasım'da Sovyet Başkanı Bulgarin'in de işgalin durdurulmaması halinde roket saldırısı başlatacağı tehdidi sonucu saldırılar sona ermiştir. Mısır 1 Ocak 1957 günü 1954

¹⁹⁵ Peter Mansfield, a.g.m., 683-684.

¹⁹⁶ Kamuran Gürün, a.g.e., 314.

¹⁹⁷ A.g.e., 315.

Ekim’inde İngilizlerle yaptığı kanal anlaşmasını feshettiğini deklare etmiştir. Yenilen Mısır, savaşı kazanmış hüviyetine bürünmüş ve Nasır daha da popüler bir figür haline gelerek Pan-Arabizm’in lideri olmuştur.¹⁹⁸

1956 Savaşı esnasında Suriye Cumhurbaşkanı’nın Şükrü el-Kuvvetli, Rusya’da resmi ziyarette bulunurken Mısır’a yardım istemiş, Ruslar bu talebi reddetmiştir. Ruslar için 1956’da ki Macar isyanını önleme ve Doğu Avrupa’da Sovyet bloğunun dağılmasını önlemek ana hedeftir. ABD’nin sunmuş olduğu Eisenhower Doktrini’ni reddeden Mısır ve Suriye’de gelişen siyasi olaylarla sol ve milliyetçi taraftarlar popüler hale gelmişlerdir. Suriye Arap Baas Partisi liderlerinden, Baas içerisinde Sovyetler yanlısı Halid Bektaş aleyhtarı ve Nasır yanlısı olan Salahaddin Bitar tarafından Nasır’a iki devletin birleşmesi teklifini götürmesi ve bu teklifin kabul edilerek 1 Şubat 1958 gününde Birleşik Arap Cumhuriyeti kurulmuş, akabinde 19 Mayıs 1958’de de Ürdün-Irak bir birlik kurmuştur.

Ruslar, kendi destekçilerinin pasivize edilmesi nedeniyle Birleşik Arap Cumhuriyeti’nin kurulmasından rahatsızlarken, Suriye’deki milliyetçiler ise tüm siyasi partilerin kapatılması ve Nasır’ın kendi rejimini ve kadrolarını Suriye’ye yerleştirilmesinden ötürü huzursuzluk yaşamakta, kapatılan partiler yer altına çekilmektedir. Keza birleşmeden endişe duyan başta Suudi Arabistan olmak üzere diğer Arap devletleri yer altına inen partileri desteklemiştir. Baskılar sonucunda Suriye, 26 Eylül 1961’de Birleşik Arap Cumhuriyeti’nden ayrılmıştır. Nasır, aynı gün başlayan Yemen iç savaşında Suudi Arabistan’ın bu tutumuna karşılık milliyetçilerin karşısında solcu grupları askeri kuvvet ve siyaseten desteklemiştir. Bu politikası Nasır’ın Arap dünyasındaki prestijini etkilememiştir.¹⁹⁹

2 Haziran 1967’de Nasır, İsrail’in Kızıldeniz’e açılan kapısı olan Akabe Körfezi’nin Tiran Boğazı’nı kapatarak İsrail ve Mısır arasındaki tansiyonun artmasına neden olmuştur. Enver Sedat’ın hatıralarına göre Nasır’ın öngörüsü tutmuş ve İsrail 5 Haziran’da saldırıya geçmiştir. 1 saat içerisinde Mısır Hava Kuvvetlerinin karadaki birliklerini imha eden İsrail, 6 gün içerisinde Sina çölünü, Süveyş Kanalı’nın doğu yakasını ve Gazze Şeridi ile Kudüs’ü kontrolü altına almıştır.²⁰⁰ Bu kaybedişin altında Nasır’ın Vietnam’ı olarak görülen Yemen İç savaşına verdiği destek vardır. Nasır,

¹⁹⁸ “Arap-Israel Wars” <https://www.britannica.com/event/Arab-Israeli-wars#ref340993> [Erişim Tarihi: 05.04.2023], Kamüran Gürün, a.g.e., 317.

¹⁹⁹ A.g.e., 318-319.

²⁰⁰ A.g.e., 320-321.

Müttefikî Mareşal Abdul Hâkim Amer'i silahlı kuvvetlerin başına getirerek Orduyu kendisine sadık bir hale büründürmüş ve subayların itaatini kazanmış, orduyu Suriye'de olduğu gibi Sovyet mallarıyla çağdaştırmaya çalışsa da İsrail Ordusu'nun komuta, eğitim, teçhizat ve hizmetlerdeki savaşa hazır durumunu gibi önemli etmenleri yeterli derecede planlamaya dahil etmemiştir. Savaş öncesi SSCB ve CIA'de taraflara istihbarat sunması da tansiyonu arttırsa da her iki tarafında ontolojik güvensizliği savaşın patlamasına neden olmuştur. Savaş sonrası Nasır istifa etse de gelen destek karşısında fikrini değiştirmiştir.²⁰¹

Nasır halihazırda halkının yönetime katılımını değil, rızasını güvence altına almış, Pan-Arabizmin yüzü ve lideri olmuştur. Nasır, Arap milliyetçiliğini otoriter hükümet sistemi kurmada kullanmış, kitleleri kararlarını sorgulamayacak şekilde birleştirmeyi başarmış, 1967'deki ezici mağlubiyet dahi Nasır'ın karizmasını zedeleyememiştir. Suriye'yi Kahire'den yönetmeye çalışırken Mısır'ın siyasi gelişimi kesintiye uğramış, devrimin olumlu kazanımları olan büyük baraj, tarım reformu, eğitim, sağlık ve sosyal hizmetlerdeki gelişim duraksamış, yabancı egemenliğinin ortadan kaldırılması ve sanayileşme yoluyla ülkenin ekonomik ve kültürel açıdan Mısırlılaştırılması hızını kaybetmiştir.²⁰² Yemen başarısızlığı, Arap-İsrail çatışmasına barışçıl çözüm getirememesi, ordunun 1956 ve 1967 savaşlarındaki başarısızlıkları, tarım reformunun sürdürülebilir kılınamaması Nasır'ın uzun siyasi kariyerinde karizmatik liderliği dışında uygulanabilir ve sürdürülebilir bir güç ve meşruiyet tabanı oluşturamadığının kanıtı niteliğindedir.²⁰³ Mısır içindeki ve dışındaki kitlesel gücünü propaganda ile tesis etmekte olan Nasır, ulusal bağımsızlık ve ulusal saygınlık peşinde koşmuştur.²⁰⁴

Cemal Abdunasır, 28 Eylül 1970 günü geçirdiği kalp krizinden dolayı ölümünün üzerine, yerini Enver Sedat almıştır. 1967'deki 6 gün savaşındaki kaybettiği toprakları almak ve selefi olan Nasır'ın Arap dünyasındaki prestijinden sonra ün ve saygınlık kazanmak amacıyla Sedat, Ekim 1973'te Mısır ve Suriye'nin İsrail'e saldırmıştır. Yom Kippur Savaşı olarak adlandırılan bu savaşın özelliği, Yahudilerin kutsal günü olan Yom Kippur'da askerlerin oruç tuttuğu, radyo ve televizyon istasyonlarının kapalı olduğu bir gün olmasıdır. Bu nedenle İsrail güçleri saldırı hakkında istihbarat alamasa da Sovyet

²⁰¹ "1967 war: Six days that changed the Middle East" <https://www.bbc.com/news/world-middle-east-39960461> [Erişim Tarihi: 05.04.2023]

²⁰² Peter Mansfield, a.g.m., 687-688.

²⁰³ Fouad Ajami, "On Nasser and His Legacy" Journal of Peace Research, Vol. 11, No. 1, 1974, 41.

²⁰⁴ Fouad Ajami, a.g.m., 45.

silahlarıyla donanmış Arap ordularına karşı ABD'nin acil askeri yardım malzemeleri ile karşı koymayı yeniden başarmıştır. Buna karşın Arapların kontrolünde bulunan OPEC (Petrol İhraç Eden Ülkeler Örgütü), ABD'nin İsrail'e desteğini durdurması için baskı kurmak amacıyla ABD'ye petrol ihracını durdurmuştur.²⁰⁵ Bunun sonucunda Soğuk Savaş'ın hâkim güçleri araya girerek 16 günlük savaşı 26 Ekim 1973'te durdurmuş, İsrail önce Mısır'la sonra da Suriye ile ateşkes anlaşması imzalamıştır.²⁰⁶ Savaşı takip eden yıllarda gerçekleşen diplomatik toplantıların nihayetinde ABD Başkanı Jimmy Carter'ın ev sahipliğinde 17 Eylül 1978'de Mısır Başkanı Enver Sedat ile İsrail Başkanı Menahim Begin arasında Camp David anlaşması imzalanarak Mısır ve İsrail barıştırılmıştır.²⁰⁷

Camp David Anlaşması Mısır'ın Arap dünyasında edindiği lider rolünü altüst etmiş, "Arap dünyasına" yapılmış bir ihanet olarak görülmüştür. Camp David'in öngördüğü Mısır-İsrail barış anlaşması da 29 Mart 1979 günü imzalanmış, Arap Birliği üyeleri Sudan ve Umman Mısır'ı desteklemiş, Fas ise Mısır'a karşı pozisyonda yer almıştır. Ürdün Kralı Hüseyin'in çağrısıyla bir araya gelen 18 Arap birliği üye ülkesi, 27-31 Mart'ta toplanarak, Mısır'ı Arap Birliği, Arap Para Fonu, İslam Konferansı ve Petrol İhraç Eden Arap Ülkeleri Örgütü (OAPEC)'deki üyeliklerini askıya almıştır. Böylece Nasır'ın karizmatik önderliğinde Arap dünyasının lideri olan Mısır, Arap milletinin kurumsal oluşumlarından dışlanmıştır.²⁰⁸

Kendisine "mümin" başkan dedirten Enver Sedat, 1971'de anayasaya koydurduğu devletin resmi dini İslam ibaresi ile icraatlarını meşrulaştırma girişiminde bulunsa da el-Ezher başta olmak üzere şeriatın uygulanması taleplerini geri çevirerek İslami çevrelerin tepkisini üzerine çekmiştir. 1979 İran Devrimi'nden sonra İran Şahı Rıza Pehlevi'ye sığınma hakkı tanınması ve İsrail ile imzalanan Camp David Anlaşmalarının İslami olduğunu belgelemek için el-Ezher ulemasından fetva yayımlatması kendisine olan tepkileri azami noktaya çekmiştir. 1980'de de İslam hukukunun tek ana kaynak hale getirilmesine Kıptilerin rahatsızlığı sonrası oluşan gerginlik Haziran 1981'de yerini Kahire'de çıkan çatışmalara bırakmış çokça insan hayatını kaybetmiş, Kıpti liderler

²⁰⁵ "Cold War Rivalry Plays Out in 1973 Arab-Israeli War" <https://world101.cfr.org/rotw/middle-east/modern-history#cold-war-rivalry-plays-out-in-1973-arab-israeli-war> [Erişim Tarihi: 04.04.2023]

²⁰⁶ "Arap-Israel Wars" <https://www.britannica.com/event/Arab-Israeli-wars#ref340993> [Erişim Tarihi: 05.04.2023]

²⁰⁷ Behiye Mehtap Pardoğan, "Başlangıcından Bugüne Filistin Sorunu", (Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, 1993), 107.

²⁰⁸ A.g.t., 108.

tutuklanmıştır. 6 Ekim 1981’de 1973 Arap-İsrail savaşının yıl dönümünde zafer kutlamalarında Cihad örgütü tarafından suikasta uğrayarak hayatını kaybetmiştir.²⁰⁹

Sedat’ın suikasta uğraması sonucu saldırıda hayatta kalan Hava Kuvvetleri Komutanı Hüsnü Mübarek yeni Cumhurbaşkanı olmuştur. Mübarek döneminde Enver Sedat zamanı askıya alınan Arap Birliği üyeliğine 1989’da geri dönmüş, Irak-İran savaşından açıktan Irak’ı desteklemiş, Körfez savaşında da Irak’a karşı gelmiştir.²¹⁰ Hem İsrail’i hem de Filistin’i tanıyan tek Arap devleti olması sebebiyle müzakerelerin sürmesine destek vermiştir. Körfez savaşı sırasında Mısır’ın ABD başta olmak üzere Batı Dünyasına ve Körfez ülkelerine olan 20 milyar dolarlık borcu sildirmesi Mısır ekonomisini rahatlatmış. Mübarek döneminde rejimin güvenliği ana amaç olmuştur.²¹¹

3.5 Mısır’da Ordunun Siyasi Güç Haline Gelişi

23 Temmuz 1952’deki Hür Subaylar Darbesi sonrası Nasır’ın karizmatik liderliğiyle bütünleşen Arap milliyetçiliği, 1967’deki İsrail savaşından sonra yerini denge temelli Mısır Milliyetçiliğine bırakmıştır. 1954’te Mısır’ın ilk subay kökenli başkanı olan Cemal Abdunasır, Mısır’da ilerlemenin öncüsü ve sosyal adaletin sağlayıcı olarak görülmüştür. Eski rejim unsurlarının siyaset, ekonomi ve kültürel alanlardaki hâkimiyetlerini kırmak amacıyla Hür Subaylar hareketi hayatın her alanında dönüşüm başlatmıştır. Emperyalizmin işbirlikçisi olarak gördükleri feodallerle mücadele ederek sermayenin hükümet üzerindeki egemenliğini engellemek, sosyal adaleti sağlamak, güçlü bir ulusal ordu kurmak amacıyla²¹² olan Hür Subaylar hareketi 1961’de sosyalizmi resmi olarak kabul ettiklerini açıklayarak devletleşen fabrikaların ve özel şirketlerin yönetici kadrolarına ekseriyeti ordu mensupları olan yöneticiler atamıştır. Dolayısıyla Mısır Ordusu kurumsallaşma yoluna giderek monarşi sonrasında rejimin yapı taşlarından biri olmuştur.

Ordu bir taraftan üç yıllık geçiş sürecini Devrimci Komuta Konseyi talimatlarına göre yürütürken, bir taraftan da siyasal hayattaki varlığını arttırmıştır. Cemal Abdunasır ve Enver Sedat dönemindeki tüm devlet başkan yardımcılarının pozisyonları ordudan, başta

²⁰⁹ Hilal Görgün, “Enver Sedat” <https://islamansiklopedisi.org.tr/enver-sedat> [Erişim Tarihi: 04.04.2023]

²¹⁰ “Ortadoğu’nun Son Kurdu: Hüsnü Mübarek” <http://politikaakademisi.org/2020/04/06/ortadogunun-son-kurdu-husnu-mubarek/> [Erişim Tarihi: 04.04.2023]

²¹¹ Prof. Dr. Ahmet Uysal, “Hüsnü Mübarek’in siyasi mirası” <https://www.aa.com.tr/tr/analiz/husnu-mubarekin-siyasi-mirasi-/1748294> [Erişim Tarihi: 04.04.2023]

²¹² Özge Özkoç, “Otoriter Rejimin İnşası ve Sürekliliği: Mısır Ordusunun Siyasal Hayattaki Rolü Üzerine Bir Değerlendirme”, *The Turkish Yearbook of International Relations*, Vol. 51 (2020), 96.

savunma ve içişleri gibi kritik bakanlıklarda ya ordu mensupları ya da asker emeklisi yöneticiler getirilmiştir.²¹³ Bu atamalarda Nasır döneminde Mısır'ın İsrail'le devam eden savaş ve çatışmalardaki başarısızlıklar yadsınamayacak derecede etkili olmuştur.

Mısır Silahlı Kuvvetleri, Nasır döneminde Nasır'ın karizmatik liderliği, emperyalizmle mücadelesi ve topraksız köylüye toprak dağıtılmasını sağlayan toprak reformu ve İsrail ile olan savaş hali sayesinde kitle desteği sağlarken, kamu işletmelerinin kurulması, fabrika ve özel şirketlerin devletleşmesi sonucu da bürokrasideki varlığını arttırarak istihdamı sağlamıştır. 1952'de 350 bin kişilik memur sayısı, Nasır'ın öldüğü yıl 1970'te 1,2 milyon olarak varlığını devam ettirmiştir.²¹⁴

Askeri alanları ticari ortak girişimlerde öz sermaye olarak kullanma hakkı; devlet arazisinin kamu veya özel herhangi bir sivil şahıs ya da kuruluşça kullanılması için lisans verme ya da vermeme yetkisi; ücretsiz askeri işgücü kullanımı; gelir vergisi, emlak vergisi, gümrük vergileri ve diğer harç ile ücretlerden muafiyetler; piyasadan uygun döviz kurları alma hakkı; özel banka hesaplarında döviz tutabilme hakkı; hiçbir sivil kurum tarafından denetlenmeme hakkı; devlet kurumlarındaki emekli asker memurlar aracılığıyla sivil yatırımcıların ihtiyaç duyduğu bürokratik evrak işlerini hızlandırma veya geciktirme yetisine sahip olan Ordu, siyasal ve ekonomik olarak gayri resmi bir güce sahiptir. Mısır Ordusu, arazi, iş gücü, vergiler, enerji, döviz, denetim ve izinlerdeki muafiyetleri ile Mısır ekonomisinde rekabetsiz konumda bulunmaktadır.²¹⁵

Enver Sedat, Nasır'ın ölümünün ardından başa geçmesini takiben 1974'te ekonomide dışa açılma "infitah" olarak ifade edilen dönemde, neoliberalleşme sürecini başlatmıştır. Bu dönemde kalkınma politikaları terk edilmiş, ekonomi yabancı yatırımcılara açılmış ve IMF ile yürütülen yapısal uyum programları uygulanmaya konulmuştur.²¹⁶ Enver Sedat'ın ekonominin yanı sıra siyaseti de sivilleştirme hamleleri peşi sıra gelmiştir. Çok partili hayata geçiş çabaları, Nasırcıların siyasetten tasfiye girişimleri ve iktidardaki ordu mensuplarının izole edilmesi ile başlayan sivilleşme teknokratların devlet kadrolarına atanmasıyla devam etmiştir. 1973'teki savaş kabinesi dışında kabinedeki ordu

²¹³ Imad Harb, "The Egyptian Military in Politics: Disengagement and Accommodation?" *Middle East Journal*, Vol. 57, No. 2 (2003), 282-283.

²¹⁴ Özkoç, a.g.m., 98.

²¹⁵ Yezid Sayigh, "Owners of the Republic – An Anatomy of Egypt's Military Economic", (Carnegie Middle East Center, 2019), 33.

²¹⁶ Özkoç, a.g.m., 100.

mensuplarının sayısı giderek azalmış,²¹⁷ Nasır dönemindeki orandan yüzde 13 azalarak yüzde 7,5'e gerilemiştir.²¹⁸ Keza taşra valilerinin sayısında da radikal bir düşüş yaşayan Enver Sedat döneminde sivil teknokratların rolü arttırılmıştır.²¹⁹

Enver Sedat'ın Cumhurbalkanı olmasıyla birlikte 1974'te getirdiği inftah (ekonomik açılım) programı sonrası Arap Sanayileşme Örgütü (AIO) kuruldu. 1979'daki Camp David Anlaşması sonrası Süveyş Kanal bölgesinin yeniden ıslahında Mısır Silahlı Kuvvetleri başat rol oynamış ve bu durum Ulusal Hizmet Projeleri Organizasyonu (NSPO)'nun kurulmasıyla gelişmiştir.²²⁰ Enver Sedat döneminde atılan bu adımların Sedat dönemi sonrasında ordunun pozisyonunu korumaya sağladığını söylemek mümkündür. Ordu'nun bu dönemdeki sloganı “bir el silah taşır, bir el inşa eder” olmuştur.²²¹ Mübarek döneminde bu oluşumların işlevsellik kazandığını ve ülke yatırımlarının büyük bir kısmını kontrol etmesini sağlamış, ordu ve özel sektör arasında iş birliği sağlayarak kamudaki ordu mensupları özel sektöre önder-yol gösterici olmuşlar ve Mübarek döneminde bu iş birliğin devamını sağlamışlardır.²²²

Enver Sedat'ın İsrail ile barış anlaşmasını takiben ordunun siyasi hayattaki rolünün geri plana düştüğü izlenimi doğsa da aslında gerçekleşen sadece prestij olarak kayba uğradığıdır. Keza Enver Sedat suikastından hemen sonra Hüsnü Mübarek'in cumhurbaşkanı seçilmesi ve ordunun hegemonik konumunu devam ettirmek üzere uyumlu çalışmaları bunu tasdikler niteliktedir. Mübarek kendisi de bir asker olarak askeri kurumlara önem vermiştir. İktidarını oğlu Cemal Mübarek vasıtasıyla devam ettirme girişimi üzerine Ordunun rahatsızlığının ortaya çıkması ordunun siyasetteki ve ekonomideki rolünü de attırmıştır. Mübarek varisi olarak Cemal Mübarek'i öne çıkarma girişimi sonrası oluşan huzursuzluğu darbeye evrilmeden lehine çevirmek için bürokratik atama yoluna başvurmuştur. Oluşan tabloda 2005 yılında 26 il valisinden 14'ü emekli

²¹⁷ Mark N. Cooper, “The Demilitarization of Egyptian Cabinet,” *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 14, No. 2 (1982), 206-207.

²¹⁸ Elizabeth Picard, “Arab Military in Politics: From Revolutionary Plot to Authoritarian State,” *Beyond Coercion: The Durability of the Arab State Volume III*, ed. Adeed Dawisha and I. William Zartman (London/New York: Croom Helm, 1988): 125.

²¹⁹ Zeinab Abul-Magd, “The military”, *Adelphi Series* Vol. 55 No. 453-454 (2015), 57.

²²⁰ Yezid Sayigh, *Owners of the Republic – An Anatomy of Egypt's Military Economic*, (Carnegie Middle East Center, 2019), 23-25.

²²¹ Chérine Chams El-Dine, “The Military and Egypt's Transformation Process,” *SWP Comments*, German Institute for International and Security Affairs, February 2013, s. 2. [Erişim Tarihi: 03.03.2023]

²²² Özge Özkoç, a.g.m., 102.

ordu generali, özel kalem müdürleri ise emekli subaylardır.²²³ Dolayısıyla hem kamu sektörün de hem de askeri işletmelerde oluşan ayrı bir askeri yönetici ve idareci sınıfın oluşumu, elde edilen yüksek maaş ve emekli maaşları ordu mensuplarının bu makamlara yönelimlerini arttırmış, emeklilik sonrası planlarının ana noktası olmuştur. Dahası ordunun, sermaye ve otoritenin birleştiği noktalardaki güçlü konumunu pekiştirmesiyle sonuçlanmıştır. 2011 yılına gelindiğinde 27 il valisinden 18'i emekli ordu generali olurken bu iller genel itibariyle kritik ve geliri yüksek olan turizm illeri, Süveyş Kanalı'nın üç vilayeti ve İki Sina vilayetinin de içinde bulunduğu iller grubudur.²²⁴

Mübarek rejiminin başa geldiği 1981 yılından iktidardan ayrıldığı 25 Ocak 2011'e kadar Mısır'ı olağanüstü hâl ile yönetmesi ve atadığı 156 valinin 63 tanesinin general, 34 tanesinin de polis kökenli olması²²⁵ toplumsal olarak halkın iktidardan kopmasına ve protestolara başlamasına neden olmuştur. Bunun başlıca nedeni Mübarek rejiminin Ulusal Demokratik Partisi'ni kullanarak nepotizme dayanan ekonomik ve siyasal bir yapı ortaya koymasıdır ki polis devleti haline gelen Mısır, sistematik insan hakları ve işkencenin yaygınlaşması ile ünlenmiştir.²²⁶ Halk baskılara rağmen artan yoksulluk, gelir adaletsizliği, yolsuzluk ve nepotizme karşı olduğunu sokak eylemleri ile dile getirirken, yeter anlamına gelen Kifaye hareketi kurulmuştur. 2004'te yılda 266 protesto yapılırken, 2008'de 630, 2010 yılında ise günde 5 farklı mevkide protesto yapılır hale gelmiştir.²²⁷

Enver Sedat ve Hüsnü Mübarek dönemindeki hâkim parti UDP ve Abdulfettah es-Sisi döneminde hâkim parti Ulusal Gelecek Partisi rejimle ilişkileri bakımından önemlidir. UDP, Cemal Abdulnasır'ın mirasını silmek ve piyasa ekonomisi yoluyla liberalleşmek için Sedat tarafından kurulmuş, üyelerinin çoğu 1978'te dağıtılan Nasır'ın partisi Arap Sosyalist Birliği'nin üyeleridir. Mübarek döneminde UDP'nin önemi artmış, ahabap-çavuş kapitalizminin uygulandığı bir güç merkezi haline gelerek rejimin hem patronajı sağladığı hem de emellerini gerçekleştirdiği araca dönüşmüştür. 2011 Ocak Devrimiyle birlikte ordu, rejimin yeni yüzü olarak kendini gösterirken, bunda UDP'nin halk gözünde yozlaşmış bir seçkinler sınıfı olarak görülmesi etkili olmuştur. 2011 yılında feshedilen

²²³ Zeinab Abul-Magd, "The Egyptian Republic of Retired Generals," <https://foreignpolicy.com/2012/05/08/the-egyptian-republic-of-retired-generals/> [Erişim Tarihi: 10.05.2023]

²²⁴ Zeinab Abul-Magd, "The Egyptian military in politics and the economy: Recent history and current transition status", *Cmi Insight* (2013), 2.

²²⁵ Imad Harb, a.g.m., 284.

²²⁶ Özge Özkoç, a.g.m., 103-110.

²²⁷ Abdel Monem Said Aly, "State and Revolution in Egypt: The Paradox of Change and Politics," *Crown Center for Middle East Studies*, (2012), 34.

UDP'nin birçok elit seçkin üyesi ve destekçileri, geçmişte ASB'den UDP'ye kitlesel geçişin yaşanması gibi bu seferde UGP'ye katılım sağlamışlardır. UGP üyeleri şimdiye kadar herhangi bir bakanlık pozisyonuna yerleşmemesi ile UDP'den ayrılmaktadır. Sedat ve Mübarek'in aksine Sisi kendisini resmi olarak bir siyasi partiye bağlamamıştır. Bu sayede hem bağımsız siyasi etki kontrol ediliyor hem de cumhurbaşkanlığına karşı oluşması muhtemel öfkeyi üzerine çekecek yeni bir günah keçisi oluşturulmaktadır. Böylece Sisi iktidarını derinleştirmek için hem siyasi partilerin sivil tabanından azami düzeyde faydalanırken hem de bu tabandan uzaklaşmaya çalıştığını söylemek mümkündür.²²⁸

Ordu, protestolara sebep olan baskıcı rejimin ta kendisi olarak karşımıza çıkarken, 1981-1989 arası Mübarek dönemi Genelkurmay Başkanlığını yapan Abdulhalim Ebu Gazal, UDP'nin yönetici kadrosunda yer alarak pozisyonu açıkça rejimin yanında konumlandırmıştır.²²⁹ İktidarı babadan oğula geçişiyle ordu ve toplumun görüşleri ele alındığında her iki güç unsurunun da bu geçişi istemediği görülmektedir. Orta-üst sınıflar, burjuvazi ve gençler "reform" söylemlerini ciddiye almamaktadır. Wikileaks belgelerine göre ise 2007'de yayınlanan notta Ordu'nun askerlik tecrübesi olmayan Cemal Mübarek ile olan ilişkilerinin mesafeli olduğu belirtilirken, 2009'daki notta Ordu'nun Cemal Mübarek'i destekleyebileceğini işaret etmektedir.²³⁰ Dolayısıyla artan toplumsal ve Amerikan baskısı sonucu ordunun babadan oğula geçişe karşı şüpheli tavrı Mübarek'in indirilmesiyle son bulmuştur. Mübarek'i savunması beklenen ordu, Mübarek'i cumhuriyete ihanet suçuyla suçlamıştır.²³¹

Tahrir protestolarında ve Hüsnü Mübarek'in istifasına giden süreçte Mısır Ordusu'nun gerçek mühimmat kullanmayacağını açıklaması ve muhaliflere yakın bir tutum sergilemesinin aslında Ordu'nun elinde bulundurduğu mevcut gücünü kaybetmemek uğruna yaptığı bir ön alma olarak görülebilmektedir. Müesses nizamın ana sahibi olarak Mısır Ordusu, marjinalleşebilecek sokak hareketlerini meşru zeminde tutulmasını sağlamıştır. Şubat 2011'de Mübarek tarafından Silahlı Kuvvetler Yüksek Konseyi

²²⁸ "NDP to NFP: Rebranding or Restructuring Parliamentary Life in Egypt?" <https://timep.org/2021/06/17/ndp-to-nfp-rebranding-or-restructuring-parliamentary-life-in-egypt/> [07.11.2023]

²²⁹ Özkoç, a.g.m., s.104.

²³⁰ "Ce que WikiLeaks nous apprend sur l'Egypte de Mubarak" https://www.lexpress.fr/monde/afrique/ce-que-wikileaks-nous-apprend-sur-l-egypte-de-mubarak_956930.html [Erişim Tarihi: 05.04.2023]

²³¹ "Mübarek'in Düşüşü" <https://gergedan.press/mubarekin-dususu-9004/> [Erişim Tarihi: 02.04.2023]

(SKYK)'ne Mübarek ülkeyi yönetme görevinin vermiş²³², SKYK'de Müslüman Kardeşlerle iş birliğine giderek protestoların dozunu azaltmıştır.²³³

SKYK, devrim sonrasında ülkeyi altı aylık bir geçiş hükümetiyle yönetmeyi teklif etmesini takiben kitleler “Ordu ve halk tek yumruk” sloganı atmıştır.²³⁴ Şubat 2011 ile Haziran 2012 arasında Mısır, SKYK tarafından yönetilirken medya, güvenlik ve yargı dahil olmak üzere devlet üzerindeki kontrolü arttırırken, devlet ve kamudaki birçok pozisyona emekli general ve subaylar yerleştirilmiş ve askeri işletmeler genişletilmiştir. Ordunun, Müslüman kardeşlerle kurulan ittifak neticesinde yolsuzluk yapan subayların sivil mahkemelerde yargılanmaması kararı üzerine Haziran 2012’de yapılan seçimlerde yönetimi devrederek siyasi ve ekonomik ayrıcalıklarını korumuştur.²³⁵

Ordu kontrolünde seçimi kazanan Hürriyet ve Adalet Partisi lideri ve Nasır’dan o zamana kadar ilk sivil cumhurbaşkanı olan Mursi, ilk ulusla konuşmasına Mısır Ordusuna teşekkür ederek başlamıştır. Mursi, seçildiği zaman bakanlar kurulu başta olmak üzere diğer devlet kadrolarında yaptığı atamalarda emekli general ve subayları atayarak ittifakı sürdürdü. Fakat Ağustos 2012’de Sina’da çok sayıda askerin öldüğü çatışma sonrası Hüsnü Mübarek’in 20 yıllık Savunma Bakanı olan Tantavi’yi görevden alarak yerine General Sisi’yi getirmiştir.

Ekonomik önemi hem iktidar hem de ordu tarafından bilinen Süveyş Kanalı’nın küresel bir ekonomik merkez haline gelmesini öngören altyapı projesinin ordu tarafından yürütüleceği beklenirken, projenin Mursi’nin öngördüğü şekilde yapılacak olması iktidarda bölünmelere yol açmıştır.²³⁶ Paralel olarak 27 Haziran’da Temerrüd hareketinin organize ettiği protestolar ve Mursi destekçilerinin Rabia meydanına çıkması sonucu iki kitlenin karşı karşıya gelerek bir iç savaş ihtimalinin oluşması 1 Temmuz’da Mısır Ordusu “halkın taleplerinin karşılanmaması durumunda kendi yöntemleriyle sorunu çözeceklerine” dair açıklaması darbenin gerçekleşeceğini göstermiştir.²³⁷

²³² Cenker Korhan Demir, “Ordular Arap Ayaklanmalarına Neden Farklı Tepki Verdiler? Silahlı Kuvvetlerin Kararını Etkileyen Faktörler”, *Ortadoğu Etütleri*, Vol. 8, No. 1 (2016), 40.

²³³ Özge Özkoç, a.g.t., 10.

²³⁴ Zeinab Abul-Magd, “The Egyptian military in politics and the economy: Recent history and current transition status”, *Cmi Insights*, 3.

²³⁵ A.g.m., 3.

²³⁶ Özge Özkoç, a.g.m., 108.

²³⁷ Veyssel Kurt, “3 Temmuz Darbesi: Mısır’da Müesses Nizamın Yeniden Tesisi”, *Ortadoğu Analiz Dergisi*, C. 8 S. 76 (2016), 38.

Ordu, önce Süveyş Kanalı projesi, sonrasında da kitle protestoları sayesinde güç boşluğundan yararlanarak yönetime 3 Temmuz 2013'te kanlı bir şekilde el koymuştur. Böylece Mısır Ordusu, “yöneten ama yönetmeyen” pozisyonu kaybetmemiştir.²³⁸ Darbe sırasında diğer devlet güvenlik aygıtları tarafından net bir karşı koyuşun olmaması ordunun iyi bir planlama yürüttüğüne yorulmuş, Mursi'nin tutuklanması nedeniyle de darbe karşıtı blok lidersiz kalarak pasivize edilmiştir. Sisi, darbe bildirisini açıklamak üzere ekrana geldiğinde yanında El-Ezher Baş İmamı Ahmed El-Tayyip, Kıpti Patriği II. Tavadros ve muhalefet lideri Muhammed El Baradei bulunurken, Temerrüd hareketi liderleri ile Selefi Nur Partisi'de darbeye doğrudan destek vermiştir. Bu tablo ile darbenin uluslararası alanda meşrulaştırılmasını sağlayacak olan toplumsal mutabakat görüntüsü verilmiştir.²³⁹

2011 Devriminin ardından karşı devrimci bir güçle donatılarak kendisini sosyo-politik çatışmanın içerisinde diğer partiler gibi siyasi aktör olarak değil, düşmanlarına – Müslüman Kardeşlere – karşı hayatta kalma savaşında devletin temsilcisi olarak konumlandırıan Abdulfettah es-Sisi, Mısır ordusunun hakem ve sembolik gücünü başarılı şekilde kullanmıştır. Halbuki Mısır ordusu da çatışmanın merkezi bir tarafı iken devleti güvenlik aygıtını kullanarak savaş çağrısı yapmak Es-Sisi'ye popülerite ve güç kazandırmıştır. Bunda Müslüman Kardeşlerin Temmuz 2013 darbesinden sonra devlet güvenlik aygıtıyla çatışmaya girmesi, Mısır devlet için bulunmaz bir fırsat sunmuştur. 2011 Devrimi sonra bitkin hatta çöktüğü vurgulanan bir devletin tekrardan canlanması için koşullar uyuşmuştur. Propaganda ile Mısır ulusunun tarihsel hissiyatını ortadan kaldırmaya çalıştığı ifade edilen Müslüman Kardeşler'e karşı sokakta kızgınlık ve şeytanlaştırma artarak devam ederek milliyetçi bir söyleme evrilmiştir. Özel ve devlet medyası, rejimle uyumlu halde Müslüman Kardeşleri “Mısırsızlaştırmak” ve şeytanlaştırmak için iş birliği yapmıştır.²⁴⁰

Halkı siyasetten uzaklaştırmak ve kamu işlerini depolitize etmek, siyaseti güvencileştirmek için sert ve müdahaleci bir tavır takınan Es-Sisi devletçi anlatı üreterek Mısır'ın modern ulusunu koruyarak Libya, Suriye ve Irak'ta olduğu gibi devletin çökmesini engellemek ve dini anlatı üretmek heterodoks ve muhalif mezhep olan harici mensuplarını etkisizleştirmek amacıyla Ağustos 2013'te Ordu aracılığıyla Müslüman

²³⁸ Cenker Korhan Demir, a.g.m., 41.

²³⁹ Veysel Kurt, a.g.m., 38-39.

²⁴⁰ “How Did Sisi Reproduce Authoritarianism in Egypt?” <https://cihrs-rowaq.org/how-did-sisi-reproduce-authoritarianism-in-egypt/?lang=en> [09.11.2023]

Kardeşler'in Nahda ve Rabia meydanında gerçekleştirdiği oturma eylemlerine kanlı müdahalelerde bulunmuştur. Medya ve dini kurumlar aracılığıyla bu iki anlatının yayılması kolayca gerçekleşmiştir. Dindar ve muhafazakâr bir Müslüman olmakla kalmayıp kendisini kadınların, Kıptilerin ve diğer azınlıkların İslamcı aşırıcılığına karşı koruyucusu olarak tanıtan Es-Sisi, Kıpti Kilisesi'ni yanına çekerek tüm ulusun koruyucu rolünü pekiştirmeyi amaçlamıştır. 2014'te Cumhurbaşkanı seçildikten sonra "kimseye ödenmemiş bir borcum yok" diyerek borçlu olmadığını açıklayarak, herkesin adamı olma yolunda önemli bir adım atarak "Kıptilerin koruyucusu", "kadınların savunucusu", "devletin kurtarıcısı ve koruyucusu", "Mısır'ı korumak üzere görevli Mareşal", "Mısır'ı İslamcı karanlıktan koruyan entelektüellerin hamisi" ve El-Ezher ve Vakıflar Bakanlığı tarafından savunulan ılımlı İslam'ın "bir örneği" olarak sunulmuştur.²⁴¹

30 Haziran'dan SCAF'ın yönetime el koymasını Darbe olarak değil, Devrim olarak tanımlayan Sisi yönetimi, Müslüman Kardeşlere karşı oluşan Ulusal Kurtuluş Cephesi'ni örnek göstermektedir.²⁴² Buna göre farklı görüşteki siyasi partilerin bir araya geliş vatanın çıkarlarını korumak için atılan adımı temsil etmektedir. Liberal Anayasa Partisi, laik Konferans Partisi, Mısır Halk Akımı, Wafdf Partisi, Özgür Mısırlılar Partisi, Haysiyet Partisi, Mısır Özgürlük Partisi, Mısır Sosyal Demokrat Partisi, Kifaya Hareketi, 6 Nisan Gençlik Hareketi ve Maspero Gençlik Birliği'nden oluşmuştur. 2018'te 3 Temmuz 2013 ile 8 Haziran 2014 tarihleri arasında gerçekleşen katliamlara karşın parlamento üst düzey askeri personele işledikleri herhangi bir eylemle ilgili uluslararası kovuşturma da dahil olmakla cezai kovuşturmaya karşı koruma ve diplomatik dokunulmazlık sağlayan 161 sayılı "Silahlı Kuvvetlerin Üst Düzey Komutanlarına Muamele" yasasını çıkarmıştır. Böylece Silahlı Kuvvetler Yüksek Konseyi'nin izni olmadan hiçbir askeri personelin yasal soruşturma ve adli işlem geçirmesi engellenmiştir. 2020 Nisan ve Mayıs'ında Olağanüstü Hal Kanunu'nda değişiklik yapılarak emniyet ve askeri personele adli tutuklama görevlileriyle aynı hak ve görevlerle başkanın emirlerini yerine getirme yetkisi ile askeri savcılara askeri kuvvetler tarafından sevk edilen suçları soruşturma yetkisi verilerek ordunun yetkisi ve işlevleri genişletilmiştir.²⁴³

²⁴¹ "How Did Sisi Reproduce Authoritarianism in Egypt?" <https://cihrs-rowaq.org/how-did-sisi-reproduce-authoritarianism-in-egypt/?lang=en> [09.11.2023]

²⁴² "Political Parties In Egypt" <https://www.sis.gov.eg/section/10/258?lang=en-us> [Erişim Tarihi: 27.09.2023]

²⁴³ "Analysis – Eight Broken Promises: Eight Years after the Coup, al-Sisi Has Failed the Egyptian People" <https://dawnmena.org/analysis-eight-broken-promises-eight-years-after-the-coup-al-sisi-has-failed-the-egyptian-people/> [Erişim Tarihi: 07.11.2023]

Darbe sonrasında ordunun halkla ilişkiler departmanı 1973 savaşı sonrası ulusu kurtaran askerlerin ellerini selamlayan Teslam el-Ayadi “Eller Güvende Olsun” adlı şarkı yayınlanmıştır. Müslüman Kardeşler hükümetini deviren Mısır Ordusuna ithaf edilen bu şarkı Orduyu yüceltmektedir. Sözlerinde “Bu, hayatından vazgeçen, ülkemin adını taşıyan, onurumuzu koruyan kahramandır. Ülkemin ordusu güvende olsun. Sina’nın kumlarına sor. Hangi kan suladı onu? Yeğenimin ve akrabamın kanı mı? Yoksa arkadaşımın mı? Hayat bizi bir döngünün içine alırken, şefkat dolu bir ses şöyle dedi: Mısırlılara değen ellerimiz kesilsin. Ülkemin askeri güvende olsun”²⁴⁴ ile Mısırlılığın yüceltirken, Abdulfettah es-Sisi’yi Mısır’ı kurtaran kahraman olarak sunmaktadır. Kitlelerin desteği kazanmak için milliyetçi argümanın sunulduğu bu durumda subayların da desteği kazanılmıştır.²⁴⁵

Abdulfettah es-Sisi yönetime geldiğinde Ordu’nun Mısır’daki konumunu anlamak için 1979 yılında kurulan NSPO’nun kapasitesi ve bulunduğu sektörler ele alındığında daha iyi anlaşılacaktır. NSPO, Savunma bakanlığına bağlı olmakla birlikte kamu altyapı projelerin katkıda bulunmayı göreve edinmekte ve orta ile alt sınıflar için ucuz sivil mallar üretmeyi hedeflemiştir.²⁴⁶ Bu doğrultuda tavuk ve balık çiftlikleri, mekanik mezbahalar, ekmek fırınları, dondurulmuş sebze, makarna ve tekstil üreten fabrikalar başta olmak üzere birçok istihdam sağlayıcı kamu işletmeleri kurmuş, binlerce apartman, köprü, yol, okul ve hastane inşa etmiştir. Ordunun ekonomik alandaki pozisyonunu-nüfuzunu korumak ve açıklamak için kendi kendine yeterlilik, ulusal fiyat kontrolü ve refah gibi kavramlara başvurulmuştur.²⁴⁷ Askeri holdingler kimyasal maddeler, optikler, plastikler, gübre üretimi yapmışlar, madencilik, petrol, temizlik ve bakım şirketleri kurmuşlar, lüks cip, bilgisayar, motor, su, kanalizasyon ve gaz boru üretimine başlamışlardır.²⁴⁸ Genişleyen askeri sektör beraberinde kurumsallaşmada getirmiş, ordu mensupları doğal gaz ve petrol şirketleri başta olmak üzere, tüm ticari şirketlerin başına geçerek bir nevi sektörü militarize etmiş, Süveyş Kanalı’nın yöneticisi her daim emekli genelkurmay

²⁴⁴ “Common Sense in Egypt: Teslam El Ayadi” <https://www.egyptindependent.com/common-sense-egypt-teslam-el-ayadi/> [Erişim Tarihi: 04.04.2023]

²⁴⁵ Zeinab Abul-Magd, *The military*, 64.

²⁴⁶ Zeinab Abul-Magd, a.g.r., 2.

²⁴⁷ Zeinab Abul-Magd, a.g.m., 57.

²⁴⁸ Zeinab Abul-Magd, “The Generals’ Secret: Egypt’s Ambivalent Market” <https://carnegieendowment.org/sada/47137> [Erişim Tarihi: 11.04.2023]

başkanı olması gibi bir gelenek oluşturulmuş, Kızıldeniz limanlarının yöneticileri, deniz ve kara taşımacılığındaki tüm yönetici pozisyonları da emekli generallere ayrılmıştır.²⁴⁹

2000'lere gelindiğinde Hüsnü Mübarek'in oğlu Cemal Mübarek ve Mübarek'in kurmuş olduğu UDP öncülüğünde piyasadaki reformlardan faydalanan Mısır Silahlı Kuvvetleri, ağır sanayi ve ihracata yönelik tarım başta olmak üzere küreselleşme eğilimli projelere yatırıma başlamıştır. 2004'te Arap Sanayileşme Örgütü'nün demiryolu vagon fabrikası olan Semaf'ı satın alması ve 2005'te çelik fabrikası açması, NSPO'nun 2010'da çimento fabrikası inşasına başlaması, gübre başta olmak üzere Fayyum'da üretim tesisi inşası ve Asvan'da kurulan Nil Nehri boyunca hizmet verecek lojistik şirketinin kurulması bunlara örnek verilebilmektedir.²⁵⁰

Mübarek döneminde oluşan ekonomik durgunluk ve toplumsal huzursuzluğun protestolara yansması ve Ordu kontrolünde seçimlere gidilmesi, Mısır Silahlı Kuvvetleri'nin halk nezdindeki algısını açıklamaktadır. Seçimleri kazanan aday Müslüman Kardeşler üyesi Adalet ve Hürriyet Partisi lideri Muhammed Mursi 3 Temmuz 2013'te ordu darbesiyle indirilmiştir. Bu darbeye Muhammed Mursi'nin ordunun karlı işletmelerine, bürokrasideki pozisyonlarına ve dahası ordu yönetiminde yapmak istediği değişiklikler ile temel ekonomik krizler ve halk protestoları neden olmuştur. Dolayısıyla oluşturulan yeni hükümet hem Müslüman Kardeşlerin etkisini kırmak hem de ordunun çıkarlarını korumak için anayasayı değiştirme yoluna gitmiştir. Sonuç olarak mısır Anayasası Mursi'nin indirilmesinden sonra 2014'te ve 2019'da birtakım değişimlere uğramıştır. Bu değişimlerde ordu ile ilgili maddeler tezin ana temasını oluşturduğundan ilgili maddeler incelenecektir.

14-15 Ocak 2014'te gerçekleştirilen Anayasa referandumu ile yüzde 38,6'lık bir katılım oranı ve yüzde 98'lik evet sonucu ile anayasa kabul edilmiştir. 2014 anayasası, ordu, polis ve yargıya verdiği güç ile dikkat çekmiştir.²⁵¹ Müslüman Kardeşlerin boykot etmesi ile kabul edilen anayasa aynı zamanda elit egemenliğini de devamını sağlayan bir anayasa

²⁴⁹ Zeinab Abul-Magd, "The Egyptian Republic of Retired Generals," <https://foreignpolicy.com/2012/05/08/the-egyptian-republic-of-retired-generals/> [Erişim Tarihi: 10.05.2023]

²⁵⁰ Zeinab Abul-Magd, a.g.m., 58.

²⁵¹ "Egypt's new constitution gets 98% 'yes' vote" <https://www.theguardian.com/world/2014/jan/18/egypt-constitution-yes-vote-mohamed-morsi> [Erişim Tarihi: 08.04.2023]

özelliği taşımaktadır.²⁵² Anayasanın girişi incelendiğinde ordunun vatanın bağımsızlığını yeniden kazanmak üzere Mısır için özgürlük, insan onuru ve sosyal adalet çağrısıyla 25 Ocak 2011 devrimi ile 20 Haziran 2013 devriminin ezici halk çoğunluğuyla gerçekleştiği vurgusu iki olayı birbirine bağlayarak tek bir süreç olarak kabul edilmesi ve modern Mısır tarihinin doruk noktası olarak belirtilmiştir.²⁵³

2014 Anayasası, Mısır'ın bulunduğu konumu överek Nil'in denize döküldüğü, dünya ve medeniyet kültürlerinin buluşma noktası, deniz taşımacılığı ve ulaşımının kavşağı olarak görülmesi, Mısır'ı dinlerin beşiği olmakla ifade ederken Hz. Musa, Hz. İsa ve Hz. Muhammed'e vurgu yapılarak dinleri meydana getiren Sancak olarak ifade edilmesi Mısır kimliği kutsanmıştır.²⁵⁴ Devlet adını Mısır Arap Cumhuriyeti²⁵⁵, dinini İslam ve dilini Arapça²⁵⁶, başkentini Kahire²⁵⁷ olarak tanımlanırken Mısırlı kimliği Mısırlı bir anne veya babadan doğan herkesin hakkı olarak²⁵⁸ kabul edilmiştir. Devlete Mısır kültürel kimliğini korumakla görevlendiren²⁵⁹, Arapçaya veya Arapçadan tercümelemleri teşvik eden²⁶⁰ bu anayasa eğitimin amacını oldukça geniş kapsamda yer vermiştir; Mısırlının karakterini-ahlakını inşa etme, milli kimliğini koruma, bilimsel düşünme metodunu kökleştirme, kültürel ve manevi değerlendirme yerleştirme, hoşgörü ve ayrımcılık yasağı kavramlarını kullanmaktadır.²⁶¹

Savunma Bakanını atanmasıyla ilgili 2012 Anayasasının 195. maddesi, 2014 Anayasasının ve 234. maddeleri ele alınacaktır. 2012 anayasasının 195. maddesine ve 2014 Anayasasının 201. maddesine göre Savunma Bakanı aynı zamanda Genelkurmay Başkanı olurken, Bakan'ın ordu kadrolarından atanması ile 2012/147 ile 2014/153. maddelerine göre tüm askeri ve sivil görevlileri Cumhurbaşkanı atanması üzerine mutabık kalınırken, 2014/234. madde gereği Savunma Bakanı'nın Silahlı Kuvvetler

²⁵² “Why Egypt’s new constitution may not turn out as badly as you think”

<https://www.washingtonpost.com/news/monkey-cage/wp/2014/01/16/why-egypts-new-constitution-may-not-turn-out-as-badly-as-you-think/> [Erişim Tarihi: 08.04.2023]

²⁵³ “29 things you need to know about Egypt’s draft constitution” <https://www.al-monitor.com/originals/2013/12/egypts-new-proposed-constitution-sabry.html> [Erişim Tarihi: 08.04.2023]

²⁵⁴ “Egypt’s Constitution of 2014” https://www.constituteproject.org/constitution/Egypt_2014.pdf [Erişim Tarihi: 08.04.2023]

²⁵⁵ *Mısır Arap Cumhuriyeti Anayasası*, 2014, Md. 1.

²⁵⁶ *Mısır Arap Cumhuriyeti Anayasası*, 2014, Md. 2.

²⁵⁷ *Mısır Arap Cumhuriyeti Anayasası*, 2014, Md. 222.

²⁵⁸ *Mısır Arap Cumhuriyeti Anayasası*, 2014, Md. 6.

²⁵⁹ *Mısır Arap Cumhuriyeti Anayasası*, 2014, Md. 47.

²⁶⁰ *Mısır Arap Cumhuriyeti Anayasası*, 2014, Md. 48.

²⁶¹ *Mısır Arap Cumhuriyeti Anayasası*, 2014, Md. 19.

Yüksek Kurulu’ndan onay alarak atanması gerekmektedir. Böylece Orduya, sivil siyasete müdahalede bulunma hakkı tanınmaktadır.²⁶²

Ordunun asli gelirini oluşturan Askeri Bütçenin oluşturulmasıyla ilgili 2012/197. madde üyelerinin çoğunluğunun sivil olduğu bir Milli Savunma Konseyi kurulması gerekirken, 2014/203. madde uyarınca üyelerinin çoğunun ordu mensubu (Başbakan, Temsilciler Meclisi Başkanı, Savunma Bakanı, Dışişleri Bakanı, Maliye Bakanı, İçişleri Bakanı, Genel İstihbarat Servisi Başkanı, Silahlı Kuvvetler Personel Başkanı, Donanma Komutanı, Hava Kuvvetleri ve Hava Savunma Komutanı, Silahlı Kuvvetler Operasyon Şefi ve Askeri İstihbarat Başkanı) olduğu bir Milli Savunma Konseyi kurulması gerekmekte ve her iki madde de konseyin ülke güvenliğine ve bütçesine dair yöntemler geliştirmesini ve denetlemesini sağlamaktadır. Buradaki ayrıntı bütçeye karar verecek, denetleyecek ve geliştirmeye çalışacak olan Konsey, 2014 anayasası ile hem askerleşmiş olması hem de denetim yetkisini sivillerden alarak ordu mensuplarına vermiş olmasıdır.²⁶³

Askeri yargılamalar, otoriter rejimlerin ve köklü ordularının bulunduğu ülkelerde hassas bir konu olagelmıştır. 2012/198.maddesi sivillerin Silahlı kuvvetlere karşı işlediği suçlar dışında askeri mahkemelerde yargılanamazken, 2014/204.maddesi gereği sivillerinde askeri mahkemelerde yargılanabileceğini belirtirken, tüm askeri kurum ve ilgili kollarına yönelik suç oluşturan saldırılar, askeri envantere, askeri belgelere ve fabrikalara yapılan saldırılar ve bunlarla ilgili görevli askere personel yapılan saldırılarda siviller askeri mahkemelerde yargılanırlar. Böylece Enver Sedat döneminde uygulanmaya koyulan ve orduya aynı zamanda yargı gücü de veren bu karar, ilk sivil Cumhurbaşkanı olan Mursi döneminde zayıflatılmaya çalışılsa da yerine darbeye gelen ve Mursi’nin Savunma Bakanı olan Abdulfettah es-Sisi tarafından eski haline daha kapsamlı şekliyle döndürülmüştür.²⁶⁴

Abdulfettah es-Sisi, 3 Temmuz darbesini müteakiben 2014 yılında seçimlerde oyların yüzde 96,1’ini alarak Cumhurbaşkanı seçilirken, seçimlerde muhalif adayların tutuklanması ve seçimi boykotlar ile rekabetli bir yarış gerçekleşmemiştir. Katılımın

²⁶² İsmail Numan Telci, “Mısır’da Askeri Darbe Sonrası Süreç ve Yeni Anayasa.” *SETA*, 2014, 21.

“Armed Institutions in Egyptian Constitutions” <https://www.brookings.edu/opinions/armed-institutions-in-egyptian-constitutions/> [Erişim Tarihi: 08.04.2023]

²⁶³ “Mısır’ın 1971 Anayasası ile bugünün karşılaştırılması” <https://www.aljazeera.com.tr/dosya/misirin-1971-anayasasi-ile-bugunku-metnin-karsilastirilmesi> [Erişim Tarihi: 08.04.2023]

²⁶⁴ İsmail Numan Telci, a.g.m., 21. Zeinab Abul-Magd, a.g.m., 66.

yüzde 47 olduğu seçimde Sisi, 24,1 milyon olarak Cumhurbaşkanı seçilmiştir.²⁶⁵ 2018’de yapılan seçimlere olan katılım ise yüzde 41 iken, Sisi oyların yüzde 97’sini alarak ikinci kez cumhurbaşkanı seçilmiştir. 2014 ‘teki muhalif aday olma yolunda ilerleyen SKYK’nin ikinci adamı eski Genelkurmay Başkanı Sami Anan’ı Kahire’de gözaltına alınması, eski Başbakan Ahmed Şefik’in adaylıktan çektirilmesi ve BAE’ye sınır dışı edilmesi, seçimlerin boykot edilmesini savunanlardan Abdul Munim Futuh tutuklanarak terör listesine eklenmiş, Enver Sedat’ın yeğeni Muhammed Enver Sedat ise yarıştan çekilmiştir.²⁶⁶ Sisi’nin karşısında tek aday olan Musa Mustafa kalmıştır. 21,8 milyon alan Sisi’ye karşı Musa Mustafa 656 bin küsur oy almış, oyların yüzde 7,27’sine tekabül eden 1,8 milyon oyda geçersiz sayılmıştır.²⁶⁷

2019’daki anayasa referandumu ile 2014 anayasanın 140. maddesindeki cumhurbaşkanı görev süresi 4 yıl olmak ve adayın sadece bir kez görev yapmasını gerektirmekteyken, 2019’da kabul edilen anayasa değişikliğine göre Cumhurbaşkanlığı süresi 6 yıla çıkarılmıştır. 241. maddedeki düzenleme ile Sisi’nin görevi iki yıl uzatılmakta ve bir dönem için daha aday olmasına izin verilmektedir. Ordunun pozisyonu ise büyük altyapı projelerinden sorumlu olmaya devam ettirilirken, 200. maddenin değiştirilmesiyle ordunun görevine ülkenin güvenliğini sağlamak ibaresine ek olarak anayasayı ve demokrasiyi korumak, devletin temel direklerini ve sivil yapısını muhafaza etmek, halkın kazanımlarını ve bireylerin hak ve özgürlüklerini korumak ifadeleri eklenmiştir. Keza Sisi’nin ikinci dönemi sonunda kaldırılacak olan Savunma Bakanı’nın SKYK tarafından seçilmesi kararı devamı ile anayasaya geçirilmiştir.²⁶⁸ 22 Nisan 2019’ta yapılan referandum sonucu yüzde 88,8 evet (23,4 milyon oy)²⁶⁹ alarak anayasa değişiklikleri onaylanmıştır. Böylece hem Sisi hem de Ordu eskisine nazaran daha fazla özerklik alanı kazanarak sisteme hâkim olan güçlü pozisyonunu pekiştirmiştir.

10-12 Aralık 2023 tarihinde gerçekleştirilen seçimler sonucunda da Abdulfettah es-Sisi, oyların yüzde 89,6’sını alarak Cumhurbaşkanlığı’nda üçüncü dönemine başlamıştır.

²⁶⁵ “Egypt constitutional changes could mean Sisi rule until 2030” <https://www.bbc.com/news/world-middle-east-47947035> [Erişim Tarihi: 09.05.2023]

²⁶⁶ “Sisi wins landslide victory in Egypt election” <https://www.theguardian.com/world/2018/apr/02/sisi-poised-to-declare-landslide-victory-in-egypt-election> [Erişim Tarihi: 09.05.2023]

²⁶⁷ “Egypt’s Sisi wins 97 percent in election with no real opposition” <https://www.reuters.com/article/us-egypt-election-result-idUSKCN1H916A> [Erişim Tarihi: 09.05.2023]

²⁶⁸ “Egypt constitutional changes could mean Sisi rule until 2030” <https://www.bbc.com/news/world-middle-east-47947035> [Erişim Tarihi: 09.05.2023]

²⁶⁹ “Egypt Referendum 2019” <https://www.electionguide.org/elections/id/3258/> [Erişim Tarihi: 09.05.2023]

Mısır Milli Seçim Kurumu’nun katılımın yüzde 66,8 olarak açıkladığı seçimde 39 milyonu geçen oy alan Es-Sisi yeniden başkan seçilmiştir.²⁷⁰ Böylece on yıllık Abdulfettah es-Sisi dönemi uzamış ve Mısır Silahlı Kuvvetleri’nin ülke üzerindeki yönetiminin devamı sağlanmıştır.

²⁷⁰ “President Es-Sisi declared victorious in Egypt election”
<https://www.aljazeera.com/news/2023/12/18/president-Es-Sisi-declared-victorious-in-egyptian-election>
[Erişim Tarihi: 21.12.2023]

4.1 Kimlik

Mısır milliyetçiliğini bir kimlik hüviyetine büründüren Mehmet Ali Paşa, “Mısırlılık” ve “Vatan” vurgusuyla halkın orduya katılmasını sağlarken, modern devletin temellerini eğitim ile atmıştır. Mısır’da 1835’te açılan Dil Okulu, Mısır’ın siyasal düşüncesi şekillendirmede önemli bir merkez olmuştur. Avrupa’daki yayınları Arapçaya tercüme ederek hem tercümanlar yetiştirilmiş hem de milliyetçilik ideolojisi Mısır’a uyarlanmaya başlanmıştır. Bu dönemde basın-yayın temelli gelişen Mısır milliyetçiliğinin kökleri, İngiliz karşıtlığı, İslam yorumu ve Araplığa karşı oluşan fikirler çerçevesinde gelişmiştir. Dolayısıyla Arap milliyetçiliği ile Mısır Milliyetçiliği birbirinden ayrılmaya başlamıştır.²⁷¹

Bu ayrımın ilk temsilcisi Mısırlı öğrencilere Fransa’daki eğitimleri sırasında imamlık yapan ve aynı zamanda mütercim olan Rifâa et-Tahtâvî’dir (1801-1873) ki Montesquieu, Voltaire, Étienne Bonnot de Condillac ve J. J. Rousseau’dan etkilendiği bilinmektedir. Avrupa’nın pozitif bilimlerdeki ilericaliği karşısında çözümü İslam hukukuna aykırı olamayan hususların aktarılması düşüncesine sahip olan Tahtâvî, “Hubbû’l Vatan – Vatan Aşkısı”nın olmaması durumunda medeniyetin çürümeye mahkûm olduğunu ve Müslümanların tebaa yerine vatandaş olması gerektiği fikirlerini savunmaktadır.²⁷² Mısır’da edebi rönesansı başlatan şahsiyet olarak görülen Tahtâvî, hem İslam modernizmini hem de milliyetçilik unsurlarını taşısa da Arap milliyetçiliği ile İslam Birliği ilkesinden bağımsız düşünerek Mısır milliyetçiliğinin temelini atmıştır.²⁷³

Mısır’ın İslami dönemlerini fetret devri olarak adlandıran Hüseyin Mûnis (1912-1996) başta olmak üzere dönemin aydınları, Arapların ve İslam kültürünün antik dönem kültürünün unutulmasına sebep olduğunu ve bunun Mısır ile Suriye ve Irak’ta da yaşandığını vurgulayarak Arap ve İslam birikimini önemsememişlerdir. Bundaki amaçları Mısır’ı Arap dünyasından izole ederek Avrupa kültürü ve kimliği ile özdeşleştirmek istemeleridir. Rifâa et-Tahtâvî’nin liderliğini yaptığı grup, Napolyon

²⁷¹ Çağatay Okuyan, a.g.m., 164.

²⁷² Şentürk, a.g.e., 110-112.

²⁷³ Çağatay Okuyan, a.g.m., 164.

işgali döneminde Mısır'ın Akdenizlilik kimliğini öne çıkarmış ve Fransa temelli Avrupa ekseninde bir Mısır toplumu öngörmüşlerdir. Mısır kimliğini inşa ederken, Fransa'nın yönettiği Levant bölgesindeki benzerliklere yapılan vurgu dışında Araplığa değinmemişlerdir. Taha Hüseyin (1889-1973) ise Mısır'ın Arap olmadığını ve batı kültürünün tezahürü olduğunu açıkladığı “Mısır'da Kültürün Geleceği” adlı eserinde Avrupalı bir Mısır kimliği vurgusu yaparak deliller getirmeye çalışmıştır.²⁷⁴

Tâhâ Hüseyin önceleri reformist İslamcılardan etkilense de sonra bu görüşleri terk edip İslamsız Mısır düşüncesine önem vermiş bir Mısır milliyetçidir. Taha Hüseyin'e göre İslam kapitalizm ve sosyalizm arasındaki orta yoldur ve İslam dini Mısır milletinin inşası ve ulusal birliğinin güçlendirilmesinde önemli bir unsurdur. Bu nedenle okullarda Mısır milli tarihi kapsamında gelişen İslamiyet öğretilmesi gerektiğini, İslam'ın toplumu, siyaseti ve ekonomiyi yönlendiren yönlerini pasivize ederek sadece bireyin duygularını yönlendirmesini ve Mısır toplumunun tarihi gelişiminde olduğu gibi geleneksel din olarak kabul edilmesini savunur. Ayrıca medeniyet tartışmaları hakkında Mısır'ın kültürel bakımdan Doğu'ya değil, Batı'ya ait olduğunu iddia etmektedir. Hüseyin'e göre Batı, Mısır kültürünün var olmasına destek sunan Yunan felsefesi, roma hukuk ve siyasal örgütüyle Hristiyan ahlaki sentezidir. Hüseyin'e göre Mısır, antik dönemden beri Akdeniz kültür ve medeniyet havzasının inşasında olmuştur. Türkler'i medeniyet yıkıcı olarak lanse eden Taha Hüseyin, el-Ezher üniversitesinin İslam medeniyetini Türklere karşı koruduğunu iddia eder. Dahası İslamiyet'in Hristiyanlığı tamamladığı ve bunu İslam ile Hristiyanlığın aynı öze sahip olarak ve İslamiyet'in yeni ve farklı bir şey getirmeksizin ruhban sınıfı reddederek yaptığını savunur. Böylece Taha Hüseyin radikal bir batılılaşma örneği sunmaktadır.²⁷⁵

Kendisini Arap kültürü ve dilinden soyutlamayarak Dil'in milleti korumadaki işlevine dikkat çekerek Arapçaya önem atfetmektedir. Arapçayı mısır ulusu için dinden daha mühim ve birleştirici bir öge olarak kabul etmekte ve milli bir değer olduğunu açıklamaktadır. Ona göre Mısır milliyetçiliği yaygınlaştırılması için ırki veya dini milliyetçilik değil, bölgesel milliyetçilik ön plana çıkarılmalıdır. Dolayısıyla döneminde var olan Müslüman Kardeşler ve benzeri dini oluşumlar ile Cemal Abdunasır gibi Pan-Arabizm'in aktörlerini desteklememiş ve pan-Arabizmi reddetmiştir. Bassam Tibi, Taha

²⁷⁴ Gökhan Bozbaş, a.g.m., 110-111.

²⁷⁵ Şükran Fazlıoğlu, “Tâhâ Hüseyin” <https://islamansiklopedisi.org.tr/taha-huseyin> [Erişim Tarihi: 28.04.2023]

Hüseyin'i batı mukallidi olduğunu savunur.²⁷⁶ Onun dünya savaşından sonraki yapıcı yolunun inşasında yeniyi olduğu gibi desteklemek ve geçmişi ise gelecek planlarını bozmayacak şekilde dönüştürmek hedeflenmektedir. Geçmişi dönüştürmek mümkün değilse de terk etmek Taha Hüseyin için bir seçenektir.²⁷⁷

Mustafa Kâmil Paşa (1874-1908) ise İngiliz aleyhtarlığıyla üne kavuşmuş olan Mısır vatanperveri ve Mısır milliyetçilerdendir. Kimileri onu Mısır milliyetçiliğinin kurucusu olarak görmüş, kimileri de Pan-İslamist duygulara haiz aşırı milliyetçi bir kimse olarak tanımlamıştır.²⁷⁸ El-Liva ve el-Müeyyed gazetelerinin sahibi olan Mustafa Kamil²⁷⁹, amacının Mısır milli hareketini güçlendirmek olduğunu belirterek yayıncılık faaliyetlerinin yanı sıra bu yolda İslam'ı araç olarak görmekte ve Osmanlı Sultanını İslam halifesi olarak kabul etmektedir. Dolayısıyla çağdaşlarından ayrı olarak Mustafa Kamil'e göre İslam'ın modernleşmesi Mısır milli hareketine vereceği katkı ölçüsünce önem barındırmaktadır.²⁸⁰ Şubat 1908'deki veremden ölümü nedeni ile hem İmparatorluk'taki değişimi görememiş hem de Mısır için hedefledikleri yarım kalmıştır.²⁸¹

Mısır'ı Arap dünyasından izole etme ve Osmanlı'dan Mısır'ın bağımsızlığını kazanma niyetindeki Ahmed Lütfi es-Seyyid'de liberal yayınlarıyla ün kazanmış olan el-Ceride gazetesinde Mısırlılık vurgusunu ön plana almaktadır.²⁸² Vatan ve millet kavramlarını açıklarken dini etkiden ayrı tutularak yapılması gerektiğini vurgulayan Lütfi es-Seyyid, dini ve kültürel tanımlamaların vatani tehlikeye düşürebileceğinden bu yolu seçmiştir. Vatan mefhumunu Nil havzasını kapsayan Mısır ve Sudan'ın birleşmesi olarak tanımlamaktadır.²⁸³ Bu fikirler aynı zamanda zamanın aktörleri tarafından da desteklenmiş ve Mısır milliyetçiliği açısından siyasi kazanımlara yol açmıştır.

Mehmet Ali hanedanlığını İngiliz işbirlikçisi olarak gören ve İngiliz işgalinden rahatsız olan Ahmet Urabi Paşa, Mehmed Ali'nin torunu Hidiv İsmail'den duyulan memnuniyetsizlik nedeniyle 1879'da isyan çıkarmıştır. Urabi İsyanı ile "Mısır

²⁷⁶ Tibi, a.g.e., 270.

²⁷⁷ Şükran Fazlıoğlu, "Tâhâ Hüseyin" <https://islamansiklopedisi.org.tr/taha-huseyin> [Erişim Tarihi: 28.04.2023]

²⁷⁸ Zülal Zengin, Japon ve Mısır Modernleşmesinin Etkileşim Süreci: Mustafa Kâmil Paşa (1874-1908) Örneği, (Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Medeniyet Üniversitesi, 2016), 51.

²⁷⁹ Hilal Livaoglu Mengüç, "'Mısır Ahvali': II. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e İslâmcı Basında Mısır." *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* Cilt. 59 Sayı.59 (2020): 60.

²⁸⁰ Tibi, a.g.e., 258-259.

²⁸¹ Zengin, a.g.t., 54.

²⁸² Mengüç, a.g.m., 60.

²⁸³ Israel Gershoni and James P. Jankowski, *Redefining the Egyptian Nation, 1930-1945* (Cambridge: Cambridge University Press, 1995), 10-15.

Mısırlılarıdır” ifadesi yayılmış, milliyetçilik ile ordu kavramı iç içe geçmiştir. Ahmed Urabi Paşa’nın ordudaki Memlûk-Türk elitlere karşı Mısırlı çiftçi kökenli subayların atamalarının yapılması hususundaki ısrarlı görüşü, milliyetçi çerçevede gelişmiş ve çıkan karışıklıklar, 1882’de İngilizlerin Mısır’ı işgaliyle son bulmuştur.²⁸⁴ Britanya İşgaline karşı direniş kendi içinde milliyetçi bir unsur taşımışsa da tek bir güç haline gelmesi 1907 yılına dek sürmüştür. Gruplar arasındaki Britanya’nın çekilmesini savunanlar ile İslam modernizminin uhdesinde toplumsal ve entelektüel gelişmenin gerektiğini ve bu konuda Britanya’dan yararlanabileceğini düşünenler arasında ayrışma ortaya çıkmıştır.²⁸⁵

Takiben bu bloğu Sad Zağlul Paşa ve Vefd Partisi temsil etmiş, önce 1919 devrimi, ardından tek taraflı bağımsızlık ilanı ile hızlanan milliyetçi harekete öncülük etmişlerdir. Nihai bağımsızlık, 1952’de Nasır’ın kontrolünde Hür Subaylar Darbesiyle gerçekleşmiştir.²⁸⁶ Amatzia Baram’a göre Ortadoğu’daki bağımsızlık hareketleri Arap milliyetçiliğini kullanmışlarsa da asıl niyetleri doğrudan kendi bağımsızlığı ve kendi devletlerinin kurulması olmuştur. Dolayısıyla Mısır milliyetçiliği, Arap milliyetçiliğinin uhdesinde doğmuş ve liderleri, yıllar geçtikçe onu genel Arap hareketinden daha farklı kılan bir yola sokma ihtiyacı hissetmişlerdir.²⁸⁷

Mısır Milliyetçiliği kavramı Mısır ve Mısır kültürüne özgü olan, etnik, kültürel ve dine indirgenmeyen Mısır temelli milliyetçiliği ifade etmektedir. Çeşitli görüşler barındıran Mısır milliyetçiliğinde kültürel mirasa ve coğrafyaya yapılan vurgu belirleyicidir. Firavunlar, Yunan, Roma, Kıpti ve İslami döneme vurgu yapılarak medeniyet bakiyesi ön plana çıkarılmış ve kadimlik vurgulanmış; Akdeniz, Afrika ve Asya üçgeninde yapılan tanımlamalar ile de Mısır milliyetçiliğinin coğrafi boyutu vurgulanmıştır.²⁸⁸ Tarihçiler tarafından da Mısır’ın asli kimliği üzerine yapılan tanımlamalar dönemin siyasi konjonktürüne göre değişiklik göstermiştir. Mısır’ın milli bağımsızlığa giden yoldaki iki ana tartışma Mısır kimliğinin Firavun, Akdeniz ve Arap geçmişinden kaynaklandığını ve ne tamamen seküler ne de tamamen İslami olduğunu söyleyenler ile Mısır kimliğinin İslami geçmişinden kaynaklandığını söyleyenler arasındadır.²⁸⁹

²⁸⁴ Hilal Görgün, “Urâbî Paşa” <https://islamansiklopedisi.org.tr/urabi-pasa> [Erişim Tarihi: 05.11.2023]

²⁸⁵ Albert Hourani, Arap Halkları Tarihi, Çev. Yavuz Alogan (İstanbul: İletişim Yayınları, 1997), 365.

²⁸⁶ Heidi Morrison, “Nation-Building and Childhood in Early Twentieth Century Egypt” *The Ottoman Empire and its Heritage* (2016): 73.

²⁸⁷ Amatzia Baram, “Territorial Nationalism in the Middle East”, *Middle Eastern Studies*, Vol. 26, No. 4 (1990): 432.

²⁸⁸ Gökhan Bozbaş, a.g.m., 109.

²⁸⁹ Heidi Morrison, a.g.m., 80.

Nil Vadisi, mısır milliyetçiliğinin bölgesel milliyetçiliğe evrilmesinde ve coğrafya temelli milliyetçilik anlayışındaki en önemli unsurdur. Muhammed Hüseyin Heykel, Nil Vadisi'nin doğal ortamının binlerce yıldır değişmediği, bu nedenle dilleri, inançları ve ruhları rafine edenin doğa olduğunu belirterek sayısız nesiller tarafından Mısır'ı işgal edenlerin tüm ırksal özelliklerini kaybederek doğal ortamın gücüne boyun eğdiklerini ve tıpkı ataları olan Firavun döneminden beri Mısır'da yaşıyormuş gibi Mısırlı olduklarını ve modern Mısır ile antik Mısır arasında sağlam bir bağ olduğunu iddia etmiştir. Heykel'e göre Mısır ulusunun yaratıcısı Nil Vadisi ve çevresidir ki böylece Mısır ulusu geçmişten günümüze birleşik ve uyumlu bir ulusal organizma haline gelmiştir. Ona göre Nil Vadisi, tek bir "Mısır zihniyetini", tek bir "Mısır ruhunu", tek bir "Mısır dehasını" şekillendirmiş, tek bir "Mısır medeniyetini", tek bir "Mısır kültürünü" ve bunları somutlaştıran tek bir "Mısır kişiliğini" oluşturmuştur.²⁹⁰

Mısır'lı ünlü siyasi coğrafyacısı olan Cemal Hamdan (1928- 1993) meşhur eseri "Mısır'ın Kişiliği" adlı eseriyle coğrafyanın Mısır kimliği inşasında kullanılmasının en mühim örneklerindendir. İlk olarak Nil Deltası ve Nil Vadisinin Mısır Coğrafyasını oluşturduğunu detaylarıyla açıklamış, Nil'in Mısır topraklarının nasıl verimlileştirdiğini ele almış, Kuzey ve Güney Mısır'ın Nil ile aynı tarım sosyo-ekonomik ihtiyaçlara sahip ve benzer bir yaşam tarzına sahip olmasını sağladığını açıklamış, devamında Mısır'da Nil merkezli bir toplumun oluşmasına değinmiştir. Son iki bölümde ise bu toplum yapısının komşularından ayrı olarak tutarlı ülke sınırlarına ve yönetim yapısına sahip bir devletin ortaya çıkmasını sağladığını ve Mısır'a özgü olduğunu belirttiği bu özelliklerin Mısır'a kalıcılık kazandırdığını açıklamıştır.²⁹¹

Cemal Hamdan'ın bu eseri sayesinde Mısır'ın eşsiz bir karaktere sahip olduğu düşüncesi Mısır siyasi anlatısında demirbaş haline gelmiştir. Mısır'ın eşsizliği konusunda elit ve aydınlar tarafından görüşleri değerli bulunmuştur. Bunda kitabını 1967'deki Altı Gün Savaşı'ndaki İsrail'e karşı yaşanan yenilgiden sonra yayımlanması önemli yer teşkil etmektedir. Bir nevi fikirsel olarak bunalıma girmiş ve Arap milliyetçiliği hülyasında yıkıma uğrayan Mısır milleti tutunacak bir dal ararken Mısır milliyetçiliğine sarılarak hayatta kalmasını sağlamış ve Mısırlılara yeni bir ideal sunmuştur. Cemal Abdul Nasır'ın

²⁹⁰ Israel Gershoni and James P. Jankowski, *Egypt, Islam and Arab - the Search of Egyptian Nationhood*, (New York, Oxford Press, 1987), 134.

²⁹¹ "Modern Egypt – (XX) The personality of Egypt"
<https://english.ahram.org.eg/NewsContentP/50/489889/AlAhram-Weekly/Modern-Egypt-%E2%80%93-XX-The-personality-of-Egypt-.aspx> [Erişim Tarihi: 06.11.2023]

liderliğinde, siyasi ve kültürel merkezi olduğu birleşik bir Arap dünyası projesi yıkılmıştır. Bu durumda Cemal Hamdan'ın fikirleri yenilginin telafisi olmakla Mısır'ın bölgesel konumunun en düşük seviyede olduğu durumda dahi Mısır'ın önemini, eşsizliğini ve içsel gücünü hatırlatarak önemli bir yer tutmaktadır.²⁹²

Cemal Hamdan, Mısır'ın büyükbabası aracılığıyla Firavun, babası aracılığıyla da Arap olduğunu savunmaktadır.²⁹³ Cemal Hamdan Arap milliyetçiliğinin temel faktörleri ile Mısır'ın kişiliğini şekillendiren faktörler arasında uyumlu bir ilişki olduğuna inanmıştır. Laiklik düşüncesine toplumu ilerletecek ve ekonomik kalkınmaya güçlendirecek şekilde ele almış, laikliği bireysel bir dindarlık ve kollektif ruhtaki maneviyat ile çelişmeyen bir süreç olarak tasvir etmiştir.²⁹⁴ Dolayısıyla bu tutumu başta Ordu olmak üzere çoğu Mısırlı tarafından kabul görmesine katkı sağlamıştır.

Cemal Abdunasır'da Mısır'ı Arap, Afrika ve Akdeniz üçlüsünün bir parçası olarak tanımlarken, gücü elde edene kadar Arapların İslam ile olan bağlarına dikkat çekmiş, gücünü pekiştirdiğinde ise sade Arapçılık olarak değiştirerek Arap ulusu ve Arap birliği üzerine eğilmeye başlamıştır.²⁹⁵ Nasır iktidara geldiğinde Arap kimliğine vurgu yaparak pan-Arabizmi ön plana çıkarırken sömürge karşıtlığı ile Afrikalı kimliğine vurgu yapsa da bu tercihler netice de popülist söylem dışında somut çıktılar ortaya koyamamıştır.²⁹⁶ Nasır'ın halefi olan Enver Sedat ise Arap olmanın ve Arap alemdarlığının beraberinde getirdiği yük sonucu Mısırlılık bilincine yönelerek politikasında Mısır'ı önceleyerek eylemlerini meşrulaştırma yoluna başvurmuştur. Nasır'ın Araplık ve Arap dünyasına yönelik politikalarını cesurca eleştirmiş ve başta İsrail olmak üzere Batı dünyasıyla ilişkilerini geliştirirken, denge politikası amacıyla Arap milliyetçiliği ve Mısırlılık üzerine çıkar temelli politikalar inşa etmiştir.²⁹⁷ Akdeniz kimliğine vurgu yaparak Batı ile yaklaşarak ilişkileri derinleştirmeye çalışmış, pan-Arabizm davasından vazgeçmiştir.²⁹⁸

²⁹² “Modern Egypt – (XX) The personality of Egypt”

<https://english.ahram.org.eg/NewsContentP/50/489889/AlAhram-Weekly/Modern-Egypt-%E2%80%93-XX-The-personality-of-Egypt-.aspx> [Erişim Tarihi: 06.11.2023]

²⁹³ “الهوية المصرية بين الفرعونية والإسلامية/العربية” <https://maarefhekmiya.org/15489/egyptianidentity/> [Erişim Tarihi: 07.11.2023]

²⁹⁴ “Modern Egypt – (XX) The personality of Egypt”

<https://english.ahram.org.eg/NewsContentP/50/489889/AlAhram-Weekly/Modern-Egypt-%E2%80%93-XX-The-personality-of-Egypt-.aspx> [Erişim Tarihi: 06.11.2023]

²⁹⁵ Bassam Tibi, *Arab Nationalism: Between Islam And The Nation-State* (New York: Palgrave Macmillan, 1997), 182-183.

²⁹⁶ Mehmet Özkan, “Mısır Dış Politikası Nasıl Analiz Edilmeli? Yöntem, Soru(n)lar ve Açmazlar”, *Middle East Yearbook/Ortadoğu Yıllığı* (2013): 394.

²⁹⁷ Gökhan Bozbaş, a.g.m., 112.

²⁹⁸ Mehmet Özkan, a.g.m., 394.

1958’de Mısır ve Suriye “Birleşik Arap Cumhuriyeti” adında birleşse de 1961’de birliğin dağılmasına rağmen Mısır adı değiştirilmemiştir. 1971’de Cumhurbaşkanı Enver Sedat, Mısır’ın adını “Mısır Arap Cumhuriyeti” olarak değiştirmiştir.²⁹⁹

Hüsnü Mübarek döneminde ise otoriter bir rejimin tesisinde kullanılan olağanüstü hâl ile kitleleri organize etmek amacıyla kimlik politikaları Enver Sedat dönemi gibi denge politikası ile sürdürülmüştür. İslam ile Akdeniz kimliği arasında denge kurmaya çalışan Hüsnü Mübarek döneminin ilk yılı 1981’de Mısır Anayasası’nın 2. maddesindeki “şariat prensipleri, yasamanın temel kaynaklarından biridir” ibaresini “şariat prensipleri, yasamanın temel ana kaynağıdır” şeklinde değiştirilmiştir. 1990’larda Hristiyan Kıpti nüfusa karşı artan şiddet olaylarında devlet, politikasını Mısır Milliyetçiliği üzerine inşa ederek kapsayıcılığın ön plana çıkarmıştır. 2000’lerde de devam eden bu politika filmlerde de yer bulmuştur. 2008 yapımlı “Hasan ve Markus” adlı filmde Hristiyan ve Müslümanların karşılıklı empatisi için “hepimiz Mısırlıyız” ibaresi vurgulanmıştır.³⁰⁰

Mübarek’in ardından Müslüman Kardeşlerin iktidarında selefi örgütlerin “Arap Baharı” yerine “Sekülerlerin Kışı” ve “İslamcıların Baharı” kavramlarını kullanması, Müslüman Kardeşlerin Mısır’ı ihvanlaştıracığı ve ordunun çıkarlarının kaybedileceği hissine kapılması, Cumhurbaşkanı Muhammed Mursi’ye 3 Temmuz 2013’te darbe yapılmıştır.³⁰¹ Mursi’nin yerine geçen Abdulfettah es-Sisi’nin rejimi altında Mısırlılık siyasetine geri dönmüştür. Sisi’nin seçim sloganı “Çok yaşa Mısır” (Tahya Mısır) olması politikaları hakkında genel tutumunu açıklamıştır. 25 Ocak Devrimi sonrası İslamcı, Sol ve Liberal olarak kategorize edilen Mısır toplumsal yapısı, 3 Temmuz darbesinin ardında söylemde birleştirilerek tek kimlik altında Mısırlılık olarak ifade edilmiştir. Kıpti Katedralini ziyaret eden Sisi, Noel ayinine iştirak ederek, bulunduğu durumu “Dünya bizi Mısırlılar olarak görmelidir”, “Bizler Mısırlıyız ve kimseye hangi Mısırlı diye sordurtmayalım”, “ben halkımı nitelendirirken “Mısırlılar” kavramı dışında bir kavram kullanmayacağım” ve “bizler Mısırlıyız, sadece Mısırlıyız ve gerçek Mısırlıyız” sözleriyle Mısırlı kimliğinin barındırdığı kapsayıcılığa ve Mısır kimliğinin kapsayıcılığına vurguda bulunmuştur.³⁰²

²⁹⁹ Mozes Adiguna Setiyono, “From Pan-Arabism to Pharaonism: Egypt’s Gradual Change of National Identity during the Sisi Era”, *Global Strategies*, Vol. 17 No.2 (2023): 312.

³⁰⁰ Gökhan Bozbaş, a.g.m., 112.

³⁰¹ A.g.m. 113.

³⁰² “Mısır’da Kıptilerin Noel kutlamasında bir ilk” <https://www.youtube.com/watch?v=ht-RNTqlnGo> [Erişim Tarihi: 19.03.2023], “Sisi makes surprise Coptic Christmas visit” <https://english.alarabiya.net/News/middle-east/2015/01/07/Sisi-becomes-Egypt-s-first-president-to-attend-Coptic-Christmas> [Erişim Tarihi: 20.03.2023]

Cemal Abdulnasır'ın Mısır'ı Arap dünyasının merkezi olarak görmesine karşın Sisi tekil olarak Mısır milletini ele almış ve karşıt ilkeler ile millet fikrini güçlendirmeye odaklanmıştır. Mısır'ın İslami kimliğine vurgu yapan ve ümmet fikrinin savunucusu olan Müslüman Kardeşleri, Ulusal Diriliş Cephesini kullanarak önce hükümetten darbe ile indirmiş, sonra da terörist bir yapı olarak ilan ederek pasivize etmeye başlamıştır. Sisi, Müslüman Kardeşler'in yerine İslam'ın sert yorumu olarak ifade edilmekte olan selefi görüşü temsil eden el-Nur Partisi ile ilişkilerini güçlendirerek kimlik politikalarına meşruiyet kazandırmaya çalışmaktadır.³⁰³

Sisi'nin kimlik siyaseti incelendiğinde Mısır'ın en eski medeniyet olarak dünyanın annesi "ümmü'd dünya" olduğuna vurgu yapmakta ve yaklaşık 7 bin yıllık kayıtlı tarihe dikkat çekerek Mısır kimliğinin merkezine koymaktadır. Böylelikle hem Nasır'ın pan-Arabizm iddialarını hem de Müslüman Kardeşlerin Pan-İslamcı iddialarının geçmişte oynadığı rolü azaltarak günümüzde etkisizleştirmektedir. Bu doğrultuda 3 Nisan 2021'de gerçekleştirilen Altın Geçit Töreni ile 18 mumyalanmış kral ve 4 kraliçe, Kahire'deki Mısır Eski Eserler Müzesi'nden Yeni İdari Başkent'e taşınmış ve kostüm, araç ve süslemelerdeki tasarım firavunlar çağına yapılmıştır. Firavun Altın Geçidi'nde Antik Mısır ilahileri çalınmış, şarkı sözleri Luksor'daki Deir El-Shelwit Tapınağının duvarından alınmıştır. Bir diğer tören ise 1949'da başlanan ve Kasım 2021'de biten Luksor Tapınağı ile Karnak Tapınağı'nı birbirine bağlayan "Tanrının Yolu" olarak adlandırılan 3 kilometrelik antik yol, kumun altından gün yüzüne çıkarılarak restore edilmiş ve açılışı yapılmıştır. Açılışa 400'den fazla sanatçı Antik Mısır'da yapılan Opet festivalini canlandırmak için Firavun kostümleri giymiş, üç altın tekne ile geçit töreni yapılmıştır. Teknelerin içerisinde Antik Mısır tanrıları Amon-Ra, eşi Mut ve oğlu Khons'un heykelleri yerleştirilmiş ve orkestra tarafından Amon-Ra ilahisi çalınmıştır.³⁰⁴ Bu törenler turistik ve kültürel amaçlar takip etse de asıl vurgunun ideolojik olduğu tartışıla gelmiştir. Abdulfettah es-Sisi'nin farklı kültürel, tarihi ve siyasi anlatıları kullanarak yeni bir medeniyet inşa etmeye çalıştığı fikri oluşmuş, Mısır'ın kadim antik kültürünü canlandırarak Arap kimliğini terk edeceği öne sürülürken, Sisi'nin kademeli bir kimlik değişimi planladığını tartışmak mümkündür.³⁰⁵

³⁰³ "Egyptian Leadership in Historical Perspective: Abdel Fattah Es-Sisi & Gamal Abdel Nasser" <https://blogs.lse.ac.uk/iseih/2019/05/08/egyptian-leadership-in-historical-perspective-abdel-fattah-es-sisi-gamal-abdel-nasser/> [Erişim Tarihi: 03.11.2023]

³⁰⁴ Mozes Adiguna Setiyono, a.g.m., 318.

³⁰⁵ A.g.m., 308.

Robert Stock ise Es-Sisi'yi Horemheb'e benzetmektedir. Horemheb, çoktanrıçılığa karşı gelen ve tek tanrıçılığı başlatan antik Mısır firavunlarından Akhenaton'un (M.Ö. 1353-1336) ordusunu yöneten komutandır. Akhenaton'un diğer tanrılara inanları zülmetmesi ve kendi yandaşlarını ülke yönetiminde kilit pozisyonlarına yerleştirirken, ekonomi ve güvenliği ihmal etmesi nedeniyle Horemheb, Akhenaton'u devirmiştir. Mursi'nin siyasi kadrolara kendi yandaşlarını atadığını iddia eden Stock, aynı zamanda Mursi'nin Savunma Bakanı olan Abdel Fettah Es-Sisi'nin Mursi'ye darbe yapmasını Akhenaton ve Horemheb'in durumuna benzetmektedir.³⁰⁶

Horemheb, Tek tanrı olarak Güneş'e inanan Akhenaton'u devirerek yerine çocuk firavun Tutankhamun'u geçmesini sağlarken kendisi de firavun Ay'dan sonra firavun olmuştur. Tahta çıkışından sonra Aten kültünü ortadan kaldırmış ve yerine Amon-Ra kültünü getirmiş olan Horemheb, halefi II. Ramses'e güçlü ve istikrarlı bir yönetim yüzyılı bırakmış, Mısır'ın ulusal prestijini geri kazanmayı ve Mısır'daki refahı arttırmak için çabalamıştır. Mursi'yi firavun Akhenaton'a benzeten Stock, Mursi'nin Enver Sedat'a suikast düzenleyen Cemaat-i İslamiye üyesi Tarık el-Zomor'u 6 Ekim 1973 savaşının anma törenine davet etmesini, Cemaat-i İslamiye lideri Adil Muhammed el-Hayt'ı Luksor'a vali olarak atamasını, Beşar Esad'a karşı cihat ilan etme tehdidini, Etiyopya'daki baraja saldırma tehdidinde bulunan kabine üyelerini ve Sudan'a ihtilafli bölgedeki toprakları vermeyi düşünebileceğini – ki Mısırlılar için ülke topraklarının bir parçasının vermek affedilemez bir sapkınlıktır – belirtmesi ve Müslüman Kardeşlerin başkenti Kudüs olan bir halifelik düşüncesi Sisi'nin Horemheb ile aynı duygular içerisinde adım atması olarak yorumlamıştır. Bu eylem ve düşüncelerin hayat bulması sonucunda Mısır, İsrail ile hazır olmadığı bir savaşa girmek ve ulusal bağımsızlığını tehlikeye atmak durumunda kalacak ve “Mısır el-Mahrusa, Tanrı'nın koruduğu Mısır” lakabı geçersiz sayılacaktır. Mursi'nin görünüşte İslamcı referanslarının oluşturduğu etkiyle “vatansever” ve “dindar” savunma bakanı Es-Sisi ülkesinin iyiliği için harekete geçtiğini belirten Stock, Sisi'nin laik bir sivil hükümet oluşturduğunu ve dünyanın en eski ulusunu yönettiğini vurgulamaktadır.³⁰⁷

³⁰⁶ “Islamist or Nationalist: Who is Egypt's Mysterious New Pharaoh?”

<https://www.fpri.org/article/2013/10/islamist-or-nationalist-who-is-egypts-mysterious-new-pharaoh/>
[22.10.2023]

³⁰⁷ “Islamist or Nationalist: Who is Egypt's Mysterious New Pharaoh?”

<https://www.fpri.org/article/2013/10/islamist-or-nationalist-who-is-egypts-mysterious-new-pharaoh/>
[22.10.2023]

Mısır toplumu, dini olarak muhafazakardır ve din kimliklerinin temel bir parçasını oluşturmaktadır. Bu nedenle din hayatlarının pek çok yönünü kontrol etmektedir. Sisi’de bu durumun bilincinde olarak dindarlığı kendi siyasi amaçlarına hizmet edecek şekilde manipüle etmektedir. Rejimin temelinin ikinci ayağı çoğunluğun dini olmasında kaynaklı olarak İslamdır. Müslüman Kardeşler başta olmak üzere dinin toplumda çekici bir popülerliğinin olması ve dinin doğru yorumlanması konusundaki sert tartışmalar rejimin dini “millileştirmesi” için fırsat sunmuştur. Bunun için ülkedeki tüm dini otoritelerin rejimin kapsamına girmesini gerektirmiştir. Ve bunun sonucunda rejim başta Cuma hutbeleri olmak üzere vaaz ve fetvaları kontrol eder hale gelmiş, binlerce camiye kapatmış, binlerce vaizin lisansına el koymuş ve “dini söylem” üzerindeki otoritesini sağlamıştır.³⁰⁸

Dini kimliği iç siyaseti etkilemek, dini aktörleri dengelemek ve Müslüman ülkelerde dış etkilerini genişletmek için Nasır’dan Es-Sisi’ye İslam sürekli olarak kullanışlı bir araç haline gelmiştir. Bunda hiç şüphesiz Mısır’ın en büyük yumuşak güçlerinden biri olan bin yıldan fazladır eğitime devam eden “el-Ezher” kurumudur. Yürütme erkide El-Ezherin bu konumunda ötürü onu kontrol ve yönetmeye çalışmıştır. Es-Sisi’de selefleri gibi kurumunu kendi hedeflerine hizmet etmesi için kullanmaktadır. Fas’tan Endonezya’ya kadar önemli İslam alimleri yetiştirmiş, sömürgeye karşı direnişe katkı vermiş, yetiştirdiği insan kaynağıyla dünyanın dört bir yanına yayılmış olan kurum, modern Mısır tarihinde önemli bir yere sahiptir. Mısır’daki ikinci önemli İslami kurum olan ve Adalet Bakanlığının altında faaliyet yürüten Darul İfta, 1895 yılında fetva verme sürecini kurumsallaştırmak ve düzenlemek amacıyla kurulmuştur. 2011 Devrimi ile Silahlı Kuvvetler Yüksek Konseyi (SCAF), Müslüman Kardeşler ve selefi etkinin azaltılması amacıyla 103 sayılı kanunda değişiklik yaparak el-Ezher’e daha fazla özerklik ve güç vermiştir. Kıdemli Alimler Konseyi’nin yeniden yapılandırılarak El-Ezher’e baş imamını seçme ve baş müftüyü atama yetkisi verirken, 2014 anayasasıyla da el-Ezher’in “kendi işleri üzerinde münhasır yetkiye sahip bağımsız bir bilimsel İslami kurum” olduğunu ve el-Ezher baş imamının görevden alınamayacağını vurgulasa da mali ve idari kaynaklar açısından devlete bağımlıdır. Es-Sisi bu kurumları kontrol ederek Batı’daki imajını yenilemektedir. Kendisini “dini reformcu” olarak göstermek adına el-Ezher ile sürekli kriz içerisinde olan Es-Sisi, baş imam Şeyh Al-Tayyib’i kendi politikalarıyla uyumlu hale

³⁰⁸ Christian Achtriner, *Egyptian Foreign Relations Under Al-Sisi – External Alignments Since 2013* (Routledge, 2023), 40.

getirmek ve tam bağılılığını sağlamak istemektedir. Darul İfta müftüsü Şeyh Şevki Allam ise doğrudan Es-Sisi'nin itaatkâr bir destekçisi haline gelirken Darul İfta'yı da siyasallaştırmıştır. Es-Sisi, el-Ezher'den göremediği dini desteği, Darul İfta'dan sağlayarak iktidarını ve politikalarını meşrulaştırmaktadır. Şeyh Şevki Allam, Müslüman Kardeşleri terörist bir grup olarak ilan etmiş ve katılmanın haram (yasak) olduğunu ifade etmektedir.³⁰⁹

Mısırlı arkeolog ve eski Mısır Kültür Bakanı Zahi Hawass, Es-Sisi'yi ikiye bölünen Mısır'ı birleştiren Firavun II.Mentuhotep'e benzeterek bölünmüş Mısır'ı birleştireceğini ifade etmiştir. Firavunlardan örnek verilirken aynı zamanda bu olgunun Mısır'ın doğuştan gelen bir tür ulusal özelliği olduğu izlenimi desteklenmektedir.³¹⁰

Batılı sömürgeci algıya göre ise antik Mısır uygarlığı, Roma ve Yunanistan'la öngörülen ırksal ve kültürel bağlar nedeniyle Avrupa mirasının bir parçasıydı. Sömürgeci işgal ile Kıpti ve İslam medeniyetleri kasıtlı olarak ayrıldı ve böylece Mısır'ın kültürel kimliğinde bir süreksizlik oluşturuldu. Antik Mısır'ı İslam ve Kıpti medeniyeti ile ilişkilendiren çağdaş Mısırlılara yabancı bir uygarlık gibi görünmesine neden olundu. Mısır Bilim, 1919 Devrimi'ne dek bu tohumları atmış olması, Mısırlıların kendi miraslarının araştırılması ve incelenmesini geciktirmiş, Avrupa tarafından tasarlanmıştır. Devrim sonrası Avrupa'dan kalan miras, Mısır ulusal hareketi tarafından Mısırlılaştırılmaya başlandı. Milliyetçi Vefd Partisinin Başkanı Sa'd Zağlul Paşa, Firavun Tutankhamon'un hazinelerinin İngiltere'ye kaçırılmasını engelleyerek antik Mısır mirasının Mısır Milliyetçiliği şekillendirmedeki rolünü merkezileştirdi. Es-Sisi'nin öngördüğü yeni cumhuriyet, Mısır'ı çeşitli medeniyetlerin devamı olarak sunmayı öncelemektedir. Firavun, Helenistik, Kıpti ve İslami dönem eserlerinin Firavunların Altın Geçit Töreninde sergilenmesi bunu desteklemektedir. Dolayısıyla Mısır kimliği yeniden kavramsallaştırılmaktadır. Bu tören, oluşturulmak istenen kimlik hakkında sembol ve simgelerin görselini oluşturmaktadır.³¹¹

³⁰⁹ “Sisi’s Appropriation of Islam Undermines Egypt’s Religious Soft Power” <https://berkleycenter.georgetown.edu/posts/sisi-s-appropriation-of-islam-undermines-egypt-s-religious-soft-power> [11.11.2023]

³¹⁰ “Egypt’s pharaoh illusion” <https://www.aljazeera.com/opinions/2016/5/19/egypts-pharaoh-illusion> [24.09.2023]

³¹¹ “The return of the pharaohs: The rise of Egypt’s civilization-state” <https://www.mei.edu/publications/return-pharaohs-rise-egypts-civilization-state> [Erişim Tarihi: 19.11.2023]

İslami uyanışın ve Arap milliyetçiliğinin öncülüğünü yapmış olan Mısır, yayıncılık, askeriye ve entelektüel kapasite olarak bölge devletlerinden daha önde gelmektedir. Fawaz Gerges'in Mısır'ı Arap dünyasının anahtarı olarak görmesi Mısır'ın önemini göstermektedir.³¹² Önceleri kapsayıcı dil kullanarak Arap milliyetçiliğinin merkezi olan Mısır'da diktatoryal rejimlerin başa gelerek bekalarını sürdürme çabaları sonucu uyguladığı sınırlamalar entelektüel açılım yapacak zihinleri engellemiş ve açılım yapacak ne bir aydın ne de bir siyasi elit bırakmıştır.³¹³

4.2 Eğitim

Tarım, eğitim ve adalet sistemindeki reformları ve sanayileşme çabalarıyla Modern Mısır'ın kurucusu olarak Mehmed Ali Paşa kabul edilmektedir. Fabrikalar, hastaneler ve okullar açan Mehmed Ali Paşa, Mısır ordusunu da sistemin merkezine koymuştur. Tüm bu gelişmelerin ordu için yapıldığı belirten Zürcher, devlet ile askeri kesim arasındaki bağa vurgu yaparak Mısır'ın askeri bir devlete sahip olduğunu vurgulamıştır. Bu dönüşümün yapı taşı olarak Orduyu kullanan Mehmed Ali Paşa, köylüyü askere alarak eğitmiş ve anavatanın koruma fırsatı vermiş, askerlerin kimliklerini keşfederek önce Mısırlı olduklarını, ikinci olarak Müslüman veya Osmanlı olduğunu anlama fırsatı vermiştir. M. Rifaat Bey bu durumu “Yüzyıllardır toprağa bağlanmış ve özgürlükleri ellerinden alınmış olan köylüler, en sonunda hiçlikten kurtarılacak ve Selahaddin'in zamanından beri ilk kez, onlara yurttaşlık ve milliyetçilik ile ilgili temel dersler öğretilcekti” şeklinde açıklamışlardır.³¹⁴

Mehmet Ali Paşa bu amaçlarla gelenek ve alışkanlıkları öğrenmek için Avrupa'ya uzmanlar gönderilmiş, çocukların askere alınması sağlanarak ordunun tam kontrollü bir yapıya ve kalıtsal bir yönetim sistemine geçişi temin edilmiştir. Çocukların askerlik hizmetine alınması, ulus inşası için elzem görülmektedir.³¹⁵ Bu yöntem sadece Mısır'da değil, birçok bağımsızlık peşinde ve ulus-devletleşmek isteyen topluluklar tarafından da kullanılmıştır. 1816'da İspanya'dan bağımsızlığını kazanan Arjantin'de Rosas rejimi potansiyel bir sosyal düzensizlik kaynağı olarak görülen alt sınıfın çocuklarını orduya

³¹² Fawaz Gerges, “Egyptian-Israeli Relations Turn Sour”, *Foreign Affairs*, Cilt 74. No. 3 (1995): 78.

³¹³ Mehmet Özkan, “Mısır Dış Politikası Nasıl Analiz Edilmeli? Yöntem, Soru(n)lar ve Açmazlar”, *Middle East Yearbook/Ortadoğu Yıllığı* (2013): 409.

³¹⁴ Eric Jan Zürcher, “Devletin Silahlanması ve Ortadoğu'da ve Orta Asya'da Zorunlu Askerlik (1775-1925)”, Çev. M.Tanju Akad, (İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2003), 66.

³¹⁵ Heidi Morrison, a.g.m., 75.

katmış, 1868’de Japonya’daki Meiji yönetimi Batı emperyalizmine karşı halkın birlik olması adına merkezi bir okul sistemi oluşturmuştur. Mısır’da ise 1837’e gelindiğinde erkekler, 1873’te de kızlar için sayılı devlet okulu bulunmaktadır. Bunda devletin çocuk işçileri kullanarak İngiliz şirketlere Nil vadisinde pamuk yetiştirmesi önemli bir rol oynamıştır. Çocuklar eğitim yerine devlet baskısı ve feodaller aracılığıyla çalıştırılmıştır. 1924’te Mısır’ın yarı-özerk bir statüye dönüşmesini takiben çocuklara okullara katılımın zorunlu hale getirilmesi sonucu çocuk işçi de azalmıştır.³¹⁶

Muhammed Ali Paşa döneminde toplumu eğitmek için askerlik politikası Hür Subaylar Devrimi sonrası daha profesyonel bir yapıya bürünmüştür. Mehmed Ali Paşa döneminde temelleri atılmış olan Mısır Silahlı Kuvvetlerinin ana eğitim kurumu Mısır Askeri Akademisi 1811’de kurulmuş, merkezi Kahire’de bulunmaktadır. Kral I. Faruk döneminde Mısır Donanma Akademisi 1946’da kurulmuş, merkezi Ebu Qir’de bulunmakta, Mısır Hava Akademisi 1951 yılında kurulmuş, merkezi Şarkiye’de bulunmakta ve “İman, Fedakârlık ve Zafer” sloganını kullanmaktadır. 1958’de Cemal Abdunasır’ın yönetiminde Mısır Askeri Teknoloji Koleji kurulmuş, merkezi Kahire’de bulunmakta ve “İnanç, Bilim ve Eylem” sloganını kullanmaktadır. Nasır Yüksek Askeri Akademisi 1965’te kurulmuş, merkezi Gize’de bulunmakta ve “Fikir, İnanç ve Zafer” sloganını kullanmaktadır. Enver Sedat döneminde ise Mısır Hava Savunma Akademisi 1974’te kurulmuş, merkezi Ebu Qir’de bulunmaktadır.³¹⁷

Sosyal hareketlilik ve statü yükselişinin garantisi, özel sektördeki işsizlik ve maaşları karşısında ordu kaynaklarının göreceli üstünlüğü ve faydaları Mısır ordusunu çekici kılmaktadır. Harp Akademileri, alımlarda erkek olmayı, lise veya üniversiteden yeni mezun olmayı, başka bir vatandaşlığa sahip olmamayı, bekar olmayı, siyasi faaliyet geçmişi olmaması ve saygın bir aileden olma özellikleri aranmaktadır. Dolayısıyla alımlarda yaşam deneyimi az olan adayların seçildiği görülmektedir. Bu gereksinimler aracılığıyla askeri yaşama kolaylıkla uyum sağlayabilecek adaylar seçilmekte ve aşırı milliyetçi ve köktendinci anlatıları (mevcut islamcı anlatıları devletin lehine iş birliği yaptırarak) birleştiren eşsiz bir savaşçı ahlakına açık olan bir başvuru havuzu

³¹⁶ A.g.m., 74-75.

³¹⁷ “Military Schools in Egypt” <https://militaryschooldirectory.com/egypt-egyptian-air-academy/> [Erişim Tarihi: 12.11.2023]

oluşturmaktadır. Böylece kuruma sadakat inşa edilirken, subaylara hem ulusun koruyucusu hem de efendileri olduğu fikri işlenmektedir.³¹⁸

Askeri müfredat akademilerde uzmanlık alanları dışında sivil üniversitelerden ayrışmamakta ve fen bilimleri, matematik bilimleri ve bilgi teknolojileri bölümleri temelinde oluşturulmaktadır. İlk iki yıl teori eğitimleri, üçüncü yıl ise pratik ağırlıklı dersler işlense de saha komutanlıklarındaki görev ve emirlere yönelik teknik ve taktik eğitimin gereksinimleri karşılamaktan uzak olduğu tartışılmaktadır. Askeri müfredatta liderlik gelişiminin profesyonel standartlardan ziyade maçoluk ve babacanlık kapsamında ele alınmaktadır. Bu eğitimin sahaya yansımalarına ise Mısırlı subayların etkili yönetim ve teknik uzmanlık yoluyla konumlarını pekiştirmek yerine rütbe ve kurumsal otoriteye dayanarak gerçekleştirdikleri görülmektedir. Emir komuta zinciri, birlik ruhu ve operasyonel ihtiyaçlarda bu durumun birim performanslarına etkisi olumsuz olmaktadır. Yetersiz görülen subayların acemi er ve astsubaylara karşı sergiledikleri başarısız liderlik becerileri amirleri tarafından güven kaybına neden olmakta ve kuvvetlerde mikro yönetim sorunları oluşturmaktadır. Subayların bu durumu astsubaylarında kırılğan, teknik açıdan yetersiz ve deneyimsiz olmasına neden olmakta ve askerlere danışan olma durumu refakatçi bir konuma geçerek adapte eksikliği, protokolle dogmatik bağların kurulmasına ve hızlı aksiyon alınamaması sonucunu doğurmuştur. Mısır subayları yine de ülkede önemli birçok avantaja sahip olarak gücünü muhafaza etmekte ve rejimi korumaktadır. Asgari ücretin iki katından fazla maaş almaları, özel sağlık sigortaları, daire ve araç alımı için subaylara sübvansiyon sağlanması, emeklilik sonrası ordunun şirketlerindeki kıdemli pozisyon ve devlet koruması halen Mısır ordusunu çekici kılmaktadır.³¹⁹

Zorunlu Askerlik mevzuatı incelendiğinde ise Mısır Anayasası'nın 86. Maddesine göre askerlik hizmeti zorunludur. Askerlik hizmeti, Askerlik ve Ulusal Hizmet Kanunu (127/1980 sayılı) ile düzenlenmektedir. Mısır Arap Cumhuriyeti vatandaşı olan tüm erkekler 18-30 yaş arası silahlı kuvvetler, polis kuvvetlerinde ya da cezaevinde askerlik hizmetlerini tamamlamak zorundadır. Kadınların askerlik hizmeti zorunlu değildir. Askerlik hizmetinin süresi 36 ay olarak kabul edilmiş ve her askere aylık 250 EGP (Mısır Paundu) verilmektedir. Tıbbi gerekçeler, tek oğul olma durumu, bazı çift uyruklu vatandaşları, daimî devlet pozisyonunda çalışan erkekler vb. durumlarda askerlik hizmeti

³¹⁸ "Egypt's Military Leadership Deficit" <https://newlinesinstitute.org/state-resilience-fragility/civil-military-relations/egypts-military-leadership-deficit/> [Erişim Tarihi: 17.08.2023]

³¹⁹ "Egypt's Military Leadership Deficit" <https://newlinesinstitute.org/state-resilience-fragility/civil-military-relations/egypts-military-leadership-deficit/> [Erişim Tarihi: 17.08.2023]

muafiyeti oluşabilmektedir. Ordudaki çeşitli görevlendirmeler mevcut kuvvetler altında askerler başlıca Sina dahil olmak üzere askeri görevleri yürütürken, elçilik koruma, hükümet tarafından işletilen fabrikalarda, ofislerde, otellerde ve şirketlerde de çalışmak üzere yarı sivil görevlere gönderilebilmektedirler.³²⁰

Arap ordularının sahip olduğu halk desteğini tarihsel olarak modernleştirici, birleştirici ve otokratik sistemleri reforme edici ve toplumdaki yeniliklere öncülük edici rollerini ön plana çıkaran akademisyenler orduların aynı zamanda toplum üzerindeki rollerini de açıklamışlardır. Mısır Ordusu, Mısır halkının hepsini temsil ettiğini iddia etmektedir. Ordudaki personelin ortalama yüzde 65'i zorunlu askerlik ile orduya katılan askerlerden oluşmaktadır.³²¹ Üç aylı acemi eğitimi sonrası askerler savaş bölgeleri dahil gerekli birliklere gönderilmektedir. Askere katılımda yasadışı İslami militan gruplara üye olanlar askerlik hizmetinin dışında tutulmaktadır.³²²

Mısırlı Kıptiler, Ermeniler ve Yahudilerde zorunlu askerlik kapsamında silah altına alınmaktadır. Kariyer memurluğuna geçiş yapmak istediklerinde doğal engellerle karşılaştıklarını belirtirlerken, Müslüman askerler Kıpti bir subaydan emir almak istemedikleri belirtilmiştir. Bedeviler ise hem askerlikten muaf değildirler hem de askere alınmamaktadırlar. Bunda bedevilere duyulan güvensizlik ana sebep olurken, bedevilerin kayıt dışı faaliyetlerde bulunma, yasadışı yollarla kaçakçılık yapma eğilimleri bu güvensizliğin temellerini oluşturmaktadır.³²³ Böylece Mısır Ordusunu tanımlamak gerektiğinde, bedevi ve Müslüman Kardeşler üyesi olmayan Sünni Müslüman çoğunluktan oluştuğunu ve orta-alt sınıfa mensup geçmişten geldiklerini söylemek mümkündür.

Mısır ordusu ülkeyi birleştiren kurum olduğunu iddia etmektedir. Meşruiyetini Mısır toplumunun homojenliğinden ve zorunlu askerlik yasasından alan Mısır ordusu toplumu ulusal temsiliyeti üzerine bina etmektedir. Ordudaki kariyer fırsatları alt sınıftan gelmekte olan vasıfsız askerler için yatayken, eğitilmiş kariyer subayları olan orta sınıfa

³²⁰ The Independent Advisory Group on Country Information, "Egypt: Military Service", November 2019, Version 2.

https://assets.publishing.service.gov.uk/media/64424f828b86bb0013f1b6d4/EGY_CPIN_Military_service.pdf [Erişim Tarihi: 04.04.2023]

³²¹ Ebtisam Hussein and Claudia De Martino, "Egypt's Military Post-2011: Playing Politics without Internal Cracks." *Contemporary Arab Affairs* Vol. 12 No.1 (2019): 60.

³²² "Conscription in Egypt", http://www.wri-irg.org/en/programmes/world_survey/reports/Egypt [Erişim Tarihi: 02.03.2023]

³²³ Ebtisam Hussein and Claudia De Martino, a.g.m.,60.

ait askerler için dikeydir. Üst sınıf askeri personel olmak için başta Müslüman Kardeşler ve cihatçı gruplarla ilişkisinin olmadığı, bedevi olmayan, Sünni Müslüman olan ve Askeri İstihbarat Dairesi (MID)'in soruşturmalarında ordunun üst kademelerine yükselmek mümkündür. Bu tarz bir yeterlilikten geçilmesinin sebebi üst düzey ordu yönetiminin uyumunun yükselmesini sağlamaktadır.³²⁴

Mısır milliyetçi reformcuları ile aydınları bir taraftan İngiliz işgaline karşı halkı bilinçlendirirken bir taraftan da reformların devamını sağlayacak kitleleri oluşturan çocukların esnek olan zihin dünyalarına hitap etmeye çalışmışlardır. Muhammed Abduh insan ruhunu toprağa benzeterek, körpe iken bakımı yapılmaz ve işlenmezse hiçbir sonuç vermeyeceğini iddia etmiş, Rıfaa el-Tahtavi'nin Mısırlı çocukların bedensel, ahlaki ve zihni beslenim olarak üç şekilde eğitilmesini savunmuştur. Bu besinlerden birisinin eksik olması halinde o çocuğun yetişkin olduğunda eksik kalacağını, büyük aklın büyük bir ahlak olmadan etkisiz olacağını belirterek iyi ahlakın çok çalışmak ve alçak gönüllülük olduğunu ifade etmiştir.³²⁵

Mısır'da eğitim bakanlığı da yapmış olan Taha Hüseyin'de çocuklara Mısır'ın dilini, tarihini ve coğrafyasını öğretmek ve varlıklarını gelişmesini, düşünmesini sağlamak yönünde tavsiye yazılar yazmıştır. Taha Hüseyin, küçük çocuğun zihninin zayıf, fikri bozuk, düşüncesi yanlış şekillenmiş, anlamayan ve karar veremeyen, karşılaştığı her şeyden etkilenmeye hazır ve kendisine hâkim olan her şeye itaat ederek büyüdüğünde kendi ve ulusu için sosyal bir tehlike olduğunu vurgulayarak çocuğun gelişiminde devlete yönetici bir rol biçmiştir. Ülkeyi eğitmek için kitlelere güvenmediğini, bunu devletin yapmasını savunmuş ve halkın kendi kendine bunun yapamayacağını düşünmüştür. Ona göre Mısırlıların yüzde 20'si eğitilmiş, diğerleri cahildir. Çocukların bakımını devletinde müdahil olması sonucu değişen çocukluk algısıyla büyüyen devlet algısı arasında bir sinerji ortaya çıkmıştır. Bugünkü Mısır eğitim kurumlarının gelişimi bu sinerjiyle oluşmuştur.³²⁶ Foucault toplumun ve çocukların kabul ettiği normalleşmiş davranış türünün okullar aracılığıyla dayatıldığını ifade ederken, bu okullar aracılığıyla modern devlet, çocukların yaşamlarına müdahale ederek geleceğin bilgili, modern, yetenekli ve sadık vatandaşlarını üretmeye çalışırlar.³²⁷

³²⁴ A.g.m., 61.

³²⁵ A.g.m., 75-76.

³²⁶ A.g.m., 78.

³²⁷ Mark A. Jones, *Children as Treasures: Childhood and the Middle Class in Early Twentieth Century Japan* (Cambridge: Harvard University Press, 2010), 3.

Bu amaç doğrultusunda milliyetçiler, eğitim ve eğitimin aracı olarak gördükleri basın aracılığıyla Mısır neslini devlete kazandırılmasının sağlayacak modern bilgi ve teknoloji konusunda bilgili, İngilizlere karşı koyabilecek güçte yetiştirmeyi hedeflemişlerdir. Bu doğrultuda Mısır’da çıkan ilk çocuk dergileri bilim odaklı olmuşlardır. Mısır kimliğini inşa ederken kullanılan diğer bir yol ise ortak bir mirasa sahip olduklarıdır. Çocuklara dağıtılan Öğüt adlı el kitabında Mısır’ı anne ve babanızı sevdiğiniz gibi sevmelisiniz ibaresi geçmektedir. Firavun döneminin altın çağı olarak gören Haravi tarafından çocuk yayınlarında piramitler, sfenks, firavun bayramları ve Nil Kasrı hakkında eserler koleksiyonu ve şiirler yazılmış, piramitler Mısır’ın çalışma ve bilimin anası olduğunu gösterdiğine dair yönlendirmelerde bulunmuşlardır.³²⁸

Sisi döneminde ise 20 milyon öğrencisiyle Mısır, Ortadoğu’nun en büyük okul sistemine sahiptir. Eğitim sisteminin dört seviyeye ayrıldığı Mısır’da dört ila beş yaş arası okul öncesi, altı ila 11 yaş arası ilköğretim 12 ila 17 yaş arası ortaöğretim ve 18 yaşından itibaren yükseköğretim eğitimi verilmektedir. Okul öncesi, ilköğretim ve ortaöğretim tüm öğrenciler için zorunludur.³²⁹ Dünya Bankasının tanımlamasına göre Mısır’da “Öğrenim Yoksulluğu” mevcuttur. Sisi yönetimi “Eğitim 2.0” vizyonu ile bu sorunu çözmeye çalışmaktadır. Dünya Bankası ile 500 milyon dolarlık reform anlaşması yapılarak toplam maliyeti 2 milyar dolar olan “Eğitim 2.0” vizyonu oluşturulmuştur. Erken Çocukluk Öğrenimine Erişimin Genişletilmesi, İyileştirici Okuma Programları, Öğrenme Köylerinin Uygulanması, Genel Değerlendirme Becerilerinin Geliştirilmesi, Öğretmen Yetiştirme Programlarının Yenilenmesi, Eğitim ve Teknoloji Arasında Bağlantı Kurmak ve Mültecilerin Eğitilmesi olmak üzere yedi alt başlıktan oluşan “Eğitim 2.0” vizyonu ile hem öğretmenleri yeniden eğitmek hem de öğrencilerin teknoloji yoluyla eğitime daha fazla erişimin sağlayarak Öğrenme Yoksulluğundan kurtulmak amaçlanmaktadır.³³⁰

Eğitimdeki yapısal sorunların çözülerek tüm millete daha etkili eğitim verilmesi planlansa da Süveyş Kanalı, Nükleer Santral ve Yeni İdari Başkent’e ayrılan bütçelerin eğitime harcanması öngörülmemektedir. Milletin gelişimi ve kalkınması için hayati önem arz eden bu konuda Sisi iktidarı, uzun vadeli ve getirisinin ölçülememesi nedeniyle uzak

³²⁸ Heidi Morrison, a.g.m., 79-80.

³²⁹ “How will Egypt reform its education system?” <https://oxfordbusinessgroup.com/reports/egypt/2020-report/economy/forging-ahead-new-reforms-investment-and-initiatives-are-aimed-at-fixing-ongoing-problems-and-transforming-perceptions-of-education> [Erişim Tarihi: 27.10.2023]

³³⁰ “7 Education Reforms Happening in Egypt” <https://borgenproject.org/7-methods-of-education-reforms-in-egypt/> [Erişim Tarihi: 11.11.2023]

durmaktadır. Mega projeler için borçlanmalara gelen eleştirileri ise borçlanmanın ve harcama yapmanın devlet gelirlerini arttırmak ve ekonomiyi canlandırmak için olduğunu iddia etseler de eğitimin uzun vadeli kalkınma ve üretken büyüme de sağladığı rolü dikkate almamaktadırlar.³³¹

Ordu hakimiyetindeki Sisi yönetimi eğitimde başarılı olabilmek için üç girişim başlatmıştır. İlki 60 bin devlet okulu ve 20 milyon öğrenciyi kapsayan ilk, orta ve hazırlık eğitimini oluşturan kapsamlı bir reformdur. Millî Eğitim Bakanlığının bütçesinin yüzde 90'ının öğretmen maaşlarına ayrılmasına rağmen düşük kalan öğretmen maaşları, Kahire başta olmak üzere Gize ve İskenderiye gibi yoğun nüfuslu bölgelerde sınıfların aşırı kalabalık olması, öğretmenlerin düşük maaşlar karşısında özel ek derse vermeye ve özel okullarda çalışmaya başlamaları Sisi'yi bu reformları hayata geçirmeye itmiştir.

Bu uğurda ikinci amaç eğitimin özelleştirilmesidir ki halihazırda 2 milyon ilk ve orta okul öğrencisinin özel okullarda okuduğu bilinmektedir. Ülkedeki 50 üniversitenin yüzde 26'sı özel üniversitesidir ve yıllık ücretleri 1 ila 4 bin dolar arası değişmektedir. Eğitimde özelleştirmenin sağlanması için Sisi yönetimi 2018'de yeni bir yasa imzalayarak yabancı üniversitelerin Mısır'da şube açmasını kolaylaştırmış ve 6 yeni uluslararası üniversite açılacağını duyurmuştur. Bu hususta matematik ve fen bilimleri de dahil olmak üzere ilk altı yıllık eğitimin sadece Arapça işlenmesine ve İngilizcenin sadece ikinci dil olarak öğretilmesi kararı verilmiştir. Özelleşmeyi sağlarken müfredat üzerindeki tahakkümünü de arttırırken, okullarda Disney karakter süsleme ve çıkartmalarının kullanılmaması ve askeri şehitlerin çizimleriyle bunların değiştirilme kararıdır. Buradaki amaç çocukların vatanseverliğini derinleştirmek ve rol modellerini belirlemektedir. Böylece millet inşasında hayal ettikleri milleti gerçekleştirme fırsatı elde edeceklerdir.³³² Müfredatta dikkat çeken bir diğer husus ise içerikle alakalıdır. Mısır Eğitim Bakanlığı, müfredattan Selahaddin Eyyubi, Ukba ibn Nafi ve diğer tarihi İslami şahsiyetlerin ders kitaplarından çıkarıldığını açıklaması, eğitimde Arapsızlaşma ve İslamsızlık politikası olarak görülmektedir. Haçlılara karşı savaşı ve üç din için kutsal şehir Kudüs'ü fethetmesiyle ünlü ikonik kahraman Selahaddin Eyyubi'nin ders kitaplarından çıkarılmasını takiben Kuran ayetlerini ve hadislerde ders kitaplarından kaldırılmış ve tepkiye neden olmuştur.

³³¹ "Egypt's Long Road to Education Reform" <https://timep.org/2018/10/02/egypts-long-road-to-education-reform/> [Erişim Tarihi: 11.11.2023]

³³² "An Egyptian education: Militarising schoolchildren to serve Sisi's regime" <https://www.newarab.com/opinion/egyptian-education-militarising-schoolchildren-serve-sisis-regime> [Erişim Tarihi: 11.11.2023]

Muhallifler tarafından Mısır'ın İslami kimliğine yönelik bir saldırı olarak yorumlanmıştır.³³³

Sisi eğitimin özelleşmesini planlarken Japonya'dan eğitim sistemi ithal etmektedir. Eğitim 2.0 vizyonu çerçevesinde Japon Uluslararası İş Birliği Ajansı'nın (JICA) katkısıyla Tokkatsu eğitim sistemi Mısır eğitim sistemi için dönüştürülmektedir. Tokkatsu eğitim sistemi ezber kültüründen muzdarip olan Mısır eğitim sistemi için yeni bir eğitim yaklaşımının Mısır'a uyarlanmasıdır. Müfredatın Mısır'a özgü kalacağı ve Japon dilinin öğretilmeyeceği bu okullarda çocuklar temizlik ve ekip çalışması geleneğiyle sosyal olarak daha uyumlu ve duygusal olarak istikrarlı bir yapıya bürünmesini sağlamak amaçlanmıştır. Halihazırda 48 Mısır-Japon okulunun bulunduğu Mısır'da 11 bin öğrenci bu sisteme kaydolmaktadır. Bu eğitim resmi olarak ifade edilmese de okulların yıllık ücreti orta sınıfa uygun görülmektedir.³³⁴

4.3 Kültür

Kültür kelimesi etimolojik olarak farklı yüzyıllarda ve farklı disiplinlerde farklı anlamlar içermektedir. İnsanoğlunun toprakla girdiği farklı etkileşim sonucunda kültürün anlamında farklılıklar ortaya çıkmıştır. 15.yüzyıl'da kültür "toprağın sürülmesi, ürünün ekilmesi için hazırlama eylemi" olarak kullanırken, 17.yüzyıl'da "mahsulün yetiştirilmesi, büyütülmesini teşvik etme eylemi" anlamında kullanılmıştır. 18.yüzyıl sonlarında "balık ve istiridye avlamak" anlamında, 19.yüzyıl başlarında "uygun ortamda bakteri ve diğer mikroorganizmaların uygun şekilde üretilmesi" anlamına gelmektedir.³³⁵ UNESCO'ya göre ise kültür bir toplumu veya bir sosyal grubu belirleyen maddi ve manevi özelliklerinin bütünüdür.³³⁶ Dil, düşünce, töre, inanç, semboller, törenler ve gelenekler gibi pek çok öge kültürü tanımlamaktadır. Bozkurt Güvenç her kültürün bilinçli veya bilinçsiz bir amacının olduğunu vurgulamaktadır. Her toplumun amacının doğadan yararlanmak olduğunu ve öteki toplumlardan geri kalmamak olduğunu iddia eden Bozkurt Güvenç kültürün gelişmesinde eğitime büyük önem vermektedir. Eğitim

³³³ Mozes Adiguna Setiyono, a.g.m., 319.

³³⁴ "Project profile: How Japanese schools are part of Egypt's educational reform program" <https://enterprise.press/stories/2022/02/28/project-profile-how-japanese-schools-are-part-of-egypts-educational-reform-program-65944/> [Erişim Tarihi: 11.11.2023]

³³⁵ "Culture" <https://www.etymonline.com/word/culture> [Erişim Tarihi: 07.05.2022]

³³⁶ "Universal Declaration on Cultural Diversity" <https://adsdatabase.ohchr.org/IssueLibrary/UNESCO%20Universal%20Declaration%20on%20Cultural%20Diversity.pdf> [Erişim Tarihi: 07.05.2022]

sistemini kültürün en önemli parçası olarak görmekte ve aşılması gereken ötekileri aşmada ana görevi eğitim sistemine vermektedir. Böylece her kültürel kurum ve sürecin bir görevinin olduğunu ifade eder.³³⁷

Devletler doğal olarak herhangi bir alanda varlık gösterebilmek (kural koymak ve kurallara uydurma gücü) için politikalar oluşturmaktadır. Bu politikaları yürütecekleri asli kurumlarda çeşitli başkanlık ve bakanlıklar ola gelmiştir. Kültür Bakanlıkları da bu nedenle kurulmuş, devletin kabul ettiği kültür politikalarını fiiliyata dökmek için çalışmaktadırlar. Kültür politikalarında devletlerin izlediği modeller dört ana şekilde tezahür ederken, ana farklılık sanatın finanse edilmesiyle ilgilidir. *Kıta Avrupa'sı modeli* sanatsal anlamda mükemmeliyetçidir ve merkeziyetçi ve hiyerarşik bir idari yapı altında yürütülür. Bu modelde merkezi yönetim yerel yönetimlere kültür politikalarını dikte etmektedir ki bu modele en iyi örnek olarak Fransa gösterilmektedir. Kuzey Avrupa ülkeleri modelinde ise devlet başrolü oynarken, merkezin yerel yönetimler üzerinde bir rolü olmamakla birlikte dikte etmesini sağlayacak merkezi-hiyerarşik bir yapı bulunmamakta, yerel yönetimler bağımsız olarak kültürel aktiviteler yürütmektedir. Bu anlamda çok amaçlı kültür merkezleri bu modelin en mühim hasletidir. Üçüncü modelde Anglo-Sakson modelidir. Devletin rolünün neredeyse hiç olmadığı bu modelde kültürel hizmetler kâr amacı gütmeyen kültürel kurumlar tarafından yerine getirilmekte iken, bu kurumlar devlet ve özel kurumlardan kaynak oluşturmaktadırlar. Devlet kurumlarının finansal olarak en az destek verdiği bu modele örnek olarak Büyük Britanya verilmektedir.³³⁸

Son model ise Akdeniz Ülkeleri modelidir ki bu model Kıta Avrupa'sı modeline benzemektedir. Bu modelle savrukluğun ve belirsizliğin olmasının sakıncalarından dem vurularak devletin rolü merkezi ve hiyerarşik yapı ile tanımlanmaktadır. Devlet, merkezden politika belirleyerek yerel yönetimleri bu politikalara çerçevesinde yönlendirmektedir. Bu modelin bulunduğu ülkelerde lobiciliğin varlığı söz konusu iken, en iyi örnekler İspanya, İtalya ve Türkiye'dir.³³⁹

Ortadoğu'da ise özellikle Arap dünyasında kültür demokrasinin başarısızlığıyla kötü bir çağrışım edinmiştir. Bu coğrafyada Arap Müslüman kültürünü tarihsel ve özsel bir kültür olarak sunma alışkanlığı vardır. Edward Said ve Elie Kedourie gibi yazarlar, temsili

³³⁷ Bozkurt Güvenç, *İnsan ve Kültür* (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1991), 98.

³³⁸ Sacit Hadi Akdede, "Dünyada Kültür Politikaları-I", *İktisat ve Toplum Dergisi*, Cilt 30, 81.

³³⁹ A.g.m., 82.

hükümet, özgürlük ve laiklik gibi demokrasi ölçütlerinin olmayışından ötürü Arap Müslüman kültürünün demokrasiyle bağdaşmadığını belirtmişlerdir.³⁴⁰ Bu nedenle bölgedeki siyasi kültür tanımı yapılırken siyasi sistemi öncelemişlerdir. Bölge uzun yıllardır hâkim aşiret ve ordu yapıları tarafından yönetilmiştir. Dolayısıyla insanların tutumlarının siyasi sistemi değiştirme olasılığı siyasi sistemin insanları tutumlarını değiştirmesinden daha olasıdır.

Siyasetin bir sosyal etkileşim modeli olduğu göz önüne alındığında, sosyal hayatın temel yapı taşı olan kültürden ayrı tutulmaması gerekmektedir. Çünkü kültür aynı zamanda belirli gruplar tarafından benimsenen, dönüştürülen, önceden oluşturulmuş bir mümkünler alanı olan bir tür geliştirilmiş kaynaktır. Her grup insan bu “yapma” yoluyla kültürü yeniden üretir ve aktarır. Yani sosyal bir pratik olan kültür sayesinde devletler devamlılıklarını sağlamak için “anlam yaratma” aracı olan kültürü kullanarak ulusal kimlikleri oluşturma yoluna giderler. Böylece devlet ve sivil toplum, erkekler ve kadınlar, farklı sınırlar ve diğer sosyal gruplar arasındaki güç hiyerarşisi de belirlenerek sosyal yapılandırma işlevi gören kültür aracılığıyla, otoriterliğin sürdürülmesi ve demokratikleşmenin engellenmesi için altyapı sağlanır. Dolayısıyla Antonio Gramsci’nin güç, rıza yoluyla yayılarak hegemonyanın yeniden üretilmesine ve sürdürülmesi sağlanır.³⁴¹

Milliyetçilik bu noktada ulusal kimlik inşası yoluyla egemenin devamını sağlayacak olan söylemi üreterek diğer uluslardan farklı ve ayrıcalıklı bir kimlik ve kültür inşası gerçekleştirir. Bu aşamada ulus-devlet vatandaşlarının ulusal geleneklerin yeniden üretilmesine, ulusal kahramanların anılmasına ve ulusal yıldönümlerinin kutlanması gibi çeşitli politikalar üreterek vatandaşın kimlik ve kültür üretimine aktif olarak katılmasının sağlarken aynı zamanda sivil toplumun hegemonyanın sürdürülmesine katkı sunmasını, siyasi statükonun meşrulaştırmasını sağlar.³⁴²

Kuruluşundan bu yana tüm Arap devletleri semboller, ulusal bayramlar ve çeşitli ulusal kimliği yansıtacak uygulamalarla kendine özgü semboller ve törenler düzenlemişlerdir. Bunların başında gelen ulusal bayramlar ülkelerin bağımsızlık günleri veya köklü

³⁴⁰ Nicola Pratt, “Identity, culture and democratization: the case of Egypt”, *New Political Science* Vol.27 No.1 (2005): 74.

³⁴¹ A.g.m., 76-78.

³⁴² A.g.m., 78.

değişimlere neden olan ulusal devrimlerin yıldönümlerinde kutlanmaktadır.³⁴³ Mısır Arap Cumhuriyeti'nde 2009'dan beri her 25 Ocak Ulusal Polis Günü ve 2011'den beri de 25 Devrim Günü olarak kutlanmaktadır. 1952'de Hür Subaylar Darbesine giden süreçte İsmailiye Polis Karakolundaki Mısırlı polislerin işgalci İngiliz birlikleriyle çatışması sonucu ölen 50 polisin anısına 2009 yılında Hüsnü Mübarek tarafından bugün Ulusal Polis Günü olarak kabul edilmiştir. Mısır'ın özgürlüğü ve istikrarı için polislerin göstermiş oldukları fedakarlıklar onurlandırılmaktadır.³⁴⁴ Her 25 Nisan günü 1982'de İsrail'in Sina Yarım Adası'ndan çekilişine ithafen Sina Kurtuluş Günü olarak kutlanmaktadır. Her 6 Mayıs ise Sham El Nessim günü olarak kutlanmaktadır. Bu özel günün özelliği Antik Mısır'dan günümüze dek süregelen bir geleneği yansıtmıştır. Antik Mısır'da tarım hasadındaki verimliliğe karşın halkın tanrılara tuzlu balık olarak bilinen kefalden yapılan Feseekh yemeği, marul ve soğan adaklarını sunması geleneği, günümüzde de Hristiyan ve Müslüman Mısırlılar tarafından sürdürülmektedir.³⁴⁵ 2013'ten günümüze her 30 Haziran'da Mısır Arap Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Muhammed Mursi'nin devrilişinin yıl dönümü nedeniyle Devrim günü olarak kutlanmaktadır. 1952'den beri her 23 Temmuz günü ise Hür Subaylar Devrimi'ne atıfta bulunarak Devrim günü olarak kutlanmaktadır. 1973'ten beri her 6 Ekim ise Mısır Silahlı Kuvvetleri'nin İsrail'den Süveyş Kanalı'nı geri kazanmasının kutlanıldığı Silahlı Kuvvetler Günü olarak kabul edilmektedir.³⁴⁶

Bir diğer kültür ve kimlik inşasında önemli yeri olan semboller ise genelde para ve posta pulları üzerinde gösterilerek ülkenin tarihi geçmişi yansıtılmaya çalışılmıştır. Irak, Suriye ve Mısır, Osmanlı Devleti'nden ayrıldıktan sonra manda yönetimi altında bu sembolleri bilinçli olarak kullanmaya başlamıştır. Mısır'da çocuk firavun Tutankhamun ve Mısır'ın ilk kadın firavunu olan Nefertiti, Irak'ta Babil Aslanı ve Ur kalıntıları ile Suriye'de Ugaritik ve Helenistik figürler kullanılmıştır. Bu sayede devletler Müslümanlık ve Arap

³⁴³ Amatzia Baram, "Territorial Nationalism in the Middle East", *Middle Eastern Studies*, Vol.26, No.4, 428.

³⁴⁴ "A Journey Through Public Holidays in Egypt in 2024"
<https://www.blog.almosafer.com/en/a-journey-through-public-holidays-in-egypt-in-2024> [Erişim Tarihi: 21.12.2023]

³⁴⁵ "On the Ancient Origins of Sham El Nessim"
<https://csa-living.org/oasis-blog/egypts-natural-heritage-ecosystems-worth-protecting-wagyi> [Erişim Tarihi: 12.10.2023]

³⁴⁶ "A Journey Through Public Holidays in Egypt in 2024"
<https://www.blog.almosafer.com/en/a-journey-through-public-holidays-in-egypt-in-2024> [Erişim Tarihi: 21.12.2023]

öncesi toplumunun üyesi olduğunu hem de köklerini topraklarındaki en eski kalıntılarla irtibatlandırarak bölgesel milliyetçilik üzerine olan politikalarını izlemektedirler.³⁴⁷

Mısır'ın İsrail olan savaşlardaki önder rolü, Pan-arabizmdeki üstlenmiş olduğu liderlik, Arap Birliği'ndeki müzakereci ve yine üstlenmiş olduğu rol ve Cemal Abdülnasır'ın karizmatik liderliğine rağmen Mısır Milliyetçiliği varlığını sürdürmeyi başarmıştır. Cemal Abdülnasır, Birleşik Arap Cumhuriyeti adını verdiği birliği kurarken Mısır ismini kaldırıp yerine Güney Bölgesi demesi, firavun sembollerinin bulunduğu para ve postalların basımı dahi Nasır'ın kendisinin dahi Arap milliyetçiliği ve Mısır milliyetçiliği arasında kaldığını göstermektedir. Nasır'ın ölümünü takiben Enver Sedat iktidara geldikten sonra Mısırlı kişiliğe ve Mısırlı adama artan vurgusu ve yazdığı kitapta Mısır halkını yedi bin yıllık uygarlığın bir parçası olarak görmesi bu tutumun Mısır milliyetçiliği yönünde genişlediğini göstermektedir. Mübarek döneminde Mısır, İslam, Mısır gelenekleri ve Nil Vadisi etrafında şekillenen Mısır milliyetçiliği etrafında etkileşim göstermiştir. Mübarek hem Ebu Simbel tapınağını taşınması için çabalamış hem de İskenderiye'nin büyük antik kütüphanesini restore etmek üzere çalışmalar yürütmüştür. Bu çabalar eğitim politikalarında devam ederken Kahire'deki Ulusal Sosyal Araştırma Merkezi'nin yaptığı çalışmaya göre Mısır ders kitaplarının yüzde 54'nün Mısır'ın Firavun'u, yüzde 30'nun Mısırlılığı ve yüzde 16'sının Araplarla yakınlığı vurguladığı görülmüştür.³⁴⁸

Yeni idari başkentteki Mısır'ın Başkentleri Müzesi, Mısır'ın 5 bin yıllık kayıtlı tarihinde hükümet merkezleri olmuş şehirleri sergilemektedir. Kahire'nin güneyindeki Memphis, firavunların antik egemenliği Teb, Mısır'da tek tanrıcılığın doğduğu yer Tel el-Amarna, Büyük İskender'in adaşı İskenderiye, İslam etkisi altındaki Kahire ve 1922'deki bağımsızlığa kadar modern çağın kentsel Kahire'si sergilenmektedir. Dolayısıyla Mısır başkentinin taşınması bir gelenek, bir alışıla gelmişlik olduğu yatmaktadır. Müzenin birinci katındaki Mısır hükümdarlarının devasa mermer suretleri dururken, ikinci katında Cumhurbaşkanı Abdulfettah es-Sisi'nin bronz heykeli tek başına durmaktadır. Heykelin varlığı, Mısır'ın başkent kuruluşunu Es-Sisi'nin mirası olarak bağladığına somut bir

³⁴⁷ Amatzia Baram, a.g.m., 429.

³⁴⁸ A.g.m., 431-433.

örnek teşkil etmektedir. Heykelin Yeni İdari Başkent’e ve dışarıya doğru konumlandırılışı Es-Sisi’nin Mısır kimliğinin nasıl şekilleneceğini ifade etmektedir.³⁴⁹

Dil, mısır milliyetçileri için merkezi bir öneme sahipken, dilin üreticisini insan olarak görmekte ve yaşayan bir varlık olarak tanımlamaktadırlar.³⁵⁰ Her dilin kendine özgü tarzı, yöntemi, düşünce şekli ve kavrama yöntemleri vardır ki dilin çocukları bu yapı çerçevesinde birbirine uyarak benzeşir ve diğer dillerden ayrılır. Abdülkadir el-Mazni milliyetçiliğin dilden başka bir şey olmadığını belirtmesi ve bir ülke tarihinin ne kadar eski olursa olsun dil, mısır milliyetçiliğinin tüm perspektiflerini etkilemektedir. Dolayısıyla toplumun çimentosu olan dil hem bireylerin bir topluluğu uyumlu bir topluluk haline getirirken, hem de belirli bir nesli kendinden önce ve sonrakilere bağlamaktadır. Tüm ulusların kaderinin dilinin durumuna bağlıdır. Mısır kimliği oluşturulurken bu nedenle Arapçaya oldukça önem verilmiş, Arap halkını birleştiren ana unsur ve birincil özellik olarak Arapça konuşması olması Mısırlılar için ortak tek şey olmuştur.³⁵¹

Mısır milliyetçileri kendilerini Arap dünyasının “Ağabeyi” ve “Ablası” olarak görürken, aynı zamanda Arap ülkeleri içerisinde en gelişmiş ve en önemli ülke olduklarını vurgulamışlardır. Böylece Mısır, kendi kardeşleri üzerinde kontrol hakkı oluşturmuşlardır. Kültürel olarak da bu iddiayı destekleyen Mısır Milliyetçileri, Mısır’ı Arap kültürel hayatının merkezine koyarak Mısır’ı “Arap dünyasının Kabe’si” olarak görmüşlerdir. Bu varsayım Zeki Mübarek tarafından da desteklenmiş, Kahire’nin Bağdat’ın yerini aldığı ileri sürülmüştür. Dolayısıyla Mısır milliyetçilerine göre barındırdığı engin kültür merkezi olma vasfının da etkisiyle Mısır, önceliği Araplara kabul ettiriyordu.³⁵²

4.4 Ulusal Mekân

Ulusal mekânın inşası yeni bir milli kimlik inşasının önemli bir bileşenidir. Millet, tekillik ve birlik duygusuyla inşa edilirken yalnızca topluluk düşüncesiyle değil, milletin üzerinde yaşadığı topraklarda inşa edilmektedir. Bu yüzden milleti oluşturan insanların yaşadığı

³⁴⁹ “Egypt’s audacious plan to build a new capital in the desert”

<https://www.nationalgeographic.com/magazine/article/egypts-audacious-plan-to-build-a-new-capital-in-the-desert-feature> [Erişim Tarihi: 14.11.2023]

³⁵⁰ Israel Gershoni and James P. Jankowski, a.g.m., 120.

³⁵¹ A.g.m., 119.

³⁵² A.g.m., 139.

toprakların millet nezdinde duygusal bir bağ oluşturması gerekmektedir. Birleşik bir toprak ve tek bir devletin hüküm sürdüğü yekpare bir toprak parçası hayal edilince millet inşası başlamaktadır. Millet olma, bir topluluğun millet olmayı hayal ettiği gibi aynı zamanda milli mek nında hayal edilmesiyle de ilgilidir. Bu nedenle şehirlerin, mekanların ve yerlerin millet olma duygusu inşasında ya da alternatif milliyetçi projelerin ortaya çıkmasında ve gelişmesinde merkezi bir rolü bulunmaktadır. Bunun en açık  rneği şehre yayılan müzeler, anıtsal yapılar ve heykellerde görülmektedir.³⁵³

Mekân inşa projesinin amaçları vardır. İlk amaç milliyetçi projeye somut bir biçim kazandırmaktır ki millet olma duygusu milli sembollerin şehirlere dikilmesi ve yerleştirilmesiyle hayat bulur ve şey’leşmesini sağlar. Böylece milli ideolojinin kamusal yaşamdaki somut varlığı ve otorite inşası sağlanırken, bir taraftan da mekânın milli normlar üzerinden inşa edilmesi, düzenlenmesi ve yeniden oluşturulması hızlandırılır. Dolayısıyla, mekanların millileştirilmesine hizmet eder. Proje, ikinci olarak resmi milli ideolojinin alternatiflerine karşı zafer kazanmasını ve otoritesini inşa etmesini amaçlamaktadır. şehirlerin önemli yerlerine yerleştirilen heykeller ve anıtlar resmi milliyetçiliğin alternatiflerine yahut muhaliflerine karşı kazandığı zaferin kanıtlarıdır.³⁵⁴

Bu projenin üçüncü amacı mekanlardaki değişiklik ve müdahalelerin aslında birleşik bir milli bölge oluşturulmasına hizmet etmesidir. Bu işlev başkent inşasında daha da belirginleşmektedir. Çünkü tek bir başkent in varlığı ve devletin oradan yönetilmesi milletin tek bir merkezinin var olabilecek tekil bir varlık olduğunu yansıtmayı amaçlamaktadır. Dördüncü amacı ise mekanlara yapılan müdahale ve değişimler, müdahaleyi ve değişimi sağlayan aktörün kendini iktidar olarak inşa etmesini sağlamada etkin bir araç olacağıdır. Yeni mekanlar açmak, başka mekanları kapatmak, mekanları iktidar sembol ve işaretleriyle donatmak resmi milli ideolojiye göre düzenleyerek inşa etmek devletin iktidarını pekiştirdiği noktadır. Devlet bunu yaparken izlediği mimari tarzlar, kentsel tasarım ve kalkınma gündemlerini dikte ederek yaparak hem kendisini mek nı kuran, gündelik normları belirleyen, kontrol eden ve dikte eden konumunu pekiştirir hem de milli mek na kendisini kazıyarak modernitenin aktörü olmaktadır.³⁵⁵

³⁵³ Alev  ınar, *Modernity, Islam, and Secularism in Turkey: Bodies, Places, and Time*, (University of Minnesota Press, 2005), 99-100.

³⁵⁴ Alev  ınar, a.g.e., 100-101.

³⁵⁵ Alev  ınar, a.g.e., 102.

Mısır'da Abdulfettah es-Sisi bu değişimi başkent Kahire'nin en ünlü meydanı olan Tahrir Meydanı üzerinden sağlamaya çalışmaktadır. Hidiv İsmail Paşa tarafından inşa edilen meydan İsmailiye Meydanı olarak ilk adını almış, 1946 yılında meydana gelen çatışmalar ve İngiliz karşıtlığının sembolü haline gelen bu meydan, Hür Subaylar Darbesiyle adı özgürlük manasına gelen Tahrir meydanı olarak değiştirilmiştir.³⁵⁶ 1967'de İsrail yenilgisine karşı protestolara, 1972'deki öğrencilerin haysiyet protestolarına, 1973 Sedat'a destek yürüyüşlerine, 1975'teki özelleştirme karşıtı protestolara, 1977'deki ekmek isyanlarına, 2003'teki Irak Savaşına karşı protestolara ve 2011 Devrimi ile 2013 Haziran Darbesine kadar devam eden çoğu protestoya ev sahipliği yapan Tahrir Meydanı, Mısır'da sembolik kentsel alanlar hiyerarşisinin en tepesindedir. Arap Birliği Genel Merkezi, Mogamaa el-Tahrir kamu binası, Mısır Eski Eserler Müzesinin konumlandığı ve Nil Nehrinin kıyısındaki Tahrir Meydanı, Sisi yönetimi altında dönüştürülmeye devam etmektedir.³⁵⁷

2011 Devrimi ile 2013 Askeri Darbesi arasında düzenlenen protestolarla Tahrir meydanı farklı gruplar için önemli bir sembol ve siyasal simge haline gelmiştir. Geçici Hükümet 2011 Devrimi ile 2013 Askeri Darbesinde hayatını kaybedenler için "Devrim Şehitleri" anıtı inşa edilmiştir. Buradaki detay Sisi'nin 2013 Askeri Darbesini de devrim olarak yorumlamasıdır ki böylece İslamcı kitlenin çoğunu temsil eden Müslüman Kardeşleri iktidardan indirilmesini meşrulaştırmakta ve kendi ideolojisine zafer kazandırmaktadır. Meydanın İslamcı kitleler tarafından sahiplenilmesi ve Müslüman Kardeşler tarafından sembolleştirilmesine karşı hem meydana girişler uzun süre kapatılarak mekânın kontrolü sağlanmış hem de devlet otoritesi pekiştirilmiştir. Protestocular ise şehitler anısını tahrip etmiş ve bu anıtı rejimin yakın tarihe verdiği zararın simgesi olarak görmüşlerdir.

2015 yılında Tahrir meydanına dikilen büyük bir bayrak direği ile Mısırlılığa ve bayrak altında birleşmesine vurgu yapılırken, 2019 yılında Tanis'te çıkarılmış II.Ramses dönemine ait bir dikilitaş ve Karnak'tan taşınan dört koç başlı sfenks meydana dikilmiştir. Böylece Sisi hükümeti hem bir taraftan meydan üzerinden otoritesini sağlamlaştırırken, hem de meydanın çağrıştırdığı kimliği dönüştürmeye çalışmaktadır. Antik Mısır'a ait tarihi eserlerin meydana getirilerek Mısır'ın kadimliği vurgulanarak resmi milli

³⁵⁶ "Tahrir Square" https://academic-accelerator.com/encyclopedia/tahrir-square#google_vignette [Erişim Tarihi: 02.11.2023]

³⁵⁷ "What Brings them There? Reflections on the Persisting Symbolism of Tahrir Square" <https://www.jadaliyya.com/Details/31939> [Erişim Tarihi: 01.11.2023]

ideolojiye hizmet etmesi ve kamusal alan üzerindeki İslami kimliğin silinmesi amaçlanmaktadır. Mogamaa el-Tahrir olarak bilinen ve 1950’den günümüze Tahrir Meydanı’ndaki devlet otoritesini temsil eden yapı, Kral I. Faruk tarafından inşa ettirilmiş, 14 kattaki toplam 1050 odadan oluşarak 30 bin memura ev sahipliği yapmıştır. Günlük 100 bin Mısırlının bürokratik işlemleri halletmek için uğradığı Mogamma, bürokrasisinin yüksek tapınağı olarak görülmektedir.³⁵⁸ Vatandaş ile hükümet arasındaki fiziksel arayüzün ulusal merkezi olan Mogamma binası, Kahire’nin barındırdığı nüfus yoğunluğunun en bariz örneğidir.³⁵⁹ Yapı, lüks bir turizm kompleksine dönüşmesi için satılmıştır.³⁶⁰

Tahrir meydanındaki bu dönüşüme şüphesiz inşa edilmekte olan Yeni İdari Başkent eşlik etmektedir. Büyükelçiliklere, devlet kurumlarına, parlamentoya, 30 bakanlığa, sarmal bir başkanlık kompleksine ve tamamlandığında yaklaşık 6,5 milyon kişiye ev sahipliği yapması beklenen Yeni İdari Başkent projesini açıklayan Sisi, Kahire’nin mevcut nüfusu kaldırmadığını ve bunun için yeni bir idari başkent inşa ettiklerini deklare etmiştir. Projenin sunuluş aşamasında 22 milyonluk Kahire şehrinin, yeni başkente taşınarak kişi başı 15 metrekarelik yeşil alana ulaşacağı öngörülerek küresel alanda da iklim değişikliği konusunda etkili olunması planlanmaktadır.³⁶¹ Yeni İdari Başkent projesi, Afrika kıtasının en büyük ikinci camisi olan “el-Fetih el-Alim” camisini ve Orta Doğu’nun en büyük Katedrali olan “İsa’nın Doğuşu Katedrali”nin inşa edilmesi, Mısır Savunma Bakanlığı’nın sekizgen şekilde planladığı ve Pentagon’un üç kat büyüklüğündeki yapısı ve Afrika’nın en yüksek kulesi olacak 385 metreyi aşan İkonik Kule ve 2030’a dek tamamlanması öngörülen 1000 metre yüksekliğe ulaşacak ve firavun dikilitaşına benzeyen “Oblisco Capitale” gibi mega projeleri barındırmaktadır.³⁶² “Oblisco Capitale” projesinin yapımında hem Firavun hem Art Deco döneminin mimarı tasarımlarından yararlanılması ile Sisi kendi mimarı tasarımını Antik Mısır’a dayandırmaktadır. Oblisco

³⁵⁸ “Mogamma: Egypt’s other great pyramid” <https://www.aljazeera.com/opinions/2016/1/18/mogamma-egypts-other-great-pyramid/> [11.11.2023]

³⁵⁹ “Mugamma revisited: Reimagining the building and the square” <https://www.madamasr.com/en/2020/05/25/feature/politics/mugamma-mosaic/> [Erişim Tarihi: 11.11.2023]

³⁶⁰ “Egypt plans new life for Mogamaa, Tahrir’s crumbling bureaucratic monolith” <https://www.thenationalnews.com/mena/egypt/2021/12/08/egypt-plans-new-life-for-mogamaa-tahrirs-crumbling-bureaucratic-monolith/> [Erişim Tarihi: 08.11.2023]

³⁶¹ “Why is Egypt building a new capital?” <https://www.aljazeera.com/opinions/2021/7/5/why-is-egypt-building-a-new-capital/> [Erişim Tarihi: 09.11.2023]

³⁶² “A City for Egypt’s Future, or Al-Sisi’s?” <https://www.mironline.ca/a-city-for-egypts-future-or-al-sisis/> [Erişim Tarihi: 04.11.2023]

Capitale'in dış cephesindeki motiflerde antik Mısır kültürüne atıfta bulunularak, Firavunlar zamanında kullanılan Nilüfer çiçeği olarak günümüzde bilinen Mısır Lotus'undan esinlenilmiştir.³⁶³

Yeni bir hükümet merkezi inşa etme fikri yeni değildir. Cemal Abdül Nasır 1960'larda Nasır Şehri'ni, 1970'lerde de Enver Sedat, Sedat şehrini yeni bir idari merkez haline getirmeye çalışmıştır. 2007'de de Hüsnü Mübarek'in de Büyük Kahire için "Kahire Vizyonu 2050" adında Yeni Kahire ile Nasr Şehrini arasında yeni bir idari merkez inşa edilme planı olsa da gerçekleştirememiştir. Sisi'nin 2014 Cumhurbaşkanlığı seçim vaatlerine göre 20 bin okul inşa edilecek, 16.800 kilometrekarelik arazi ferî kazanılacak, 22 sanayi şehri, 25 kasaba, 8 havaalanı ve 3 liman inşa edilecektir. Mart 2015'te dönemin İskân Bakanı ve şimdiki Başbakan Mustafa Madbouly, Yeni İdari Başkent'in inşa edileceğini duyurmuştur. Başkentte 6,5 milyon kişi için 21 yerleşim bölgesi, bir hükümet ve diplomatik mahalleler ile ticari ve sosyal yaşamın sürdürüleceği yapılar bulunacak, cami ve kiliseler ile yeşil alanlar bulunacaktır. 2016'da Yeni İdari Başkent'in inşası için Kentsel Gelişim İdaresi Başkanlığı (ACUD), yüzde 51 ordu, yüzde 49 İskân Bakanlığı ortaklığında kurulmuştur. 2017'de Alman Siemens Grubu Yeni İdari Başkent'e yeni bir havalimanı ve doğalgaz santrali inşa ederek şehrin özerk hale gelmesini sağlayarak ülkenin geri kalanından neredeyse özerk hale getirmiştir.³⁶⁴ Mega projeleri "Yeni Cumhuriyetin İlanı" olarak lanse eden³⁶⁵ ve 2011 devriminin tekrarlanmasından korkan ile Sisi, şaşırtıcı şekilde hızlıca inşa edilen Yeni İdari Başkent ile Mısır'ın düşük gelirli çoğunluğu ile zengin elitleri arasına bir demir perde inşa ettiği görülmüştür. Mekânsal sınıf ayrımının tezahürü olacak yeni kentler, gelir adaletsizliğinin tamponla örtülmesinin sağlarken elitler için bir adaya dönüşmesi muhtemeldir.

Dahası başkenti Kahire'den 28 km uzağa taşımayı planlayan Sisi yönetimi, bir taraftan devletin kullandığı mekanları modern hale getirirken, bir taraftan geçmişin sembol ve simgelerini etkisiz bırakarak idari merkezi Yeni İdari Başkent'e taşımakta ve rejimini koruma altına almaktadır. Kurulan yeni şehirdeki güvenlik önlemlerinin azami derecede olmasının sağladığı güvence ile Sisi olası bir isyanı daha rahat şekilde kontrol altına

³⁶³ "Oblisco Capitale: The Tallest Building in Obelisk Shape " <https://malevus.com/oblisco-capitale/> [Erişim Tarihi: 04.11.2023]

³⁶⁴ Rosa Luxemburg Stiftung North Africa Office, "Al-Sisi's "New Republic" – How the Real Estate Frenzy in Egypt Sustains the Regime's Grip on Power", October 2022, s.15-16.

³⁶⁵ "A new capital in the Egyptian desert: Sisi's military model for the economy" <https://www-ft-com.ezproxy.depaul.edu/content/00a7b285-87c8-448c-998e-30457d1af85c> [Erişim Tarihi: 04.11.2023]

olarak etkisizleştirebilecektir.³⁶⁶ Ordunun bu konuda pragmatist davrandığını savunan görüşlerde mevcuttur. Ordunun yeni inşa edilen yapıların satışından ve taşınmadan sonra “eski” Kahire’deki yapıların satışından sorumlu olması Ordu’ya ciddi bir maddi kazanç sağlayarak projeyi sahiplenmesini sağlamaktadır.³⁶⁷ Ordunun elit bir azınlık için yönetimi meşrulaştırdığı ve bunu gerçekleştirirken hem ekonomik hem de siyasi olarak nüfuzunu daha da genişletmenin yollarını aradığı ifade edilmiştir. Meşruiyet arayışındaki otokratik rejimlerin, otoritelerini sağlamlaştırmak ve kendi halkları üzerindeki kontrolleri teyit etmek için mega projeleri kullanmaktadırlar.³⁶⁸

Sisi Yeni İdari Başkent’e taşınmanın Mısır Devleti’ni bir bütün olarak modernize ederken Mısır’ı yeni bir dijital dönüşüm çağına soktuğunu ifade etmektedir. Dönüşümün sadece bina, tesis ve genel merkezlerin modernizasyonunu kapsamadığını, aynı zamanda devlet çalışanlarının da performanslarının yükseltilmesini sağlayacağını belirtmiştir. En önemli ifadesi kurulan Yeni İdari Başkent’in, yeni bir cumhuriyetin kuruluşuna hizmet edeceği düşüncesidir. Sisi, tüm Mısırlıları bu projeye katkıda bulunmaya ve akıllı bir hükümete geçişi kolaylaştıracağını ve vatandaşlara olağanüstü dijital hizmetler sunacağını belirtmiştir.³⁶⁹

Yeni idari başkenti yaparken eski başkent olacak olan Kahire’ye bağlantı yolları yapılırken, Arap edebiyatının babası olarak görülen Taha Hüseyin’in türbesinin üstünden geçmesi planlanan geçit için türbenin yıkılma kararı çıkartılması; yeniyi kurgularken geçmiş silmesine örnek gösterilmektedir. Aktivistlerin şiddetli karşılık göstermesini takiben yıkım kararının iptal edilmiştir. Keza Kahire’de bulunan orta çağ mezarlıklarında yıkımlar devam etmekte ve tarihi miras alanları yıkılmaya devam etmektedir.³⁷⁰ Böylece Kahire başta olmak üzere çeşitli şehirlerde devam etmekte olan yıkımlar ile Mısır’ın orta çağa ait olan tarihi silinmekle birlikte, ulusal birlik duygusunu inşa etmesi beklenen ulusal mekânın inşası, var olan sınıfsal ayrılığı daha da derinleştirmektedir. Halk, Yeni İdari Başkent projesini siyasi güçlere ve zengin elitlere hizmet eden proje olarak

³⁶⁶ “Why is Egypt building a new capital?” <https://www.aljazeera.com/opinions/2021/7/5/why-is-egypt-building-a-new-capital> [Erişim Tarihi: 09.11.2023]

³⁶⁷ “Why is Egypt building a new capital?” <https://www.aljazeera.com/opinions/2021/7/5/why-is-egypt-building-a-new-capital> [Erişim Tarihi: 09.11.2023]

³⁶⁸ “Egypt’s New Administrative Capital Is Another Desert Folly” <https://dawnmena.org/egypts-new-administrative-capital-is-another-desert-folly/> [Erişim Tarihi: 04.11.2023]

³⁶⁹ “Moving to the new capital” <https://english.ahram.org.eg/NewsContent/50/1201/492623/AlAhram-Weekly/Egypt/Moving-to-the-new-capital.aspx> [Erişim Tarihi: 06.11.2023]

³⁷⁰ “Egypt is killing the history of its City of the Dead” <https://www.atlanticcouncil.org/blogs/menasource/egypt-city-of-the-dead-sisi/> [Erişim Tarihi: 11.11.2023]

algılamaktadır. Böylesi bir durumda mekânın inşası da başarısız olmaya devam edecektir. Dolayısıyla bir Mısırlının ifade ettiği gibi Mısırlılar antik çağlardan beri, 5 bin yıldır inşa etmeye devam edecek ve Mısır medeniyetinin temeline inşa etmek koyulacaktır.³⁷¹

³⁷¹ “Egypt’s audacious plan to build a new capital in the desert”
<https://www.nationalgeographic.com/magazine/article/egypts-audacious-plan-to-build-a-new-capital-in-the-desert-feature> [Erişim Tarihi: 06.11.2023]

Cemal Abdunasır'ın Araplar arasındaki birleştirici ve karizmatik liderliği sayesinde Mısır, uzun bir müddet Arap milliyetçiliğinin lideri olmuştur. Bu süre zarfında Arap milletinde Benedict Anderson'ın hayali cemaat kavramının yansımalarını görmek mümkündür. Arap-İsrail savaşlarının hızlandırıcı etkisi ile Arap devletleri Mısır önderliğinde ittifak kurmuş ve halklar bir bütün olarak hareket etme alışkanlığı göstermiştir. Cemal Abdunasır'ın toprak reformuyla birlikte halka uygun koşullar ile satılan tarım arazileri programı ve Arap sosyalizmi ile ülkedeki birçok altyapı, ulaşım ve sanayi tesisinin kamulaştırılması sonucunda Mısır'da alt-orta sınıf desteklenerek ülkenin kalkınmasını sağlaması amaçlanmıştır. Bu evrede, tarım toplumundan modern topluma geçme girişimlerine şahit olunmuştur. Ekonomik gelişmenin devlet eliyle sağlanmaya çalışıldığı Nasır döneminde, Mısırlılar vatandaş haline gelmiştir. Devlet ulusal-kolektif kimliğini toplumun ekseriyetine vergi toplama, askere katılma, altyapı projeleriyle çevreyi merkeze bağlamaya ve kontrol sağlamaya çalışmıştır.

Fakat Savaş alanındaki başarısızlıklar, ekonomik durgunluk ve yönetsel farklılıklar Nasır önderliğindeki Arap Milliyetçiliğinin dağılmasına ve Arap devletlerinin kendi ülkelerine odaklanması sonucunu doğurmuştur. Bu durumda Nasır politikalarının ana yapıcılarında olan Enver Sedat, Arap milliyetçiliğine olan yaklaşımını güncellemek durumunda kalmış, İsrail ile barış anlaşması imzalayan ilk Arap devleti olarak Mısır'ın Arap dünyasındaki lider konumuna geri dönülemez bir zarar vermiştir. Enver Sedat'ın 1974'te getirdiği inşat (ekonomik açılım) programı sonrası Arap Sanayileşme Örgütü (AIO) kurulmuş, Süveyş Kanal bölgesinin yeniden ıslahında Mısır Silahlı Kuvvetleri başat rol oynamış ve bu durum Ulusal Hizmet Projeleri Organizasyonu (NSPO)'nun kurulmasıyla gelişmiştir.

Mübarek döneminde var olan kurumlara ek olarak Arazi Projeleri Ajansı'nın kurulması, Arap Sanayileşme Örgütü'nün diğer hisselerinin Mısır'a devredilmesi, Savunma Bakanlığı'nın Mısır Gemi İnşa ve Onarım Şirketi ile İskenderiye Tersanesi'nin kontrolünü ele almasıyla devam edegelmiştir. Ordunun slogan olarak "bir el silah taşır, bir el inşa eder" ifadesini kullanması aynı zamanda kahramanlık vurgusu üzerinden Ordunun sadece sınırları korumadığı, aynı zamanda ülkeyi de inşa etme görevini

üstlenerek ulusuna hizmet ettiğini belirterek ulusal bilinç oluşturma yolunda önemli görülmektedir. Böylelikle Ordu, Mısır ekonomik ve siyasi alanında ana aktör haline gelirken, Batı ile kurulan yakın ilişkiler ve elde edilen yardımlar sonucu hem ekonomideki gücünü pekiştirmiş hem de siyasallaşmaya devam etmiştir.

Hem Arap milliyetçiliği hem de Mısır milliyetçiliğinde önder rolü oynamakta olan Mısır Silahlı Kuvvetleri, netice itibari ile siyasal bir organdır. Ulusal güvenliği sağlamakla görevli olan ordu, 3 Temmuz Darbesi sonrası çıkarılan kararname ve kanunlarca sivil denetiminden muaf tutularak eskisine nazaran daha bağımsız bir kurum olarak hareket etmeye devam etmektedir. Bu durumda 2014-2023 yılları arasında Mısır Silahlı Kuvvetleri, Abdulfettah es-Sisi'nin şahsında hem Mısır milliyetçiliğini benimseme ve yayma faaliyetlerinde bulunmakta hem de kendi ekonomik ve siyasal çıkarlarını genişletmektedir. Abdulfettah es-Sisi döneminde Yeni İdari Başkent Projesi ve Süveyş Ekonomik Kalkınma Koridoru programı başlatılırken, Arazi Projeleri Ajansı'na yerli ve yabancı şirketlerle ortak girişim kurma ve askeri arazi olarak belirlenmiş arazileri öz sermaye olarak kullanma yetkisi verilerek ordunun ekonomideki rolü genişletilmiştir.

Abdulfettah es-Sisi'nin, Mısır kimliği konusunda Ernest Gellner'ın yüksek kültür politikasını takip ettiği söylenebilmektedir. Mısır milliyetçiliğinin kültürel mirasa ve coğrafya boyutuna yapılan vurgu ile Mısır milliyetçiliği yayılmak istenmektedir. Kıpti, Müslüman, Bedevi, Arap alt kimliklerini Mısır üst kimliğinde birleştirmek hedeflenmiştir. Bu doğrultuda Abdulfettah es-Sisi, 30 Haziran Darbesi ile başlayan yönetiminde her türlü politikanın ana dayanak noktasını oluşturan Mısır kimliği oluşturulurken, majör bir tepki almamak hedeflenmiştir. Bu politikaya Mısır'ın etkili ve en örgütlü toplumsal grubunu temsil eden ve Pan-İslamizm'i savunan Müslüman Kardeşlerin Mısır'ın birliğine engel olduğu retoriği kullanılarak Mısır Silahlı Kuvvetlerince önce terörize edilmesi ve sonra pasivize edilmesi sağlanarak başlanmış, bölgesel ittifaklarda Mısır'ın çıkarlarını öncelemekle devam etmiş, Firavun mirasının kutlaması ve Büyük Mısır Müzesi'nin inşası ile gelişmiş ve hiyerogliflerin okul müfredatına dahil edilmesiyle gerçekleştirme çabası sürdürülmek istenmiştir. Böylelikle Mısır Silahlı Kuvvetlerinin ana aktör olduğu Mısır siyasetinde iktidara ve topluma bir tehdit bırakılmadığı düşüncesi oluşturulmak istenmiştir. Bu doğrultuda Abdulfettah es-Sisi, 30 Haziran Darbesi ile başlayan kimlik inşasını devam ettirmiş ve Antik Mısır'a yaptığı vurgularla yeni bir kimlik oluşturmaya çalışmıştır. Kıpti ve Müslüman toplumu başta olmak üzere her türlü dini grubu kontrol altına alarak resmi kimlik politikalarını

takip etmesi sağlanmıştır. Bu doğrultuda Abdulfettah es-Sisi Kıpti Katedralini ziyaret ederek Noel aynine katılması ve yaptığı konuşmada “bizler Mısırlıyız, sadece Mısırlıyız ve gerçek Mısırlıyız” ifadeleri ile Mısır milliyetçiliğine vurgu yaparak Mısır sınırları içerisinde din ayrımı yapılmadan çok kültürlülüğe vurgu yapılmıştır.

Eğitim politikaları ile Mısır milliyetçiliğini yaygınlaştırmaya çalışan Abdulfettah es-Sisi nezdindeki başta Mısır Silahlı Kuvvetleri olmak üzere kurumlar yapısal sorunları mega projeler aracılığıyla çözme ve eğitim standardını arttırmak hedefindedir. Bu standartlaşma hareketi ile eğitim kurumlarında Arapça’ya ve antik Mısır coğrafyasına yönelik müfredat geliştirilirken, Arapsızlaşma ve İslamsızlaşma olarak yorumlanan müfredattaki Arap ve İslam tarihi ile özdeşleşmiş şahsiyetlerin varlığı azaltılmaktadır. Başarılı olduğu düşünülen eğitim sistemleri müfredat haricinde ithal edilerek uygulanmaya çalışılmıştır. Japon Tokkatsu sistemine verilen önem bunun örneğidir. Müfredattaki değişiklikler göz önüne alındığında eğitim kitaplarındaki Mısırlılık vurgusu yüzde 30 iken, Firavun ile Mısır arasındaki ilişki yüzde 54 ve Araplık yüzde 16’lık yer tutmuştur. Böylece eğitim politikası Mısır milliyetçiliği üzerine inşa edildiği savunulabilmektedir.

Milliyetçiliğin yayılmasında ve iktidarın devamını sağlayacak olan kitlelerin devamının üretilmesinde araçsallaştırılan zorunlu askerlik ile Mısır Ordusunda azınlık durumunda olan Kıpti, Ermeni ve Yahudi vatandaşlar askere alınsalar dahi, ordu içerisinde terfi almalarının zorlaştırılması ve tercih edilmemeleri, çelişkili bir durum olarak ortaya çıkmaktadır. Ordunun komuta kurmay kademesindeki subayların ekserisinin Arap ve Sünni olması, alt kimlikten üst kimliğe geçişte elimine edildiğini göstermektedir. Bedevilerin ise askerden muaf olmamalarına rağmen silah altına alınmayışı Mısır milliyetçiliği tezinde zafiyet oluşturmaktadır. Mısır milliyetçiliğinin tüm Mısır halkı kapsadığını belirtilirken yüzde 1’lik azınlık grubunu oluşturan Bedevi nüfusunun durumu Mısır milliyetçiliği açısından belirsiz kalmaktadır.

Hobsbawm’ın halkı denetim altına almak için gösterdiği üç yoldan birisi olan festival, kraliyet töreni, ulusal törenlerin tertibi ile Mısır milliyetçileri yayılmaya çalışılmaktadır. 2011’den beri her 25 Ocak “Devrim Günü”, 1952’den beri her 23 Temmuz “Devrim Günü”, 1982’den beri her 6 Ekim “Silahlı Kuvvetler Günü” ve 2013’ten beri her 30 Haziran “Devrim Günü” olarak kutlanmaktadır. Kutlamalarda konserler, askeri geçişler ve süslemeler ile Mısır vurgusu ön plana çıkarılarak Mısır milliyetçiliği sürekli şekilde tekrarlanmaktadır. 3 Temmuz 2013’te Mursi’nin devrilmesi ve Abdulfettah es-Sisi’nin

başa gelmesiyle birlikte ordu 1973 yılındaki İsrail-Arap savaşı sonrası yazılan Teslam el-Ayadi “Eller Güvende Olsun” adlı şarkıyı resmi sosyal medya hesaplarından yayarak Mısır Ordusunu yüceltirken, ordunun şahsi kimliği üzerinden Mısır kimliğine vurgu yapılmıştır. Şarkının sözlerinden “Mısırlılara değen ellerimiz kesilsin” ifadesi bunu desteklemektedir.

Kültür politikaları kapsamında Antik Mısır medeniyetine ve Nil Nehri’ne yapılan vurgu Abdulfettah es-Sisi döneminde giderek artarak Mısır’daki çoğu antik kent restore edilmeye başlanmıştır. Bu projeler turistik ve kültürel olarak Mısır’ı dünyaya açmak olarak yorumlanmasına ek olarak komşu Arap devletleri ile olan Arap ve İslami bağın azaltılarak Mısır’ın kadimliğini ön plana çıkarmanın da hedeflendiği yorumları getirilmiştir. Böylece Cemal Abdunasır’dan Abdulfettah es-Sisi’ye dek devam eden Antik Mısır sembol ve simgeleri artarak kullanılmaya devam etmiştir. Bu doğrultuda Antik Mısır sembolü olan Ankh’ın mega projelerde öne çıkarılması, Firavun Altın Geçidi törenlerinin yapılması ve Antik kentlerin restore projeleri ön plan çıkarılması Mısır milliyetçiliğinin kültürel boyutunu göz önüne sermektedir. Bir yandan Kahire’yi “Arap dünyasının Kabe’si” olarak gören ve El-Ezher gibi Müslüman dünyasında yumuşak güç unsuruna sahip olan Mısır, Arap ve İslam vurgusunu azaltarak bu bağların devam etmesini kurgularken, bir yandan da Sisi’nin retoriğinde yer tutan Mısır’ın “ümmü’ d dünya” yani dünyanın annesi olduğu varsayımı üzerinden kendi kültürünü Antik Mısır üzerinden tanıtmayı planlamaktadır.

Bu doğrultuda Abdulfettah es-Sisi, Ordunun hâkim hissesine sahip olduğu Kentsel Gelişim İdaresi Başkanlığı (ACUD) aracılığıyla ulusal mekân inşasını takip etmektedir. Başkent Kahire’yi, Yeni İdari Başkent olarak tanımladıkları mevcut şehrin 28 kilometre doğusuna taşıyarak Kahire’nin barındırdığı kimlik algısını değiştirmeyi ve milli mekanları yeniden kurgulamayı hedeflemektedir. Millet duygusunu yansıtmadaki en etkin unsurlardan olan mimari yapıların tercih edilmesiyle Mısır milliyetçiliği yaygınlaştırılmak istenmiştir. Yeni İdari Başkent’in sıfırdan inşası ve barındırdığı antik Mısır sembolleriyle Mısır milleti ve Mısır kimliği algısı yeniden oluşturulsa da oluşabilecek bir toplumsal muhalefet ve kalkışma durumunda rejimin kendisini güvenli bölgeye taşıması olarak da yorumlanmaktadır.

Sonuç olarak Mısır ordusu, Mısır Arap Cumhuriyeti’nde gerçekleştirilen milliyetçi politikaların ve gelişmenin ana aktörü olarak karşımıza çıkmaktadır. Abdulfettah es-Sisi, içerisinde büyüdüğü ve sonradan yönetmeye başladığı Silahlı Kuvvetler aracılığıyla

seleflerinin yapamadığı kimlik dönüşümünü sağlama yolunda istikrarlı şekilde sürdürmektedir. Breuilly'in de belirttiği gibi milliyetçilik politikalarının başarısız olması halinde milliyetçiliğin ayırt edici olacağı tezi Mısır'da gerçekleşme ihtimalini oldukça azaltmıştır. Bunda Mısır ordusunun elinde bulundurduğu askeri kabiliyet ve ekosistemin muazzam bir katkısı vardır. Mısır Ordusu, Abdulfettah es-Sisi liderliğinde halihazırdaki mega projeler ile Mısır siyasetini domine etmekte ve politikalarını yönlendirmekte, toplumun politikaları engelleyecek bir protesto ya da dayanışma göstermesi öngörülmemektedir. Kimlik başta olmak üzere eğitim, kültür ve ulusal mekânın üzerinden Mısır kimliğini inşa etmek isteyen Abdulfettah es-Sisi yönetimi, yönetici elit ve iş dünyasına tahakküm edebildiği müddetçe politikalarının belirli ölçülerde başarılı olacağı ve Mısır milliyetçiliğinin yayılacağı öngörülmektedir.

-
- [1] A. Baram. "Territorial Nationalism in the Middle East", *Middle Eastern Studies*, 26:4 (1990), 425-448.
- [2] A. Cassese. *Self-determination of peoples: a legal reappraisal*. Cambridge University Press, 1995.
- [3] A. Çınar. *Modernity, Islam, and Secularism in Turkey: Bodies, Places, and Time*. University of Minnesota Press, 2005.
- [4] A. D. Smith. "Nationalism and the Historians", *Mapping the Nation*. ed. Gopal Balakrishnan, Verso : London and New York, 1996, 175-198.
- [5] A. D. Smith. *Milli Kimlik*. Çev. Bahadır Sina Şener, İstanbul: İletişim Yayınları, 1994.
- [6] A. Eden. and M. El-Nahas, "Anglo-Egyptian Treaty of Alliance, 1936." *Current History* Vol.22, No.128 (1952): 231-239.
- [7] A. Hourani. "Near Eastern nationalism yesterday and today." *Foreign Aff.* Vol. 42, No. 1 (1963): 123-136.
- [8] A. Hourani. *Arap Halkları Tarihi*. Çev. Yavuz Alogan, İstanbul: İletişim Yayınları, 1997.
- [9] B. Anderson. *Hayali Cemaatler Milliyetçiliğin Kökenleri ve Yayılması*. Çev. İskender Savaşır, İstanbul: Metis Yayınları, 2020.
- [10] B. C. Fortna. *Childhood in the Late Ottoman Empire and After*. Brill, 2016.
- [11] B. Güvenç. *İnsan ve Kültür*. İstanbul: Remzi Kitabevi, 1991.
- [12] B. Kadercan. "Military Competition and the Emergence of Nationalism: Putting the Logic of Political Survival into Historical Context." *International Studies Review*, vol. 14, no. 3, (2012): 401-28.
- [13] B. M. Pardoğan. *Başlangıcından Bugüne Filistin Sorunu*. (Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, 1993).
- [14] B. R. Posen. "Nationalism, the mass army, and military power." *International security* 18.2 (1993): 80-124.

- [15] B. Tibi. Arab Nationalism: Between Islam and The Nation-state. New York: Palgrave Mamillian, 1997.
- [16] C. Achraimer. Egyptian Foreign Relations Under Al-Sisi – External Alignments Since 2013. Routledge, 2023.
- [17] C. C. El-Dine. The military and Egypt’s transformation process: Preservation of the military’s reserve domains. No. 6/2013. SWP Comments, 2013.
- [18] C. Calhoun. Milliyetçilik. Çev. Bilgen Sütçüoğlu, İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2017.
- [19] C. Geertz. Kùltürlerin Yorumlanması. Çev. Hakan Gür, Ankara: Dost Yayınevi, 2010.
- [20] C. Geertz. The Interpretation of Cultures. New York: Basic Books, 1973.
- [21] C. K. Demir. “Ordular Arap Ayaklanmalarına Neden Farklı Tepki Verdiler? Silahlı Kuvvetlerin Kararını Etkileyen Faktörler.” Ortadoğu Etütleri 8.1 (2016): 26-57.
- [22] C. Tilly. “The state of nationalism.” Critical Review 10.2 (1996): 299-306.
- [23] Ç. Okuyan, “Arap Milliyetçiliği” Ankara Üniversitesi SBF Dergisi, Cilt. 56, Sayı. 02 (2001): 157-172.
- [24] D. Şentürk. Ortadoğu’da Arap Birliği Rüyası – Saddam’ın Baas’ı. İstanbul: Alfa Yayınları, 2003.
- [25] E. Gellner. Uluslar ve Ulusçuluk. Çev. Büşra Ersanlı Behar ve Günay Göksu Özdoğan, İstanbul: İnsan Yayınları, 1992.
- [26] E. Hussein and C. D. Martino. “Egypt’s Military Post-2011: Playing Politics without Internal Cracks.” Contemporary Arab Affairs 12.1 (2019): 55-73.
- [27] E. J. Hobsbawm. 1780’den Günümüze Milletler Ve Milliyetçilik “Program, Mit, Gerçeklik”. Çev. Osman Akınhay, İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 7. Basım, 2020.
- [28] E. J. Zürcher. Devletin Silahlanması ve Ortadoğu’da ve Orta Asya’da Zorunlu Askerlik (1775-1925). Çev. M.Tanju Akad, İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2003.

- [29] E. Picard. "Arab Military in Politics: From Revolutionary Plot to Authoritarian State". *Beyond Coercion: The Durability of the Arab State Volume III*. ed. Adeed Dawisha ve William Zartman, New York: Crom Hell, 1988, 116-149.
- [30] E. Renan. *Ulus Nedir?* Çev. Gökçe Yavaş, İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 2016.
- [31] F. Ajami. "On Nasser and His Legacy". *Journal of Peace Research*, Vol. 11, No. 1, (1974): 41-50.
- [32] F. Armaoğlu. *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi*. İstanbul: Kronik Kitap, 2020.
- [33] F. Gerges. "Egyptian Israeli Relations Turn Sour". *Foreign Affairs*, Cilt 74, No. 3, (1995): 69-78.
- [34] F. M. Barnard. "Patriotism And Citizenship in Rousseau: A Dual Theory Of Public Willing?". *The Review of Politics*, Vol. 46, No. 2 (1984), 245-247.
- [35] G. Altınay ve T. Bora. "Ordu, militarizm ve milliyetçilik." (2002): 140-154.
- [36] G. Antonius. *Arap Uyanışı - Arap Ulusal Hareketinin Öyküsü*, Çev. Mehmed Akif Koç ve Muhammed Karakuş, İstanbul: Selenge Yayınları, 2021.
- [37] G. Bozbaş. "Ortadoğu'da Bölgesel Milliyetçilikler: Mısır Örneği", *KMÜ Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, C.18, S.31 (2016): 108-113.
- [38] G. Jensen. "Military nationalism and the state: the case of fin-de-siècle Spain." *Nations and Nationalism* 6.2 (2000): 257-274.
- [39] H. L. Mengüç, "Mısır Ahvalı": II. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e İslâmcı Basında Mısır." *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* C.59 S.59 (2020): 51-74.
- [40] H. Morrison. "Nation-Building and Childhood in Early Twentieth Century Egypt" *The Ottoman Empire and its Heritage – Politics, Society and Economy*. ed. Suraiya Faroqhi, Halil İnancık, Boğaç Ergene. Brill: 2016, 73-93.
- [41] H. Mylonas and M. Tudor. "Nationalism: what we know and what we still need to know." *Annual Review of Political Science* 24 (2021): 109-132.
- [42] H. Ziad, "The Arab Renaissance Project: the debates and critique" *Contemporary Arab Affairs* 4.1 (2011): 62-75.
- [43] I. Gershoni and J. P. Jankowski, *Egypt, Islam and Arab - the Search of Egyptian Nationhood*. New York: Oxford Press, 1987.

- [44] I. Gershoni and J. P. Jankowski, *Redefining the Egyptian Nation, 1930-1945*. Cambridge: Cambridge University Press, 1995.
- [45] I. Harb. "The Egyptian military in politics: Disengagement or accommodation?" *The Middle East Journal* (2003): 269-290.
- [46] İ. N. Telci. "Mısır'da Askeri Darbe Sonrası Süreç ve Yeni Anayasa" SETA, 2014.
- [47] J. Breuilly. "Reflections on nationalism." *Philosophy of the Social Sciences* 15.1 (1985): 65-75.
- [48] J. Breuilly. *Nationalism and the State*. Manchester University Press, 1993.
- [49] J. F. Devlin. "The Baath party: rise and metamorphosis." *The American Historical Review* (1991): 1396-1407.
- [50] K. A. Jaber. *Arap Baas Sosyalist Partisi, Tarihi, İdeolojisi ve Örgütü*. Ankara: Altınok Matbaası, 1970.
- [51] K. Gürün. *Dış İlişkiler ve Türk Politikası (1939'dan Günümüze)*. Ankara: Siyasal Bilgiler Fakültesi, 1983.
- [52] K. Karabekir. *İttihat ve Terakki Cemiyeti: 1896-1909*. Emre Yayınları, İstanbul, 1993.
- [53] K. Karpas. *Ortadoğu'da Osmanlı Mirası ve Ulusçuluk*. Ankara: İmge Kitabevi, 2001.
- [54] M. A. Jones. *Children as Treasures: Childhood and the Middle Class in Early Twentieth Century Japan*. Cambridge: Harvard University Press, 2010.
- [55] M. A. Setiyono. "From Pan-Arabism to Pharaonism: Egypt's Gradual Change of National Identity during the Sisi Era". *Global Strategis*, Vol. 17 No.2 (2023): 307-326.
- [56] M. Bilig. *Banal Milliyetçilik*. Çev: Cem Şişkolar, İstanbul: Gelenek Yayıncılık, 2002.
- [57] M. C. Hudson. *Arab Politics The Search for Legitimacy*. New Haven and London: Yale University Press, 1977.
- [58] M. Guibernau. *Nationalisms: The Nation-state and Nationalism in the Twentieth Century*. Polity Press, 1996.

- [59] M. Haddad. "The rise of Arab nationalism reconsidered." *International Journal of Middle East Studies* 26.2 (1994): 201-222.
- [60] M. İmamzade. *Irak Dosyası*. İstanbul: Akabe Yayınları, 1991.
- [61] M. Khadduri. "Towards an arab union: the League of Arab States." *American Political Science Review* 40.1 (1946): 90-100.
- [62] M. N. Cooper. "The demilitarization of the Egyptian cabinet." *International Journal of Middle East Studies* 14.2 (1982): 203-225.
- [63] M. Özkan. "Mısır Dış Politikası Nasıl Analiz Edilmeli? Yöntem, Soru (n) lar ve Açmazlar" *Middle East Yearbook/Ortadoğu Yıllığı* (2013).
- [64] M. Özkan. "Mısır Dış Politikasında Filistin ve Bölgesel Yansımaları" *Akademik Ortadoğu* C.4 S.1 (2009): 81-101.
- [65] M. S. Aly. *State and revolution in Egypt: The paradox of change and politics*. Crown Center for Middle East Studies, Brandeis University, 2012.
- [66] N. Pratt. "Identity, Culture and Democratization: The Case Of Egypt." *New Political Science* Vol. 27 No.1 (2005): 69-86
- [67] Ö. Özkoç. "Otoriter rejimin inşası ve sürekliliği: mısır ordusunun siyasal hayattaki rolü üzerine bir değerlendirme." *The Turkish Yearbook of International Relations* 51 (2020): 91-114.
- [68] Ö. Özkoç. *Suriye Baas Partisi: Kökenleri, Dönüşümü, İzlediği İç ve Dış Politika (1943-1991)*. (Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Üniversitesi, Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, 2007).
- [69] P. Chatterjee. "Nationalism today." *Rethinking Marxism* 24.1 (2012): 9-25.
- [70] P. Mansfield. "Nasser and Nasserism." *International Journal* 28.4 (1973): 670-688.
- [71] P. H. Pfaff. "The function of Arab nationalism." *Comparative Politics* 2.2 (1970): 147-167.
- [72] R. Khalidi. "Arab nationalism: historical problems in the literature." *The American Historical Review* (1991): 1363-1373.

- [73] Rosa Luxemburg Stiftung North Africa Office. “Al-Sisi’s “New Republic” – How the Real Estate Frenzy in Egypt Sustains the Regime’s Grip on Power” Rosa Luxemburg Stiftung Foundation, 2022.
- [74] S. D. Bitar, et al. “The Major Deviation of the Ba’th Is Having Renounced Democracy.” MERIP Reports 110 (1982): 21-23.
- [75] S. H. Akdede. Dünyada Kültür Politikaları-I, İktisat ve Toplum Dergisi Sayı. 30, (2013): 79-85.
- [76] S. Malešević. “Nationalism and military power in the Twentieth Century and beyond.” Global powers: Michael Mann’s anatomy of the 20th century and beyond (2016): 117-142.
- [77] S. Salem. Anticolonial Afterlives of Egypt – The politics of Hegemony. Cambridge University Press, 2020.
- [78] T. Eğri. Arap Ayaklanmalarının Ekonomi Politikası ve Demokrasiye Geçiş Deneyimi: Mısır Örneği. (Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Anabilim Dalı, İstanbul, 2017).
- [79] U. Özkırımlı. Milliyetçilik Kuramları Eleştirel Bir Bakış. Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2020.
- [80] V. Kurt. “3 Temmuz Darbesi: Mısır’da Müesses Nizamın Yeniden Tesisi”, Ortadoğu Analiz Dergisi, Cilt. 8 Sayı. 76 (2016): 36-39.
- [81] V. Kurt. Otoriter Arap Rejimlerinde Değişim, Süreklilik ve Ordu: Karşılaştırmalı Perspektiften Mısır ve Suriye. (Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2016).
- [82] Z. Sayigh. Owners of the Republic – An Anatomy of Egypt’s Military Economic. Carnegie Middle East Center, 2019.
- [83] Z. Abul-Magd. “The Egyptian military in politics and the economy: Recent history and current transition status.” Cmi Insight (2013).
- [84] Z. Abul-Magd. “The military.” Adelphi Series Vol. 55 Issue.453-454 (2015): 53-74.

- [85] Z. Zengin, Japon ve Mısır Modernleşmesinin Etkileşim Süreci: Mustafa Kâmil Paşa (1874-1908) Örneği, (Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Medeniyet Üniversitesi, 2016).
- [86] 1967 war: Six days that changed the Middle East, <https://www.bbc.com/news/world-middle-east-39960461> [Erişim Tarihi: 05.04.2023]
- [87] 29 things you need to know about Egypt's draft constitution, <https://www.al-monitor.com/originals/2013/12/egypts-new-proposed-constitution-sabry.html> [Erişim Tarihi: 08.04.2023]
- [88] 7 Education Reforms Happening in Egypt, <https://borgenproject.org/7-methods-of-education-reforms-in-egypt/> [Erişim Tarihi: 11.11.2023]
- [89] A City for Egypt's Future, or Al-Sisi's?, <https://www.mironline.ca/a-city-for-egypts-future-or-al-sisis/> [Erişim Tarihi: 04.11.2023]
- [90] A new capital in the Egyptian desert: Sisi's military model for the economy, <https://www-ft-com.ezproxy.depaul.edu/content/00a7b285-87c8-448c-998e-30457d1af85c> [Erişim Tarihi: 11.11.2023]
- [91] A new capital in the Egyptian desert: Sisi's military model for the economy, <https://www-ft-com.ezproxy.depaul.edu/content/00a7b285-87c8-448c-998e-30457d1af85c> [Erişim Tarihi: 04.11.2023]
- [92] Abdel Fattah Es-Sisi and the Re-Pharaonization of Egypt, <https://jsribune.com/lerman-re-pharaonization-of-egypt/> [Erişim Tarihi: 01.11.2023]
- [93] An Egyptian education: Militarising schoolchildren to serve Sisi's regime, <https://www.newarab.com/opinion/egyptian-education-militarising-schoolchildren-serve-sisis-regime> [Erişim Tarihi: 11.11.2023]
- [94] Analysis – Eight Broken Promises: Eight Years after the Coup, al-Sisi Has Failed the Egyptian People, <https://dawnmena.org/analysis-eight-broken-promises-eight-years-after-the-coup-al-sisi-has-failed-the-egyptian-people/> [Erişim Tarihi: 07.11.2023]
- [95] Arab-Israel Wars, <https://www.britannica.com/event/Arab-Israeli-wars#ref340994> [Erişim Tarihi: 04.04.2023]

- [96] Armed Institutions in Egyptian Constitutions, <https://www.brookings.edu/opinions/armed-institutions-in-egyptian-constitutions/> [Erişim Tarihi: 08.04.2023]
- [97] Baas Partisi'ni Irak ve Suriye'deki yoldaşları yok etti, <https://www.indyturk.com/node/268131/d%C3%BCnyadan-sesler/baas-partisini-irak-ve-suriye%E2%80%99deki-yolda%C5%9Far%C4%B1-yok-etti> [Erişim Tarihi: 05.04.2023]
- [98] Baas: Arap milliyetçiliğinin partisi, <http://arsiv.ntv.com.tr/news/134815.asp> [Erişim Tarihi: 05.04.2023]
- [99] Ce que WikiLeaks nous apprend sur l'Egypte de Moubarak, https://www.lexpress.fr/monde/afrique/ce-que-wikileaks-nous-apprend-sur-l-egypte-de-moubarak_956930.html [Erişim Tarihi: 05.04.2023]
- [100] Cold War Rivalry Plays Out in 1973 Arab-Israeli War, <https://world101.cfr.org/rothw/middle-east/modern-history#cold-war-rivalry-plays-out-in-1973-arab-israeli-war> [Erişim Tarihi: 04.04.2023]
- [101] Common Sense in Egypt: Teslam El Ayadi, <https://www.egyptindependent.com/common-sense-egypt-teslam-el-ayadi/> [Erişim Tarihi: 04.04.2023]
- [102] Conscription in Egypt, http://www.wri-irg.org/en/programmes/world_survey/reports/Egypt [Erişim Tarihi: 02.03.2023]
- [103] Culture, <https://www.etymonline.com/word/culture> [Erişim Tarihi: 07.05.2022]
- [104] Egypt constitutional changes could mean Sisi rule until 2030, <https://www.bbc.com/news/world-middle-east-47947035> [Erişim Tarihi: 09.05.2023]
- [105] Egypt is killing the history of its City of the Dead, <https://www.atlanticcouncil.org/blogs/menasource/egypt-city-of-the-dead-sisi/> [Erişim Tarihi: 06.11.2023]
- [106] Egypt plans new life for Mogamaa, Tahrir's crumbling bureaucratic monolith, <https://www.thenationalnews.com/mena/egypt/2021/12/08/egypt-plans-new-life-for-mogamaa-tahrirs-crumbling-bureaucratic-monolith/> [Erişim Tarihi: 08.11.2023]

- [107] Egypt Referendum 2019, <https://www.electionguide.org/elections/id/3258/>
[Erişim Tarihi: 09.05.2023]
- [108] Egypt's audacious plan to build a new capital in the desert,
<https://www.nationalgeographic.com/magazine/article/egypts-audacious-plan-to-build-a-new-capital-in-the-desert-feature> [Erişim Tarihi: 14.11.2023]
- [109] Egypt's Constitution of 2014,
https://www.constituteproject.org/constitution/Egypt_2014.pdf [Erişim Tarihi: 08.04.2023]
- [110] Egypt's Long Road to Education Reform, <https://timep.org/2018/10/02/egypts-long-road-to-education-reform/> [Erişim Tarihi: 11.11.2023]
- [111] Egypt's Military Leadership Deficit, <https://newlinesinstitute.org/state-resilience-fragility/civil-military-relations/egypts-military-leadership-deficit/>
[Erişim Tarihi: 17.08.2023]
- [112] Egypt's New Administrative Capital Is Another Desert Folly,
<https://dawnmena.org/egypts-new-administrative-capital-is-another-desert-folly/>
[Erişim Tarihi: 04.11.2023]
- [113] Egypt's new constitution gets 98% 'yes' vote,
<https://www.theguardian.com/world/2014/jan/18/egypt-constitution-yes-vote-mohamed-morsi> [Erişim Tarihi: 08.04.2023]
- [114] Egypt's pharaoh illusion,
<https://www.aljazeera.com/opinions/2016/5/19/egypts-pharaoh-illusion>
[24.09.2023]
- [115] Egypt's Sisi wins 97 percent in election with no real opposition,
<https://www.reuters.com/article/us-egypt-election-result-idUSKCN1H916A>
[Erişim Tarihi: 09.05.2023]
- [116] Egyptian Leadership in Historical Perspective: Abdel Fattah Es-Sisi & Gamal Abdel Nasser, <https://blogs.lse.ac.uk/lseih/2019/05/08/egyptian-leadership-in-historical-perspective-abdel-fattah-Es-Sisi-gamal-abdel-nasser/> [Erişim Tarihi: 03.11.2023]

- [117] Group 1 – The Military And Nationalism, <https://nationalismstudies.wordpress.com/2011/02/09/group-1-the-military-and-nationalism/> [Erişim Tarihi: 28.03.2023]
- [118] How Did Sisi Reproduce Authoritarianism in Egypt?, <https://cihrs-rowaq.org/how-did-sisi-reproduce-authoritarianism-in-egypt/?lang=en> [09.11.2023]
- [119] How will Egypt reform its education system?, <https://oxfordbusinessgroup.com/reports/egypt/2020-report/economy/forging-ahead-new-reforms-investment-and-initiatives-are-aimed-at-fixing-ongoing-problems-and-transforming-perceptions-of-education> [Erişim Tarihi: 27.10.2023]
- [120] Irak Baas'ı, <https://www.tesadernegi.org/irak-baasi.html> [Erişim Tarihi: 04.04.2023]
- [121] Islamist or Nationalist: Who is Egypt's Mysterious New Pharaoh?, <https://www.fpri.org/article/2013/10/islamist-or-nationalist-who-is-egypts-mysterious-new-pharaoh/> [22.10.2023]
- [122] Mısır'da Kıptilerin Noel kutlamasında bir ilk, <https://www.youtube.com/watch?v=ht-RNTqlnGo> Erişim Tarihi: 19.03.2023]
- [123] Mısır'ın 1971 Anayasası ile bugünün karşılaştırılması, <https://www.aljazeera.com.tr/dosya/misirin-1971-anayasasi-ile-bugunku-metnin-karsilastirilmasi> [Erişim Tarihi: 08.04.2023]
- [124] Modern Egypt – (XX) The personality of Egypt, <https://english.ahram.org.eg/NewsContentP/50/489889/AlAhram-Weekly/Modern-Egypt-%E2%80%93-XX-The-personality-of-Egypt.aspx> [Erişim Tarihi: 06.11.2023]
- [125] Mogamma: Egypt's other great pyramid, <https://www.aljazeera.com/opinions/2016/1/18/mogamma-egypts-other-great-pyramid/> [11.11.2023]
- [126] Moving to the new capital, <https://english.ahram.org.eg/NewsContent/50/1201/492623/AlAhram-Weekly/Egypt/Moving-to-the-new-capital.aspx> [Erişim Tarihi: 06.11.2023]

- [127] Mugamma revisited: Reimagining the building and the square, <https://www.madamasr.com/en/2020/05/25/feature/politics/mugamma-mosaic/> [Erişim Tarihi: 11.11.2023]
- [128] Mübarek'in Düşüşü, <https://gergedan.press/mubarekin-dususu-9004/> [Erişim Tarihi: 02.04.2023]
- [129] Nâsır'dan Bugüne Mısır, <https://marksist.net/ilkay-meric/nasirdan-bugune-misir> [08.04.2023]
- [130] NDP to NFP: Rebranding or Restructuring Parliamentary Life in Egypt?, <https://timep.org/2021/06/17/ndp-to-nfp-rebranding-or-restructuring-parliamentary-life-in-egypt/> [07.11.2023]
- [131] Oblisco Capitale: The Tallest Building in Obelisk Shape, <https://malevus.com/oblisco-capitale/> [Erişim Tarihi: 04.11.2023]
- [132] Ortadoğu Notları (22): Suriye Tarihi ve Baas Partisi (2), http://www.haberdurus.com/haber/ortadogu_notlari_22_suriye_tarihi_ve_baas_partisi_2-48152.html [Erişim Tarihi: 05.04.2023]
- [133] Ortadoğu'nun Son Kurdu: Hüsnü Mübarek, <http://politikaakademisi.org/2020/04/06/ortadogunun-son-kurdu-husnu-mubarek/> [Erişim Tarihi: 04.04.2023]
- [134] Political Parties In Egypt, <https://www.sis.gov.eg/section/10/258?lang=en-us> [Erişim Tarihi: 27.09.2023]
- [135] President Es-Sisi declared victorious in Egypt election, <https://www.aljazeera.com/news/2023/12/18/president-Es-Sisi-declared-victorious-in-egyptian-election> [Erişim Tarihi: 21.12.2023]
- [136] Project profile: How Japanese schools are part of Egypt's educational reform program, <https://enterprise.press/stories/2022/02/28/project-profile-how-japanese-schools-are-part-of-egypts-educational-reform-program-65944/> [Erişim Tarihi: 11.11.2023]
- [137] Resolution Adopted on the Report of the Ad Hoc Committee on the Palestinian Question (181), <https://documents-dds-ny.un.org/doc/RESOLUTION/GEN/NR0/038/88/PDF/NR003888.pdf?OpenElement> [Erişim Tarihi: 10.03.2023]

- [138] Sisi makes surprise Coptic Christmas visit, <https://english.alarabiya.net/News/middle-east/2015/01/07/Sisi-becomes-Egypt-s-first-president-to-attend-Coptic-Christmas> [Erişim Tarihi: 20.03.2023]
- [139] Sisi wins landslide victory in Egypt election, <https://www.theguardian.com/world/2018/apr/02/sisi-poised-to-declare-landslide-victory-in-egypt-election> Erişim Tarihi: 09.05.2023]
- [140] Sisi's Appropriation of Islam Undermines Egypt's Religious Soft Power, <https://berkleycenter.georgetown.edu/posts/sisi-s-appropriation-of-islam-undermines-egypt-s-religious-soft-power> [11.11.2023]
- [141] Tahrir Square, https://academic-accelerator.com/encyclopedia/tahrir-square#google_vignette [Erişim Tarihi: 02.11.2023]
- [142] Egypt: Military Service, <https://www.ecoi.net/en/file/local/2020901/Egypt+-+Military+Service+-+CPIN+-+v2.0+%28November+2019%29.pdf> [Erişim Tarihi: 04.04.2023]
- [143] The Iraqi Baath Party, <http://www.aljazeera.com/archive/2005/06/2008410121344236996.html> [Erişim Tarihi: 12 Ocak 2023]
- [144] The return of the pharaohs: The rise of Egypt's civilization-state, <https://www.mei.edu/publications/return-pharaohs-rise-egypts-civilization-state> [Erişim Tarihi: 19.11.2023]
- [145] Timeline of the Middle East in the 20th Century, <https://teachmideast.org/articles/timeline-of-the-middle-east-in-the-20th-century/> [Erişim Tarihi: 03.04.2023]
- [146] Understanding the New Nationalism, <https://www.project-syndicate.org/commentary/new-nationalism-three-factors-reaction-to-globalization-by-daron-acemoglu-2022-06> [Erişim Tarihi: 09.11.2023]
- [147] Universal Declaration on Cultural Diversity, <https://adsdatabase.ohchr.org/IssueLibrary/UNESCO%20Universal%20Declaration%20on%20Cultural%20Diversity.pdf> [Erişim Tarihi: 07.05.2022]

- [148] Üye Devletler, <http://www.leagueofarabstates.net/ar/aboutlas/pages/countrydatadetails.aspx?rid=12> [Erişim Tarihi: 02.04.2023]
- [149] What Brings them There? Reflections on the Persisting Symbolism of Tahrir Square, <https://www.jadaliyya.com/Details/31939> [Erişim Tarihi: 01.11.2023]
- [150] Why Egypt's new constitution may not turn out as badly as you think, <https://www.washingtonpost.com/news/monkey-cage/wp/2014/01/16/why-egypts-new-constitution-may-not-turn-out-as-badly-as-you-think/> [Erişim Tarihi: 08.04.2023]
- [151] Why is Egypt building a new capital?, <https://www.aljazeera.com/opinions/2021/7/5/why-is-egypt-building-a-new-capital> [Erişim Tarihi: 09.11.2023]
- [152] الهوية المصرية بين الفرعونية والإسلامية/العربية, <https://maarefhekmiya.org/15489/egyptianidentity/> [Erişim Tarihi: 07.11.2023]
- [153] Hüsnü Mübarek'in siyasi mirası, <https://www.aa.com.tr/tr/analiz/husnu-mubarekin-siyasi-mirasi-/1748294> [Erişim Tarihi: 04.04.2023]
- [154] Arap Birliği, <https://islamansiklopedisi.org.tr/arap-birligi> [Erişim Tarihi: 02.04.2023]
- [155] Enver Sedat, <https://islamansiklopedisi.org.tr/enver-sedat> [Erişim Tarihi: 04.04.2023]
- [156] Urâbî Paşa, <https://islamansiklopedisi.org.tr/urabi-pasa> [Erişim Tarihi: 05.11.2023]
- [157] On the Ancient Origins of Sham El Nessim, <https://csa-living.org/oasis-blog/egypts-natural-heritage-ecosystems-worth-protecting-wagyj> [Erişim Tarihi: 12.10.2023]
- [158] A Journey Through Public Holidays in Egypt in 2024, <https://www.blog.almosafer.com/en/a-journey-through-public-holidays-in-egypt-in-2024> [Erişim Tarihi: 21.12.2023]
- [159] Kevâkibî, Abdurrahman B. Ahmed, <https://islamansiklopedisi.org.tr/kevakibi-abdurrahman-b-ahmed> [Erişim Tarihi: 28.04.2023]

- [160] Mısrî, Azîz Ali, <https://islamansiklopedisi.org.tr/misri-aziz-ali> [Erişim Tarihi: 29.04.2023]
- [161] Sâtı El-Husrî, <https://islamansiklopedisi.org.tr/sati-el-husri> [Erişim Tarihi: 28.04.2023]
- [162] Tâhâ Hüseyin, <https://islamansiklopedisi.org.tr/taha-huseyin> [Erişim Tarihi: 28.04.2023]
- [163] The Egyptian Republic of Retired Generals, <https://foreignpolicy.com/2012/05/08/the-egyptian-republic-of-retired-generals/> [Erişim Tarihi: 10.05.2023]
- [164] The Generals' Secret: Egypt's Ambivalent Market, <https://carnegieendowment.org/sada/47137> [Erişim Tarihi: 11.04.2023]
- [165] Panarabizm, <https://islamansiklopedisi.org.tr/panarabizm> [Erişim Tarihi: 02.04.2023]